

Гене́за

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА

Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА
Дмитро ВАЩУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8

Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА
Дмитро ВАЩУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«ГЕНЕЗА»
2025

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)*

Відповідає модельній навчальній програмі
«Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт.: Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А.,
Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

Електронний додаток до підручника
за посиланням <https://cutt.ly/reZLAcgu> або кодом.

*Автори висловлюють подяку доктору історичних наук,
професору В. С. Степанкову за наукове консультування та поради
під час підготовки підручника.*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Рубрика «Міркуємо»	Рубрика «Для допитливих»
Рубрика «Досліджуємо»	Рефлексія
Рубрика «Обговорюємо»	Оцініть себе
Рубрика «Це цікаво»	Запитання і завдання

Дорогі восьмикласники та восьмикласниці!

Цього року ви вивчатимете історію України раннього нового часу, доби, яку ще називають козацькою, оскільки її ключовим явищем було зародження козацтва та постання Української козацької держави – Війська Запорозького. Козацька доба надзвичайно багата на події та героїв. Сподіваємося, вас захоплять карколомні, сповнені пригод і випробувань долі козацьких керманичів – гетьманів, кошових, полковників, а також тогочасних митців, служителів церкви – усіх, хто творив історію козацької України.

Кожен параграф, матеріал якого поділено на пункти та пізнавальні рубрики, відповідає урокові – це зручно, адже ви зможете орієнтуватися в етапах опанування курсу за будь-якої форми навчання. Вашу увагу до теми уроку привертатимуть ілюстрації, розміщені на початку параграфів. На багатьох світлинах ви побачите пам'ятки, що є свідками давніх часів у сучасному просторі, – це дасть змогу замислитися про безперервність історії, зв'язок сучасних подій із тими, що відбувалися сотні років тому (рубрика «Міркуємо»). Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Їхні назви сформульовано як запитання, що охоплюють передбачений навчальною програмою зміст курсу. До кожного пункту запропоновано запитання та завдання, позначені символом , призначення яких – допомогти зрозуміти зв'язки між історичними подіями та явищами.

Удосконалити вміння здобувати й опрацьовувати історичну інформацію вам допоможуть матеріали рубрики «Досліджуємо» . Уміщені в ній уривки з документів, подорожніх нотаток, спогадів чужинців, історичні карти та фрагменти історичних праць збагатять ваші уявлення про життя людей за доби раннього нового часу, а також про те, на що спираються історики, відтворюючи картини життя в минулому. Поділитися власними роздумами з приводу теми уроку, обміркувати в загальному колі запитання, які постали перед вами під час роботи, спонукатиме матеріал рубрики «Обговорюємо» . Виконуючи запропоновані в ній завдання, ви шліфуватимете вміння аргументувати власну думку, висловлювати ставлення до подій і постатей, бути переконливими.

У тому, що історичне знання виходить далеко за межі підручника історії та шкільних уроків, переконаєтеся з матеріалів рубрики «Це цікаво» . Для тих, хто хоче знати більше, прислужаться матеріали в рубриці «Для допитливих» . Тут на вас чекають віртуальні екскурсії, знайомство з видатними пам'ятками, діячами минулого та сучасними дослідниками. Діліться побаченим, обговорюйте за запропонованими в рубриці запитаннями, долучайтеся до творчих проєктів – застосовуйте отримані на уроках знання, поглиблюйте свою компетентність. До речі, ідеї для цікавих історичних проєктів ви знайдете в узагальнювальних параграфах до кожної теми (рубрика **Проект**).

Перевірити, чи добре засвоєно матеріал, вам допоможуть запитання та завдання рубрики «Перевірте себе» , а також завдання до теми. Свої враження від прочитаного, почутого, побаченого на уроці висловлюйте наприкінці кожного заняття: до цього вас спонукатимуть запитання, позначені символом .

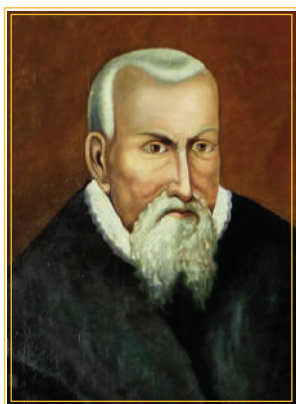
Цікавого вам навчання!

Українські землі у складі Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст.

§ 1. Ранній новий час в історії України

Роздивіться ілюстрацію. Що вам відомо про зображеного історичного діяча? Які історичні умови розвитку українських земель уособлюють його життя та діяльність? З якими подіями та процесами ці умови пов'язані? Сформулюйте кілька тверджень, що характеризують життя в Україні наприкінці епохи середньовіччя.

▲ Портрет Юрія Котермака. Невідомий художник. Початок XX ст.

1. Які хронологічні межі раннього нового часу в історії України?

Торік на уроках історії України ви дізналися про те, яким було українське середньовіччя – період, що тривав від другої половини V – до початку XVI ст. Ви дізналися, що це був час формування української державності. На межі VIII–IX ст. постала держава з центром у Києві – Русь (Руська держава), яка за часів розквіту об'єднала землі від Балтійського до Чорного моря. Її правителі – князі із династії Рюриковичів – були могутніми володарями тогочасного світу. Традиції державотворення підхопила Волинсько-Галицька держава (Королівство Руське), а князь Данило Романович отримав королівський титул. За часів політичної роздробленості окремі українські князівства набули самостійності. Згодом Київське, Подільське, Волинське, Чернігово-Сіверське та Турово-Пінське князівства

ввійшли до складу Великого князівства Литовського і мали великий вплив у новій державі. Що ж до Галичини, то вона була приєднана до Польського королівства, Закарпаття належало до володінь Угорського королівства, Буковина та Бессарабія – до Молдовського князівства.

На зламі XV–XVI ст. в історії України розпочинається наступна доба, яку історики називають *новим*, або *модерним, часом*. Як і в європейській історії, цей період тривав до початку XX ст.

У добі нового часу виокремлюють два етапи: *ранній новий час*, або *ранньомодерний*, що тривав до кінця XVIII ст., і *пізній*, або власне *новий час*, – від кінця XVIII до початку XX ст.

Ранній новий час в історії України називають *козацькою добою*, оскільки її ключовим явищем було зародження козацтва та постання Української козацької держави – Війська Запорозького. Знаменням

європейського раннього нового часу, відгомін якого долинув і до українських земель, історики називають Великі географічні відкриття та церковну Реформацію, а в культурному розвитку – Високе Відродження.

Цього навчального року ви вивчатимете історію раннього нового часу, протягом якого на українських землях відбулися докорінні політичні, соціально-економічні та культурні зміни.

Перша третина XVI ст. – час воєнного протистояння із Московським царством, унаслідок якого ворожа країна більше ніж на століття окупувала Чернігово-Сіверщину. У 1569 р. більшість українських земель увійшла до складу Речі Посполитої – держави, що до кінця XVIII ст. домінувала в Центрально-Східній Європі.

Війни з Московією, протистояння з Османською імперією та Кримських ханством сприяли зміцненню боєздатності українського війська і позначилися на оборонному будівництві. Саме в цей час формувався новий соціальний стан – козацтво, якому долею судилось об'єднати різні прошарки українського суспільства та продовжити традицію творення Української держави.

Ранній новий час приніс відчутні зміни і в культурне життя України. Завдяки ідеям Реформації з'явилися нові навчальні заклади – братські школи, колегіуми, академії, набуло поширення книгодрукування, українською мовою перекладено Святе Письмо, що започаткувало новий етап у її розвитку.

Великі географічні

відкриття – відкриття європейських мореплавців XV – середини XVII ст., унаслідок яких було відкрито нові землі та прокладено морські маршрути.

Високе Відродження –

період в історії європейського мистецтва кінця XV – першої третини XVI ст., що позначений злетом живопису, архітектури та літератури.

Реформація –

релігійно-суспільний рух у Європі XVI – середини XVII ст., що набув форми боротьби проти вчення католицької церкви.

Що означає поняття «новий час»? Із чим пов'язують початок нового часу в європейській історії? Позначте на лінії часу хронологічні межі українського середньовіччя та нового часу. Спираючись на знання, отримані на уроках історії в 7-му класі, та на основі тексту сформулюйте запитання для історичної вікторини, які стосуються дат, подій, понять, постатей, географічних назв, що визначали напрям історичного розвитку українських теренів на початку нового часу.

Прочитайте уривок із праці сучасного британського історика Нормана Девіса. У чому автор вбачає підстави для образного визначення Ренесансу як періоду, що «не торкався ногами землі»? Як за такої характеристики, на думку вченого, цей ідейний рух спромігся розбити «шкаралуцу середньовічної цивілізації»? Чи можна вважати наведені міркування відповіддю на запитання, чому хронологічні межі нового часу розмиті і лише приблизно збігаються в різних країнах? Зробіть висновок про те, у чому найістотніша відмінність нового часу від середньовіччя і чому саме ця відмінність стала рушієм цивілізаційного поступу.

За одну з найчілніших прикмет Ренесансу вважано «незалежність думки». Його ідеалом була людина, що, опанувавши всі галузі мистецтва і мислення, не потребує залежності від жодного зовнішнього авторитету для формування знань, уподобань і гадок...

Головним наслідком нового мислення стала дедалі більша переконаність, що людство здатне опанувати світ, у якому живе. Видатні постаті Ренесансу аж іскрилися впевненістю. Вони відчували, що дану Богом винахідливість можна і треба використати для розгадування таємниць Божого світу; а звідси й висновок, що долю людини на землі можна контролювати й поліпшити. Саме в цьому й полягав рішучий розрив з духом середньовіччя, коли релігійність і містицизм зміцнювали якраз протилежне переконання: люди – безпорадні іграшки Провидіння, пригнічені незбагненим функціонуванням усього навколишнього і своєї власної природи. В середньовічних поглядах переважала страшна тривога з приводу неспроможності, невігластва і безсилля людини... Натомість ренесансні погляди живилися духом визволення та свіжості, породженим дедалі кращим усвідомленням людських можливостей (*Норман Девіс. «Європа: Історія»*).

2. Кому завдячуємо вивченням раннього нового часу на теренах України та як учені дізнаються про події того періоду?

Як ви вже знаєте, кожен історичний період має своїх дослідників. Ранньомодерний час не є винятком. Одним з перших історію українського козацтва почав вивчати Микола Костомаров. Він присвятив низку праць питанням його формування, дослідив діяльність гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Івана Мазепи. Не оминав увагою ні героїчних, ні трагічних сторінок козацької історії. Костомаров першим увів у науковий обіг визначення Запорозької Січі як християнської козацької республіки, а національну боротьбу середини XVII ст. характеризував як козацьку революцію. Наукові розвідки надихали М. Костомарова до літературної творчості, адже він – яскравий поет-романтик, автор історичних драм та повістей. Історичні постаті козацької доби ожили під його пером, поповнивши галерею національних героїв у європейському пантеоні. «На оборону отчизни коханої взяв я в руки оружжя і доти його держатиму, поки життя мого стане і поки вольності не діб'юся», – такі слова, наприклад, Костомаров уклав у уста гетьманові Хмельницькому, який для наступних поколінь став уособленням діяча-державника і провідником національної ідеї.

Великий внесок у дослідження доби належить Володимирові Антоновичу. Саме він відредагував та опублікував дев'ять томів джерел з історії Правобережної України XVI–XVIII ст. Засновником студій з українського права ранньомодерної доби став професор Київського університету св. Володимира Михайло Володимирський-Буданов. Звичаї та традиції козацтва стали об'єктом зацікавлення Дмитра Яворницького. Чималий внесок у дослідження українського державотворення XVII–XVIII ст. належить В'ячеславу Липинському, Дмитрові Дорошенку, Андрію Яковліву та Іванові Крип'якевичу.

Традиції вивчення українського нового часу продовжили Федір Шевченко, Катерина Стецюк, Олена Апанович; у царині дослідження українського раннього модерну працює багато сучасних українських учених.

Надзвичайну цінність для розуміння політичних та соціально-економічних подій в Україні в XVII–XVIII ст. мають *козацькі літопи-*

си: Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Серед інших писемних джерел важливе значення мають гетьманські універсали, тексти міждержавних угод, щоденники українських та іноземних політичних діячів, особисте листування тощо.

Хто започаткував вивчення історії України ранньомодерної доби? На які джерела спираються вчені, досліджуючи події того періоду? Про що свідчить розвиток традиції літописання за часів козацтва?

Прочитайте уривок із праці дослідниці українського козацтва Олени Апанович. Які особливості історичного розвитку українських земель за періоду середньовіччя стали передумовою розбудови українських міст як потужних фортифікаційних осередків у період нового часу? Наведіть факти, що свідчать про тяглість традицій будівництва фортифікацій на українських теренах з періоду середньовіччя. Де і чому закладали міста-фортеці володарі Русі та їхні наступники? Чому період після монгольської навали не став для українських земель часом миру? Чому, попри розвиток кам'яного будівництва, на українських теренах і за пізніших часів для спорудження укріплень використовували дерево?

Майже всі українські міста і значна кількість містечок за традицією обов'язково були укріплені ...Скажімо, в Ніжинському полку укріплення, крім Ніжина і Глухова, мали містечка: Мрин, Олишівка, Дівиця, Іван-город, Бахмач, Конотоп, Борзна, Кролевець, Млини, Короп, Вороніж, Ямпіль. В Лубенському полку були укріпленими Лубни, Лукомля, Оржиця, Горошине, Чигирино-Дібровська, Вереміївка, Пирятин, Яблунів, Чорнухи, Журенське, Городище, Сенча, Лохвиця, Глинськ, Ромни, Сміла.

▲ Олена Апанович

Обов'язковим елементом укріплень...

були рів і вал. У великих містах фортифікаційні споруди вивершувалися фортечними дерев'яними або кам'яними стінами та баштами, в яких ставили гармати. В містечках, надто прикордонних, вали увінчували палісадами («палями обставлено») або оточували рогатками чи «надовбами». Палісади робилися двосажневі, загострені з одного кінця, з продовганими отворами у двох місцях для з'єднання їх по одній лінії. Для укріплення містечка йшло не менше 700 палісадів. З боку міста вал обкладали дерном. В ньому робилися «призьби», зруби або тини, а також «розкати» – майданчики для артилерійських гармат (до десяти у великих містах) (Апанович О. «Збройні сили України першої половини XVIII ст.»).

Прочитайте уривок з Першого Литовського Статуту (1529 р.). Чому на початку XVI ст. було закріплено норму про обов'язок брати участь у війні? На кого він поширювався? Які історичні умови сприяли зміцненню самоврядування українських міст і участі їхніх мешканців в організації оборони?

“ Кожен зобов’язаний брати участь у війні. Постановляємо за погодженням усіх радників наших і всіх підданих, що кожен князь, і пан, і дворянин, і вдова, також і кожен сирота, який досягнув чи не досягнув повноліття, та будь-яка інша повнолітня людина, яка володіє маєтностями, у разі виникнення небезпеки зобов’язуються з нами і нашими потомками або при наших гетьманах брати участь у війні та споряджати на військову службу відповідно до земського наказу та конкретної необхідності; тобто з кількості людей, вотчинних і похожих, з маєтків вотчинних, а також вислужених та куплених – воїна на добромu коні, і щоб кінь коштував чотири копи грошей, а на воїні має бути панцир, шолом, меч, щит та спис із прапором.

Якщо хтось із зазначених підданих не візьме участі у війні, або, приїхавши, не зареєструється вчасно, або зареєструється, але не дочекається загального шиккування, або після шиккування поїде без дозволу гетьмана, той втрачає свої маєтки тим порядком, як ніби не брав участі у війні.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/FevlxPsz> або кодом, перегляньте відео, у якому подано загальний огляд козацьких літописів. У чому цінність цих пам’яток для дослідження історії України ранньомодерного часу? На чому ґрунтується висновок дослідників про визначну роль козацького літописання у формуванні національної ідентичності та розвитку традицій державотворення на українських теренах?

Спираючись на відомості, про які довідалися на уроках історії України та все-світньої історії, визначте зв’язок між середньовіччям та періодом нового часу на теренах України.

1. Витлумачте поняття: *період нового часу, ранньомодерна доба*.

2. Укажіть хронологічні межі періоду нового часу та ранньомодерної доби в історії України.

3. Назвіть дослідників ранньомодерного часу в історії України.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Wesp7W00> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 2. Українські землі як об’єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.

Роздивіться ілюстрацію на с. 9. Коли відбулася історична подія, якій присвячена картина? Хто з діячів української історії уславився участю в цій події? За які українські землі розгорілася битва? Між ким вона відбувалася? Чим закінчилася? Чи поклала перемога війська Великого князівства Литовського в битві під Оршею край територіальним претензіям з боку Московської держави? Свої припущення аргументуйте.

1. Які зміни сталися на українських землях унаслідок територіальних суперечок між Великим князівством Литовським, Польським королівством та Московією?

З уроків у 7-му класі ви знаєте, що більшість українських земель протягом другої половини XIV ст. потрапила до складу Великого князівства Литовського – держави, що до кінця століття була федерацією

▲ Битва під Оршею. Невідомий художник
(імовірно, з кола Лукаса Кранаха Старшого). 1520–1534 рр.

земель-князівств, серед інших – Київського, Новгород-Сіверського, Волинського, Подільського.

Кожним із них, як і колись, правив удільний князь, щоправда, тепер уже не з династії Рюриковичів, а з литовської – Гедиміновичів. Київським і новгород-сіверським володарями, зокрема, стали сини великого князя – Володимир і Дмитро-Корибут Ольгердовичі. На Волині княжив молодший брат Ольгерда Любарт, а після нього – Любартів син Федір, на Поділлі володарювали племінники Ольгерда – князі Коріатовичі. Нові князі швидко перетворювалися на українських князів литовської династії.

Галичина, як пам'ятаєте, опинилася у складі Польського королівства – і відбулося це внаслідок тривалого воєнного протистояння, у яке були втягнуті польські, угорські та литовські володарі. Зрештою, у 1434 р. на українських землях у складі Польщі створено Руське воєводство з центром у Львові, а в 1462 р. – Белзьке з центром у Белзі. У 1434 р. на Західному Поділлі постало Подільське воєводство з центром у Кам'янці.

Подією, що засвідчила прагнення Польського королівства до посилення впливу на теренах Східної Європи, стала Кревська унія 1385 р., яка через династичний шлюб Ягайла Ольгердовича з польською королевою Ядвігою передбачала приєднання Великого князівства Литовського до Польської держави. Династичний союз загострив боротьбу за владу поміж литовськими князями і зрештою призвів до ліквідації удільних князівств на українських теренах.

Від кінця 80-х років XV ст. розпочалися війни між Московією та Великим князівством Литовським. Велике князівство Московське

під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські та білоруські землі. Прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали впродовж кількох десятиліть. На початку XVI ст. кілька дрібних удільних князів Чернігово-Сіверщини за власним бажанням перейшли під владу держави Івана III (1462–1505), більшість же опинилася в складі Великого князівства Московського внаслідок збройних протистоянь. Літописець про ті події писав: «Багато міст і сіл підкорили, чимало людей мечам і вогню піддали, інших у полон забрали». Унаслідок воєнних дій 1500–1503 рр. до держави Івана III перейшли всі сіверські міста, зокрема Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч та ін.

1507 р. великий князь московський розв'язав нову війну проти Великого князівства Литовського. Воєнні дії то загострювалися, то вщухали. Під час кампанії 1514 р. московське військо захопило білоруський Смоленськ і рушило під Оршу – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільном і Москвою. Назустріч московитам вирушило 30-тисячне українсько-білорусько-литовське військо на чолі з князем Костянтином Острозьким. Основу 80-тисячного московського війська становила кавалерія. Проте князь Костянтин удався до військових хитрощів: зімітувавши відступ і завівши московитів у пастку під залп своєї артилерії, полководець здобув переконливу перемогу.

Якими були історичні умови підпорядкування українських земель владі литовських князів? Які українські землі, коли і внаслідок яких подій опинилися у складі Польського королівства? До яких подій на українських теренах призвели територіальні претензії Московії? Позначте на лінії часу дати основних подій, що позначилися на адміністративно-територіальному устрої українських земель на початку ранньомодерної доби.

Попрацюйте з історичною картою на с. 13. 1. Порівняйте територію розселення українців у XV ст. із сучасними кордонами України. 2. Які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського на початку XVI ст.? З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні? 3. До якої держави на початку XVI ст. відійшли землі Чернігово-Сіверщини? 4. У складі яких держав перебували Галичина з Холмщиною й Белзщиною, Західне Поділля, Закарпаття, Буковина? 5. Які території належали до Кримського ханства на початку XVI ст.?

Прочитайте уривки з джерел та роздивіться ілюстрацію на с. 11. Якими були повноваження руських князів у Великому князівстві Литовському? Як про ці повноваження свідчать документи та як їх утілено в портреті зображеного історичного діяча? На підставі джерел складіть характеристику князя Костянтина Острозького, визначивши його участь у тогочасному політичному житті.

1. Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви... у бою він не поступається хоробрістю Ромулу (*Папський легат у Польщі Пізоні після битви під Оршею, 1514 р.*).

2. ...другий Аннібал, Пірр і Сціпіон руський і литовський... муж святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності (*Польський історик кінця XVI ст. Мацей Стрийковський*).

3. Після нього жодний з гетьманів у Польщі не виймав стільки разів шаблі проти неприятеля вітчизни (*Історик XVIII ст. Ігнатій Стебельський*).

4. ...Був той муж такий мужній і фортуний, що заслужив на те, щоб його назвали батьком короля, а Його Королівська Милість шанував його понад усіх (*Лікар-італієць Джованні Валентіно*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/GevIIЕс7>

або кодом, перегляньте відео про вплив князя Костянтина Острозького на тогочасне суспільно-політичне життя. Які деталі сюжету доповнюють ваші уявлення про роль цього діяча в перебігові історичних подій? Чому діяльність князя вписано в історію не лише України, а й Литви і Польщі та Білорусі?

▲ Портрет Костянтина Острозького. Копія середини XVIII ст. з більш раннього портрета

2. Як вплинули на українські землі та які наслідки мали територіальні претензії Угорського королівства, Молдовського князівства і зовнішньополітичні інтереси Османської та Священної Римської імперій?

Територіальні претензії угорських володарів щодо українських земель засвідчено подіями ще від початку XI ст., коли угорський король Стефан I, скориставшись міжусобицями, що розгорілися після смерті Володимира Великого, почав захоплювати Закарпаття. Його наступники титулювали себе «князями русинів». Захоплену тоді територію краю було поділено на адміністративно-територіальні округи – комітати. На початку XIII ст. землі Закарпаття перейшли до рук угорських магнатів. І хоч наприкінці XIV ст. до закарпатських земель виявляли інтерес литовські князі, верховна влада над ними належала угорському королю.

У 1526 р., після поразки угорського війська від турків у битві під Могачем, Закарпаття поділили між собою князівство Трансильванія та Священна Римська імперія, у якій правили імператори з австрійської династії Габсбургів.

Коли в 1359 р. виникло Молдовське князівство, Буковина та Бессарабія потрапили під владу молдовських господарів (князів). Наприкінці XIV – у першій половині XV ст. територію Північної Буковини було переділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського боярства. У кінці XIV ст. під владу Молдови потрапила Південна Бессарабія. Однак уже в 1484 р. весь регіон перейшов під владу Османської імперії, а від 1538 р. така доля спіткала все Молдовське князівство.

Османська імперія на кінець XV ст. підпорядкувала собі також землі Кримського півострова. У 1475 р. турецький султан захопив генуезькі колонії Криму та князівство Феодоро, утворивши провінцію із центром у Кафі. 1478 р. зверхність турецького султана визнав і кримський хан Менглі I Герай. Залежність виявлялася в тому, що хан

повинен був брати участь у військових кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням. Підпорядкованість зовнішньої політики Кримського ханства османським султанам спричинила грабіжницькі походи татарських орд на українські землі (перший похід на Поділля 1438 р., згодом – 1442 р.). Надзвичайно руйнівним став великий похід в Україну хана Менглі I Герая в 1482 р. Тоді зазнав руйнувань Київ. У полон потрапило безліч людей, не зміг урятуватися й сам київський воєвода з родиною.

▲ Малюнок з угорської хроніки XV ст. з умовною назвою «Ординці ведуть полонених»

▲ Ага (офіцер) яничарів і яничар. Мініатюра з рукопису XVI ст.

Наприкінці XV ст. татарські походи на українські землі відбувалися щорічно, а то й двічі-тричі на рік. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину. Багато людей забирали в полон. *Ясир* – так називали турки полонених – переправляли на невільницькі ринки Османської імперії, найбільшим з яких у Криму стала Кафа. Опинившись у рабстві, невільники найчастіше працювали на земляних та будівельних роботах. Чоловіки зазвичай ставали гребцями на турецьких галерах-каторгах. Жінки й дівчата потрапляли до гаремів. Хлопчиків-підлітків здавали до гвардії яничарів, де з них виховували відданих захисників султанського престолу.

Ясир – бранці, полонені, яких турки і татари захоплювали під час нападів на землі Речі Посполитої та Московії.

Яничари – професійні піхотинці в Османській імперії, особиста гвардія султана, яких набирали з військовополонених або оберненого в мусульманство населення імперії.

Позначте на лінії часу дати основних подій, унаслідок яких українські землі потрапили під владу Угорщини та Молдови. На які території і коли поширили свій вплив Османська та Священна Римська імперії? Які це мало наслідки?

▲ Українські землі в другій половині XIV – XVI ст.

- i** Роздивіться ілюстрацію. Як малюнок свідчить про відносини Литви та Польщі на початку XVI ст.? Яка подія визначила такі відносини? Де зображено короля, кого – навколо нього? Про що свідчать зображення гербів?

▲ Великий князь литовський Олександр Ягеллончик і Пани-Рада.
Статут Яна Ласького, 1506 р.

- C** Поділіться припущеннями про причини територіальних претензій сусідніх держав щодо українських земель на початку XVI ст. Які історичні обставини сприяли реалізації цих претензій?

- 👍** 1. На прикладі одного з регіонів України схарактеризуйте адміністративно-територіальні зміни, яких він зазнав на початку XVI ст.
2. Укладіть ланцюжок подій, у яких брала участь одна з країн – претенденток на українські землі для реалізації своїх територіальних претензій.
3. Схарактеризуйте умови, у яких опинилися українські землі у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського та інших держав, та спрогнозуйте, які з цих умов мали найбільший потенціал для соціального загострення в майбутньому.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/gesITDFx> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 3. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVI ст.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте уривок із джерела, поданий як коментар до неї. Що вам відомо про розвиток українських міст у XV – на початку XVI ст.? Які історичні процеси зумовили розбудову старих і появу нових міст у той період? З чим пов'язані зміни в міській забудові? Як змінилося життя мешканців міст на українських теренах (порівняйте з фактами з історії Русі)?

▲ Панорама Львова. Гравюра А. Гогенберга (за малюнком А. Пасаротті). 1618 р.

Усі будинки міста кам'яні, дороги, облицьовані, широкі, високі, три- і чотириповерхові. Льохи та пивосховища з каменю і вриті в землю, щоб влітку напої були холодними. Це багатолюдне місто, повне достатків, тут багато фруктів. Кажуть, що в країні руських іншого такого міста нема. Це столиця. Містяни живуть заможнo, у розкошах... Крамниці повні товарів, усього вдосталь, і що захочеш, у Львові знайдеш. Там є багато різних майстрів і ремісників: майстрів-золотарів, золотошвей, скульпторів, мулярів, різьбярів по каменю й мармуру та ін. Тому туди приїздять зі всіх країн світу і з усіх областей (*Вірменський мандрівник та історик Симеон Днір Лехаці, XVI ст.*).

1. Які зміни сталися на початку раннього нового часу в структурі українського суспільства?

Ви вже знаєте, що в XV – на початку XVI ст. у структурі українського суспільства сталися зміни. Вони були зумовлені поширенням станової системи: суспільство поділялося на стани, наділені однаковими правами. Змін зазнали, зокрема, соціальні групи, яким належало місце на горі тогочасної суспільної піраміди. Як і за часів Русі, на найвищому щаблі в ній перебували князі, але тепер це були представники двох

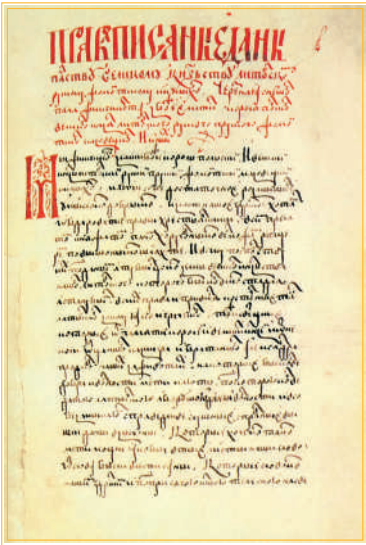
династій – Рюриковичів та Гедиміновичів. Упродовж другої половини XV – на початку XVI ст. відбувалося поступове зближення князів із представниками інших привілейованих прошарків і, як наслідок, утворення єдиного стану – *шляхти*. Тож для українських земель у складі Великого князівства Литовського утворилася така структура панівного стану: князі – пани – дрібна шляхта (зем'яни).

Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 р. – збірники законів Великого князівства Литовського, укладені на основі литовського, українського та білоруського звичаєвого та писаного права (зокрема, «Руської правди»), судових практик, німецьких і польських судебників. Статuti регулювали питання державного, цивільного, сімейного, земельного, кримінального та військового права.

Прикметною ознакою суспільно-політичного життя на українських землях в XVI ст. було те, що попри неоднорідність шляхетська верства прагнула закріпити свої права і привілеї, що і відбилося в законодавчому кодексі того часу – Першому (або Старому) Литовському статuti (1529 р.). Згідно з ним шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував шляхті володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини». У редакції 1566 р. (т. зв. Другому Литовському, або Волинському, статuti) закріплювалася норма про зрівняння в правах нижчої ланки боярства-шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою. Зокрема, запроваджувалися виборні суди (до цього вища аристократія підлягала тільки безпосередньому судові великого князя) та система повітових сеймиків із регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з'їжджатися, радитися та обмишляти», тобто керувати державою. Однак проголошеній статutom рівності ще було далеко до реальної.

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало *духівництву*. Окремішність цієї верстви виявлялася в тому, що вона не підлягала світському суду. Духівництво за тих часів було досить численним – священники з їхніми сім'ями, ченці, люди, які обслуговували церкву. Вище духівництво (митрополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями з аристократичних родів і займало свої посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище нижчого духівництва залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася церковна парафія.

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали *селяни*, які були найчисленнішою верствою – близько 80 % населення. Як і інші групи тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих*

▲ Сторінка Першого Литовського статuti (1529 р.)

(прикріплених до свого наділу). Протягом XV – першої половини XVI ст. відбувалися зміни, які полягали в обмеженні особистої волі селян – *закріпаченні*. Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами громади – *дворищами*, які об'єднували по кілька дворів-*димів*, тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки й повинності на користь держави та землевласника сільська громада також розподіляла поміж дворищами, маючи відповідальність за їх виконання (принцип кругової поруки). Селянську громаду очолював *отаман*, обраний на сільському сході представниками дворищ. Сільська громада обирала також власний суд, який називали *копним* (від *копа* – зібрання громади); він складався із «суддів копних» – «мужів». Копний суд скликали просто неба на задалегідь призначеному місці. Суд розглядав цивільні й кримінальні справи, зокрема суперечки за землю та вбивства. Поступово, із переходом землі громад у власність землевласників, копний суд було замінено на суд *вотчинний*.

Міське населення теж було неоднорідним. Багаті представники аристократичних родів належали до міської верхівки – патриціату. Середній, найчисленніший прошарок містян, які мали міські права (ремісники, крамарі), – це поспільство. Щоб уважатися повноправним громадянином – перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями городянина, зокрема мати право займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, – потрібно було володіти нерухомим майном, щонайменше – власним будинком.

▲ Портрет Василя-Костянтина Острозького. Невідомий художник. XVIII ст.

Яких верств тогочасного українського суспільства історичні зміни на початку ранньомодерної доби торкнулися найбільшою мірою? (Відповідь обґрунтуйте фактами.) Чому жодна з верств не була однорідною? Чим українське суспільство того періоду було подібним до західноєвропейських, а чим відрізнялося від них?

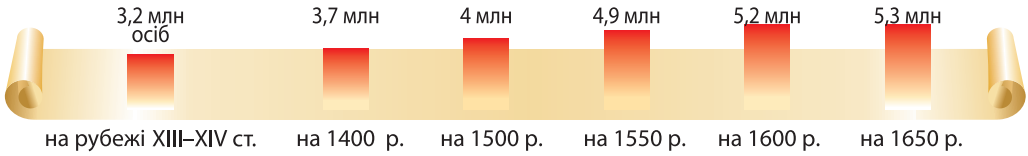

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/oev1kaw4> або кодом, ознайомтеся з інтерактивною картою володінь князів Острозьких. Як зміни теренів князівства пов'язані із суспільно-політичним розвитком українських земель на початку ранньомодерної доби? Які факти справили на вас найбільше враження, розширивши уявлення про цей князівський рід?

Проаналізуйте діаграму та схему на с. 18. Як змінювалася чисельність населення українських земель на початку ранньомодерної доби? Про що це свідчить? Коли на українських землях почало поширюватися магдебурзьке право? Що воно передбачало? Як відповідно до нього було організоване міське самоврядування? Чи пов'язані дані, наведені в діаграмі, із тими змінами, які сталися внаслідок поширення магдебурзького права? Поділіться припущеннями, як саме.

Динаміка чисельності населення на українських землях

особисту свободу для містян

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ПЕРЕДБАЧАЛО

міське самоврядування з власним судочинством

просторову перебудову міста (закладання нового міського центру)

регулювання повинностей міщан (постійний чинш)

2. Що визначало економічний розвиток українських земель на початку XVI ст.?

Суспільно-політичні зміни на початку ранньомодерної доби торкнулися й господарського життя. Ба більше: усі соціально-економічні процеси були тісно взаємопов'язані причинно-наслідковими зв'язками. З уроків у 7-му класі ви пам'ятаєте, як потреба захисту південних рубежів Русі, а також її розташування на перетині важливих торговельних шляхів зумовили появу і розбудову найстаріших міст на українських теренах. Тож бурхливий розвиток міст у XVI ст. свідчить не тільки про поступ у суспільному житті, а й про неабияке економічне піднесення. Наприклад, тільки на території Руського й Белзького воєводств у XVI ст. було засновано близько сотні міст. На Волині наприкінці XVI ст. з'явилося близько 50 нових міст. Міста були осередками ремесел та торгівлі.

▲ Коваль. Малюнок з рукопису XVI ст.

Тут, окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень відбувалися *торги*, на яких продавали сільськогосподарську продукцію й ремісничі вироби. У великих містах по кілька разів на рік проходили *ярмарки*. На них приїздили купці з різних міст та країн. Деякі ярмарки спеціалізувалися на окремих товарах – зерні, худобі, шкірі тощо. Особливе значення мали ярмарки у Львові, Луцьку, Кам'янці, Києві.

Найважливішим торговим центром тих часів був Львів – найбільше місто України за кількістю населення. Львів користувався *правом складу*, тобто всі товари, привезені з інших країн, мали продаватися спочатку у Львові, а вже те, що не купили, розвозили по інших містах. Зі східних районів України до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро, віск, мед, рибу, різні промислові вироби. Зі Сходу привозили прянощі, прикраси, шовк тощо. Із Криму, Балкан та Угорщини постачали вина, із Західної і Центральної Європи – сукно, металеві вироби, одяг.

Помітному пожвавленню міського господарства та активному формуванню містян як стану сприяло, як ви пам'ятаєте, надання містам королем або великим князем литовським (згодом і власниками-магнатами) привілею на магдебурзьке право. Разом з магдебурзьким правом міста переймали й цеховий устрій ремесла. Ремісничі об'єднання – *цехи* – виникли в західноукраїнських землях наприкінці XIV ст. У Львові у 1425 р. діяло близько десяти цехів, а в 1579 р. – уже 20. Діяльність цехів була спрямована насамперед на усунення конкуренції в ремісничому виробництві. Кожен цех мав свій статут, який визначав як особливості виробництва, так і спосіб життя ремісників.

Протягом XVI ст. цехи активно розвивалися в українських містах Київщини та Волині. Щодо того часу відомо про майстрів близько 130 ремісничих спеціальностей.

Пожвавлення міжнародних економічних зв'язків позначилося і на сільському господарстві. Зростання на ринках Центральної й Західної Європи попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію сприяло стрімкому розвитку *фільварково-го господарства*. Перші фільварки з'явилися в другій половині XV ст. у Галичині та Західній Волині. Вироблена у фільварках продукція призначалася переважно для збуту-продажу. Зацікавлені в зростанні прибутків, землевласники часто брали землю в оренду. Свої маєтності вони збільшували також, захоплюючи громадські наділи й примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували *панщину*.

Фільварок (пол. folwark, від нім. – *хутір, ферма, господарство*) – маєток у XIV–XIX ст., велике багатогалузеве господарство в Польщі, Литві, Україні та Білорусі, де сировину не тільки виробляли, а й переробляли.

Оренда – тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою та іншим майном на договірних умовах.

Панщина – форма залежності, яка передбачала примусове й безоплатне виконання селянами певного обсягу робіт на користь землевласника; одна із форм земельної ренти.

Рента – дохід з капіталу, землі або майна, який отримує його власник від інших осіб як плату за використання.

Наведіть факти, які свідчать про зростання ролі міст як осередків господарського життя. Яку роль відігравали міста в розвитку торгівлі? Як розвиток фільваркових господарств впливав на становище селян?

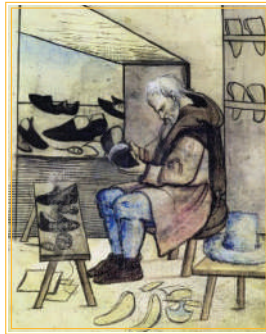
Прочитайте уривок із праці сучасного українського історика Ярослава Грицака. Подискутуйте про те, чи мали Великі географічні відкриття вплив на українське суспільство початку XVI ст. і в чому це виявлялося. З матеріалів параграфа наведіть щонайменше п'ять фактів, які свідчать про зумовленість соціально-економічного розвитку українських земель того часу процесами, явищами та подіями з європейської історії.

Замість морського шляху до Індії Колумб відкрив Америку, хоча до кінця життя не усвідомив своєї помилки. Ця помилка мала глобальне значення. Вона заклала підвалини Нового світу. До 1492 року континенти були відрізані між собою великими водними просторами,

а їхні мешканці мало або зовсім нічого не знали одні про одних. Відкриття Америки поклало початок їхньому зближенню, зв'язавши розрізнені континенти політично, економічно й культурно. Трьома словами: світ став глобальним (Грицак Я. «Подолати минуле: глобальна історія України»).

i Роздивіться зображення ремісників на малюнках першої половини XVI ст. Спираючись на текст підручника та скориставшись додатковими джерелами інформації, напишіть лист від імені ремісника певного фаху про його життя в одному з українських міст.

↻ Узагальніть матеріал уроку у схемі «Зміни в соціально-економічному житті українських земель на початку ранньомодерної доби».

- 👍**
1. Укладіть перелік понять з теми уроку та витлумачте їх.
  2. Схарактеризуйте структуру українського суспільства XVI ст.
  3. Визначте галузі господарства, що зазнали найпомітніших змін на початку ранньомодерної доби. Поясніть, із чим ці зміни пов'язані.
  4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/HeslYmp6> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 4. Люблінська унія 1569 р.

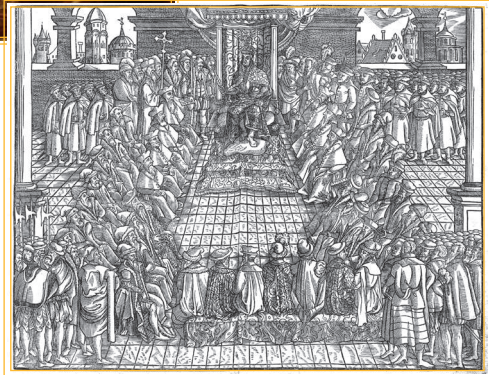
⚙️ Роздивіться ілюстрації на с. 21. Про що свідчить той факт, що польський художник через триста років від події, відомої в історії як Люблінська унія, присвятив їй картину? Поділіться припущеннями, на які джерела спирався митець, відтворюючи перебіг події в живописі. Які спільні риси помітили на картині й давній гравюрі? Як називається форма держави, якою керують люди, обрані на певний термін? Спрогнозуйте, які переваги отримувало українське суспільство, здобуваючи досвід республіканського управління. Які деталі картини свідчать про драматизм ухвалення рішення під час Люблінського сейму? Поділіться припущеннями, із чим ці драматичні настрої були пов'язані.

1. Якими були причини та як розгорнулися події під час Люблінського сейму 1569 р.?

Ви вже знаєте, що шлях до об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством був тривалим. Започаткувала його Кревська унія 1385 р., метою якої було спільне подолання небезпеки з боку лицарів-хрестоносців. З другої половини XV ст. став набирати сили новий суперник Литви – Велике князівство Московське, яке почало

▲ Люблінська унія.
Художник Я. Матейко. 1869 р.

▶ Засідання сенату часів Сигізмунда II
Августа. Гравюра 70-х рр. XVI ст.

претендувати на українські й білоруські землі. На початку XVI ст. Велике князівство Литовське у війнах з Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

Ситуація загострилася в середині XVI ст., коли розпочалася війна Московського царства проти Лівонії. Щоб уникнути можливих територіальних втрат, Литві потрібно було знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було Польське королівство, з яким Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й уклало різноманітні угоди-унії та з яким було пов'язане особою спільного монарха (великий князь литовський обіймав одночасно й королівський престол).

Лівонія – історичний регіон у Східній Балтії. Охоплює територію сучасних Латвії та Естонії. У XIII–XVI ст. – землі Лівонського ордену та Лівонської конфедерації. Упродовж 1558–1583 рр. тривала Лівонська війна – війна Московії проти Лівонського ордену німецьких лицарів, а після його розпаду 1561 р. – проти Великого князівства Литовського, Польської держави (з 1569 р. – Речі Посполитої), Данського та Шведського королівств за вихід до Балтійського моря.

В обговоренні ідеї унії брали участь й українські можновладці. Одні з них всіляко опиралися об'єднанню Литви з Польщею в одну державу, інші, навпаки, підтримували його. Українські князі, зокрема київський воєвода Василь-Костянтин Острозький (син гетьмана Костянтина Острозького), Костянтин Вишневецький, брацлавський воєвода Роман Сангушко, уперто противилися унії, побоюючись, що після приєднання до Польського королівства втратять свої привілеї, адже за

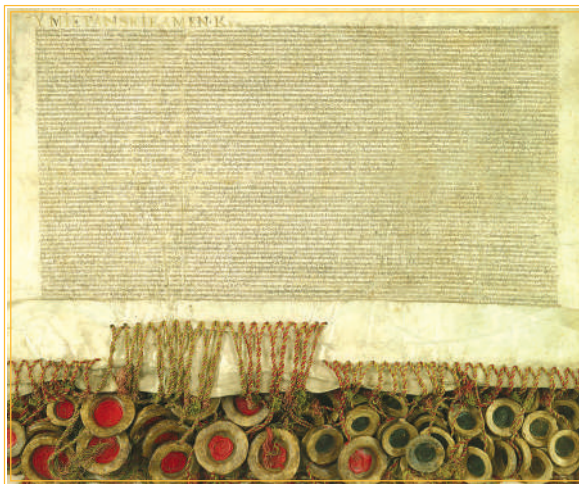
польськими законами вся шляхта мала рівні права. Литовська, українська й білоруська середня та дрібна шляхта підтримувала об'єднання, сподіваючись у такий спосіб здобути для себе більших прав.

Об'єднання в одну державу було вигідним і польській шляхті, яка через брак вільних земель у Польщі завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і наділів розширювала землеволодіння на Волині, Поділлі й Підляшші.

Попри взаємну зацікавленість з приводу умов угоди про державну унію Великого князівства Литовського й Польського королівства точилися гострі суперечки. Люблінський сейм розпочався 10 січня 1569 р. Пів року сторони не могли дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польським королівством у єдину державу; окремими в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Це викликало опір литовських послів, які прагнули зберегти суверенітет у складі майбутнього утворення. Проте серед литовців не було єдності. Князі та середня й дрібна шляхта обстоювали власні станові інтереси.

Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Коли 1 березня 1569 р. майже всі литовські послы залишили засідання сейму, польський король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку української шляхти, у березні та травні 1569 р. видав універсали про приєднання Підляшшя й Волині до Польського королівства. За універсалом місцева шляхта зрівнювалася в правах з польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. «Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ – це ворота всіх тих володінь, до яких належать Волинь і Поділля».

Рішучі заходи Польщі змусили литовських магнатів повернутися за стіл переговорів. Уболіваючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не виступали проти того, що українські землі переходили до Польського королівства.

▲ Акт Люблінської унії. 1569 р.

Сформулюйте твердження про причини Люблінської унії для кожної із зацікавлених сторін. Чому частина литовської знаті опиралася унії? Якою була позиція українських князів? Які обставини спонукали українську знать переходити до табору прихильників об'єднання Литовського князівства і Польського королівства?

Попрацюйте з історичною картою. 1. Які українські землі перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р.? 2. Які українські землі увійшли до складу Польського королівства за Люблінською унією? 3. Які нові воєводства було утворено на українських землях у складі Польського королівства після Люблінської унії? Які міста були їх центрами? 4. У складі яких держав перебувала решта українських земель? 5. З якими державами сусідила Річ Посполита на сході та півдні? 6. Які з держав перебували в залежності від Османської імперії наприкінці XVI ст.?

▲ Українські землі в XV – першій третині XVII ст.

Обговоріть уривки з поданих джерел за запитаннями. 1. Чому український князь виступав на сеймі «спільних станів Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського»? 2. Що мав на увазі князь, коли казав, що належить до народу, який «кожному народові рівний шляхетністю»? 3. Чому князь, на вашу думку, обстоював право на свободу віросповідання та збереження місцевих звичаїв? 4. Як у листі Григорія Ходкевича оцінено перебіг подій червня 1569 р.? На чому ґрунтується така оцінка? Чи вважаєте її об'єктивною?

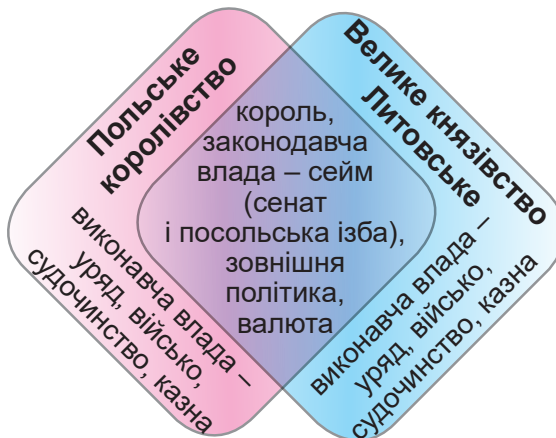
” 1. І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що погоджуємося на (приєднання) як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові і на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми (з поляками) різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри (З виступу українського князя Костянтина Вишневецького під час сейму в Любліні 1569 р.).

2. Нічого вішнього не можу написати вам звідси. Всі наші справи, як і раніше, йдуть гірше й гірше, я вже не бачу ніяких засобів виправити їх. У суботу король вирішив відокремити від нас Київ, і сьогодні, мабуть, київський воєвода буде присягати як польський сенатор. Тому прошу вас сповістити, чи прибудете ви до нас і коли. Це тим більше важливо, що поляки, віднявши в нас усіх людей, бажають ще, щоб ми самі дали їм військо на захист держави, – для того, думаю, вимагають цього, щоб тим скоріше погубити нас. Дядько мій (Ієронім Ходкевич), трокський каштелян, наказав вам довго жити. Розмовляючи в мене за обідом... про те, яку згубу приносить нам ця унія, він, спонукуваний любов'ю до батьківщини, сказав, що бажав би не дожити до неї, що й трапилося, – він не дожив до ранку й віддав душу Богові. Писано 6 червня 1569 р. (З листа віленського каштеляна Григорія Ходкевича до віленського воєводи Миколая Радзивілла).

2. Що передбачала ухвала Люблінського сейму 1569 р.? Яким був державний устрій Речі Посполитої?

1 липня 1569 р. сейм виніс ухвалу про унію двох держав: Велико-го князівства Литовського та Польського королівства. Тож виникла нова держава – *Річ Посполита* (з лат. res publica – *республіка*), яка стала однією з найбільших європейських держав останньої третини XVI – XVIII ст.: на території 815 тис. км² мешкало близько 8 млн осіб різних етносів і віросповідань.

РІЧ ПОСПОЛИТА

Утворену внаслідок унії державу очолював єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як великий князь литовський, спільний сейм (сенат і посольська ізба). Угоди з іншими державами належало укладати від імені Речі Посполитої. Особливості державного устрою Речі Посполитої ілюструє схема:

КОРОЛЬ

(від його імені видавалися всі сеймові ухвали)

- обирався пожиттєво
- роздавав у пожиттєве володіння державні (королівські) маєтки
- призначав (пожиттєво) на всі вищі світські посади та місцеві уряди
- скликав сейми, під час їх роботи був головою сенату

СЕНАТ верхня палата сейму

Належали

- гнєзненський архієпископ (*примас* – глава римо-католицької церкви Польщі) та львівський архієпископ;
- всі єпископи;
- вищі урядовці: коронний і великокнязівський канцлери, підканцлери, великі та надвірні маршалки, підскарбії;
- воєводи й каштеляни, деякі старости.

Кількість сенаторів становила 140 осіб.

ВАЛЬНИЙ (загальний) СЕЙМ двопалатний вищий законодавчий орган держави без згоди сейму король не міг

- ухвалювати закони
- запроваджувати податки й мита
- брати шлюб
- скликати шляхетське ополчення

Ухвали сейму мали силу на всій території Речі Посполитої.

Будь-який депутат міг скасувати постанову сейму, ухвалену навіть більшістю голосів (право «вето»).

ПОСОЛЬСЬКА ІЗБА нижня палата сейму

(ухвалювала закони, які набували чинності лише за умови згоди сенаторів і короля).

Складалася з послів, які обиралися на шляхетських сеймиках усіх воєводств і земель. Кількість послів становила 170 осіб, згодом – 190.

Місцеві сеймики

зібрання шляхти окремих воєводств, земель і повітів, які були нижчою ланкою парламентсько-представницької системи та водночас органами місцевого самоврядування.

Литовську, українську, білоруську й польську шляхту зрівняли в правах, вона отримувала право на володіння землею по всій території Речі Посполитої. Ліквідовано митні кордони. За Литвою збережено певну самостійність: право й суд, адміністрацію, військо, скарб. Гарантовано збереження «руської мови» в публічній та діловій сферах. Українські землі зберігали свободу віросповідання, непорушність місцевих звичаїв та вільне користування рідною мовою.

Унаслідок Люблінського унійного сейму більшість українських земель об'єднано в складі Польського королівства в шістьох воєводствах: Руському (із центром у Львові), Белзькому (Белз), Подільському (Кам'янець), Волинському (Луцьк), Брацлавському (Брацлав), Київському (Київ). Їх очолювали призначені урядом воєводи, які ке-

рували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймиках і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів. Воєводства поділялися на *повіти*. Винятком було Руське воєводство, яке поділялося на *землі*, а ті, своєю чергою, – на *повіти*.

 Скориставшись схемою в тексті параграфа, 1) поміркуйте, чи всі верстви населення брали участь в управлінні державою; 2) аргументуйте чи спростуйте твердження, що Річ Посполита була шляхетською республікою; 3) наведіть докази: а) що влада короля була обмеженою; б) що, попри певні обмеження, влада короля фактично не була слабкою.

 Роздивіться ілюстрації. 1. Яких історичних діячів зображено на першій ілюстрації? 2. Чому автор обрав саме такий сюжет для втілення ідеї Люблінської унії на третій ілюстрації? 3. Що спільного в сюжетах ілюстрацій, у чому істотна відмінність? Запропонуйте тлумачення зображення на гербі Речі Посполитої, узявши до уваги, що для Польської Корони і надалі символом держави залишався коронований «Білий орел», розташований на червоному полі, а для Великого князівства Литовського – гербовий знак «Погоня», тобто срібний вершник з піднесеним над головою мечем на червоному тлі.

▲ Пам'ятник на честь 500-річчя Кревської унії. Краків

▲ Герб Речі Посполитої

▲ Фрагмент монумента на честь Люблінської унії. Люблін

 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Sevz5aKm> або кодом, довідайтеся про історію створення, символіку та персонажів картини Яна Матейка, поданої на початку параграфа. Оберіть одного з героїв та поділіться інформацією про нього в загальному колі. Спираючись на текст параграфа, поділіться припущеннями, що символізує обраний вами персонаж.

 Як ви думаєте, чи можна вважати Люблінську унію закономірним фіналом тривалого історичного процесу, чи подія ця – швидше випадковий збіг обставин, з яких вдало скористалися політичні еліти? Аргументуйте свою відповідь.

 1. Розташуйте події в хронологічній послідовності, позначивши дати на лінії часу: а) Люблінська унія; б) об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту; в) початок Лівонської війни; г) Кревська унія.

2. Яким був державний устрій Речі Посполитої?

3. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Речі Посполитої?

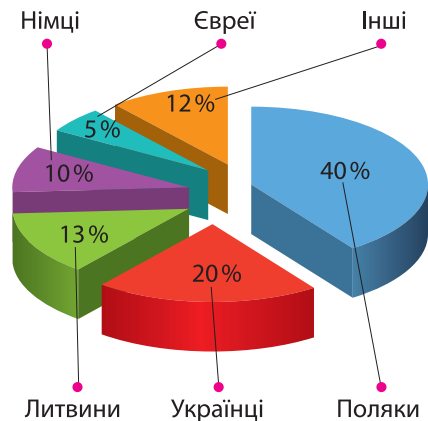
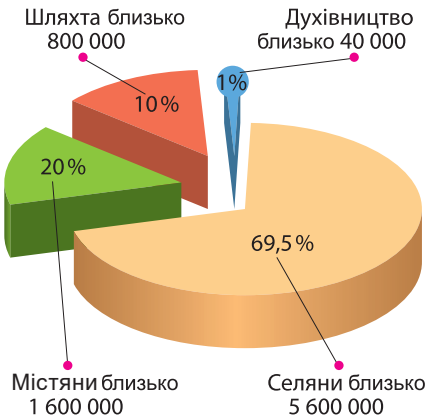
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/4esiPS57> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 5. Соціально-економічний розвиток та повсякденне життя на українських землях після Люблінської унії

На підставі діаграм зробіть висновок про соціальну структуру населення Речі Посполитої та про його національний склад. Визначте релігійну (конфесійну) належність населення Речі Посполитої.

На українських землях чисельність шляхти в середині XVI ст. не перевищувала 5 % усього населення. У середині XVII ст. на території Волині та Центральної України до шляхти належали 38,5–40 тис. осіб, тобто вона становила 2,3–2,5 % загальної чисельності населення регіону.

1. Які зміни сталися в повсякденному житті селян та містян після Люблінської унії?

Як ви вже знаєте з попереднього уроку, Люблінська унія була подією, яку зумовила низка змін у політичному та соціально-економічному житті, що відбувалися від початку XVI ст. Зокрема, у квітні 1557 р. у Великому князівстві Литовському набула чинності «Устава на волоки». Цей документ став завершальним у процесі проведення аграрної реформи, розпочатої в першій третині XVI ст. з метою впорядкувати земельну власність і підвищити продуктивність господарств. За «Уставою на волоки» розпочалося масштабне перемирювання землі. Мірою земельної площі та одиницею оподаткування стала *волока*. Унаслідок реформи основою сільськогосподарської діяльності стала трипільна система, відбулися зміни в забудові селянських господарств, було чітко визначено повноваження сільських адміністрацій.

На українських землях волочна система набула поширення переважно на Волині та на більшій території Руського воєводства (тут

Волока – земельна ділянка та одиниця вимірювання земельних площ; залежно від регіону її розмір коливався (близько 20 га).

Лан – земельна ділянка та одиниця вимірювання земельних площ.

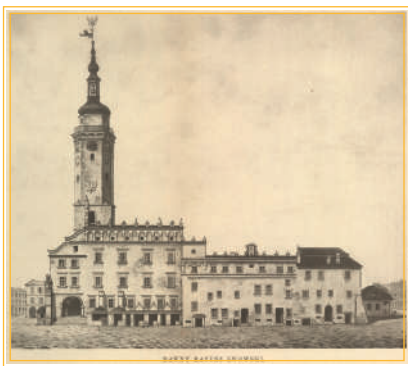
землю міряли не волоками, а ланами). На лівобережній Україні волочна система утвердилася в першій половині XVII ст. Скасування міждержавного кордону внаслідок Люблінської унії сприяло активному переселенському рухові. На Волинь і Київщину рушила галицька шляхта, яку вабила служба при княжих дворах. Простолюд переселявся на незаймані терени Брацлавщини та Київщини, що сприяло їх господарському освоєнню. Чисельність населення на південно-східних територіях протягом останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. зростає у 20–30 разів. На колишніх напівпорожніх прикордонних землях Київщини та Брацлавщини мешкало близько мільйона людей.

Та попри певні позитивні зміни аграрна реформа призвела до зникнення історично сформованого на українських землях селянського землеволодіння. На якісних ґрунтах швидко закладали фільваркові господарства і, відповідно, зростала кількість кріпосних селян та панщина. Приміром, у приватних селах Волині у 80-х рр. XVI ст. вона становила п'ять днів на тиждень. Трохи кращою була ситуація на Київщині та Брацлавщині, де до кінця XVI ст. фільваркове господарство не набуло значного поширення, а відробіткова рента залишалася низькою. З джерел відомо, наприклад, що піддані Слободищ (Київське воєводство) мусили «раз на рік з кожного диму платити 20 грошей литовських, а також 3 дні на полі: один день сіяти, один день жати, а третій день косити».

У другій половині XVI ст. пришвидшився розвиток міст, досконалішими стали «стандарти» забудови. Особливо активно міста розбудовували в 70-ті роки. Отримавши так званий локаційний привілей, засновники міст починали планувати будівництво. Спершу відбувалося вимірювання волок (ґрунтів), яке здійснював «мірник». Далі обирали місце для ринку. Кожен містянин отримував окремий пляч (осадничу ділянку), до якої належали будівельна ділянка, город, а також частина поля, пасовища тощо. Оселятися в містах могли лише особисто вільні особи, а містяни мали обов'язок стежити, щоб це правило не порушувалось. Інколи визначали чіткий термін для побудови житла. Наприклад, у м. Володимир на Волині він становив шість тижнів. У містах з магдебурзьким правом будували ратушу – місце

засідань магістрату. Якщо в місті було кілька етнічних громад, ратушу мала кожна. До таких міст належав, наприклад, Кам'янець на Поділлі, у якому свою ратушу та магістрат мали українська, польська та вірменська громади.

Протягом останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. у Київському воєводстві з'явилося до 200 міст і містечок, у Брацлавському – майже 100. За перше поунійне десятиліття на Волині виникло близько 50 містечок, а до середини XVII ст. ця кількість зростає до 180. Магдебурзьке право, яке отримало чимало міст, сприяло поживавленню ремесла й торгівлі. Закладення нових міст

▲ Львівська ратуша.
Художник Є. Глоговський.
До 1826 р.

на південно-східному прикордонні супроводжувалося будівництвом оборонних замків, що відіграло важливу роль у захисті від нападів з Криму.

Що передбачала «Устава на волоки»? Якими були позитивні та негативні наслідки аграрної реформи для українських земель? Які процеси визначали розвиток міст у другій половині XVI – першій половині XVII ст.? Укладіть таблицю, у якій узагальніть зміни в повсякденні селян та містян, установивши причиново-наслідкові зв'язки між фактами, про які довідалися.

Життя в селі та місті у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Які зміни відбувалися	Подія, що їх зумовила	Регіон, де відбувалися найпомітніше або де спостерігалася своєрідність	Історичні факти, які підтверджують зміни в повсякденному житті

На підставі уривків із заповітів містян зробіть висновок про рівень їхнього добробуту. З яких регіонів походять документи? Як цитовані документи свідчать про правову культуру того часу? Що найбільше вразило в деталях заповітів?

1. Помислив тією духівницею останньої волі моєї порядок слушний та правний у всьому маєтку моему на письмі вірно та ясно до відомості людської. Також дружину мою вірну, милу панну Олену Микитичну Богдановича, і дочку мою милу Варвару хочу при певності залишити. Спершу записую їй, дружині моїй милій, з дочкою моєю будинок мій власний отчизний і дідичний у місті Києві на березі Дніпра з усім ґрунтом земельним та будівництвом, також з усіма речами моїми, маєтностями від великого до малого, що може бути названим, золото, срібло, перли, плаття, цин, мед, капи, зброю, бидло (худобу) – то все після смерті моєї дружині моїй милій та дочці відписую (*Із заповіту київського містянина Ігнатія Маликовича, 12 липня 1572 р.*).

2. Чоловіку моему милому, пану Якубу Сокольницькому, даю, дарую цим заповітом останньої моєї волі, записую віно (придане) й нажите своє, котре до помешкання принесене, речі рухомі, гроші, золото, срібло, перли, шати, цин, мед, бидло та усі домові статки, які можуть вважатися рухомими речами, нічого нікому не залишаючи. Має право мій чоловік як хоче, відповідно до своєї волі, тим розпоряджатись (*Із заповіту ковельської містянки Ядвіги Кривецької, дружини Якуба Сокольницького, 27 лютого 1587 р.*).

2. Що визначало суспільний розвиток у поунійний період?

У другій половині XVI ст. істотні зміни відбулися і в системі судочинства. Після Люблінської унії в українських воєводствах залишився чинним Литовський Статут 1566 р., який неофіційно називали Волинським. Діяли нові суди: земські, гродські та підкоморські, кожен з яких мав свою сферу компетенції. Зокрема, у земських судах розглядали цивільні справи, у гродських – кримінальні, а в підкоморських – межові та земельні суперечки. Відбулося зрівняння у правах князів-магнатів і шляхти. Писане право стало цілковито домінувати в державі. Довершив кодифікаційний процес Литовський Статут 1588 р., який на українських землях до початку XVII ст. застосо-

▲ Земські судді.
Малюнок XVI ст.

ували паралельно із попередньою редакцією. Незважаючи на досить прогресивні норми, обидва Статути завершили формування законодавчої бази кріпацтва. Згідно з редакцією 1588 р. термін розшуку втікачів-селян подовжено до 20 років.

Неабиякий вплив на повсякденне життя мешканців українських земель у другій половині XVI ст. мали зміни світогляду, уявлень про добробут, побутових звичок тощо. Із заходу на українські землі проникали ідеї Відродження, Реформації

та Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, дедалі більше вихідців з українських земель навчалися в європейських університетах, прилучаючись до нових наукових і мистецьких традицій. Утім, хвиля західноєвропейських культурних впливів не поглинула споконвічних традицій. Нове й старе в українській культурі мирно співіснувало, нашаровуючись одне на одне. Саме тому культурне життя на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст. визначають як національно-культурне відродження, про що довідаєтеся на наступних уроках.

Водночас Люблінська унія сприяла розширенню польського землеволодіння, що пришвидшувало закріпачення селян, ускладнювало соціальні відносини, загострювало релігійну ситуацію через поширення католицизму. Один з найістотніших наслідків – ополчення української шляхти.

Які факти в матеріалах параграфа підтверджують висновок про те, що писане право стало домінувати в державі? Що спричинило зміни побутових звичок та світогляду мешканців українських земель після Люблінської унії?

Проаналізуйте уривки з джерел за поданими запитаннями. 1. Про повсякденне життя яких суспільних верств свідчать цитовані уривки? 2. Що визначало становище цих верств у тогочасному суспільному житті? 3. Узагальніть свідчення джерел висновком про позитивні та негативні наслідки Люблінської унії у становищі суспільних груп, що посідали верхні та нижні щаблі соціальної піраміди. Спрогнозуйте, які з цих наслідків могли спричинити гострий соціальний конфлікт.

1. Шляхтич завжди веселий у своєму королівстві, співає й танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володареві, нічого, окрім титулу, двох грошей з лану і військової служби. Четвертого ж над шляхтичем немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві (*Український мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан*).

2. Руська шляхта поміж ними дуже нечисленна, наслідує польської і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знає і всі ті, що

титулюються князями, вийшли з грецької віри (*Французький інженер Гійом Левассер де Боплан*).

3. Шляхта все подорожує. До приятелів і кривняків їздять часом за сто миль, і це проходить їм легко, бо мають доволі коней і повозів, і ними везуть усе, чого їм у дорозі потрібно (*Німецький мандрівник Ульріх фон Вердум*).

4. Раніше вважалось обов'язком селянина обробляти землю, а купцеві займатися міськими справами. Шляхтич же займався лицарським ділом і безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, нема людей мужніх і героїв, проте є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим геройством у них вважається знати дорогу, якою гонять биків з маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом, горілкою, перцем, оселедцями, рибою, дичиною і всяким хлібом... Усе, що мають їхні підлеглі у своїх домах на продаж, вони велють принести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони відвозять і свої власні продукти (*Польський учений-енциклопедист Шимон Старовольський*).

5. Там, де було 20 селян, лишилося 8 або 10. Має (селянин) доволі землі – забирають її під фільварок... Усіх можуть зігнати із землі і фільварок там заснувати.

Узагальніть матеріал уроку дискусією про переваги та недоліки перебування українських земель у складі Речі Посполитої та обґрунтуйте власну (загалом позитивну або негативну) оцінку факту утворення Речі Посполитої щодо подальшого історичного розвитку українських земель. Візьміть до уваги міркування українського історика.

Річ Посполита була однією з найбільших держав тодішньої Європи. Вона утворилася внаслідок унії (об'єднання) Польського королівства та Великого князівства Литовського. Внаслідок цього об'єднання велика частина руських земель опинилася у складі однієї держави. Доти галицька частина перебувала в Польському королівстві, а білоруські землі, Волинь та Центральна Україна – у Великому князівстві Литовському. Із моменту утворення Речі Посполитої всі українські землі опинилися в кордонах однієї держави. Цей факт сам по собі заклав підвалини України як окремої національної спільноти (*Грицак Я. «Подолати минуле: глобальна історія України»*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Sefsc2Xq> або кодом, довідайтеся про модні тренди в одязі за ранньомодерної доби. Які історичні умови перебування українських земель у складі Речі Посполитої сприяли культурному обмінові між європейськими народами? На підставі фактів з підручника, відео та відомостей, отриманих на уроках всесвітньої історії, поділіться в загальному колі думками про становище жінок за того періоду.

Які факти з буденного життя різних верств українського суспільства наприкінці XVI ст. вразили найбільше? Чим саме?

1. Наведіть п'ять-сім історичних фактів, які свідчать про зміни повсякденного життя на українських землях у другій половині XVI ст.

- Укладіть ланцюжок подій в одній із царин соціально-економічного життя, які зумовили зміни в ній на кінець XVI ст.
- Порівняйте динаміку змін в господарстві та повсякденному житті за регіонами: де вони відбувалися швидше, де повільніше, у чому виявлялася своєрідність змін і з чим це було пов'язано.
- Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/OesIAJ9n> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 6. Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI ст.

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Доберіть п'ять-сім прикметників, якими можна описати зображену пам'ятку. У чому її історична та культурна цінність? Які історичні процеси, характерні для ранньомодерної доби, зумовили її появу?

▲ Сторінкові мініатюри з євангелістами Матвієм (1) та Іоанном (2) з Пересопницького Євангелія

▲ Сторінка з орнаментованою оздобою з Пересопницького Євангелія

Книгу написано на пергаменті чорним чорнилом з уживанням червоної фарби, оздоблено вишуканими малюнками-мініатюрами. 482 аркуші рукопису оправлені в дубові дощечки, обтягнуті зеленим оксамитом. Праця над перекладом Євангелія староукраїнською мовою тривала від 1556 до 1561 р. Розпочато її було в с. Двірець, а закінчено в м. Пересопниця – це волинське містечко й дало назву книзі. Перекладачем Євангелія був архимандрит Пересопницького Пречистенського монастиря Григорій. Переписав переклад син протопопа із Сянока Михайло Василевич. У післямові він повідомив, що Григорій працював над перекладом з великою любов'ю та щирою молитвою. Пересопницьке Євангеліє – пам'ятка, про цінність якої свідчить ставлення до неї як до національної святині. Саме ця книга лежить поряд

із Конституцією України під час складання присяги президентами нашої держави.

1. Що визначало релігійне та церковне життя на українських землях у другій половині XVI ст.?

Релігійне та церковне життя на українських землях після Люблінської унії набуло помітної динаміки. Ви вже знаєте, що панівною релігією в Польському королівстві був католицизм, що ж до українських теренів, то тут поширенішою була православна (грецька) віра. Віротерпимість, характерна для українських міст з етнічно строкатим населенням, запобігала конфліктам на релігійному ґрунті. Проте з часом почала даватися взнаки нерівність етнічних груп щодо участі в державному житті, можливостях займатися ремеслами і торгівлею тощо, адже, зрозуміло, у католицькій державі більші привілеї мали ті, хто сповідував державну релігію.

Щоб протидіяти польському католицизмові, який через розгалужену мережу колегій і друкарень невпинно поширював вплив на нові східні землі, українська православна церква мусила виробити власну систему освіти. Але ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духовництва не було.

Становище православ'я на українських землях ускладнювалося й зовнішніми обставинами. Захоплений Османською імперією 1453 р. Константинополь утратив вплив. Натомість дедалі потужнішою ставала Московська митрополія, яка прагнула перебрати славу згаслого Константинополя. Визнання в 1589 р. Московського патріархату, надання його главі титулу патріарха Московського та всієї Руси занепокоїло українських церковних діячів. Розуміючи складність ситуації, частина представників вищого православного духовництва і шляхти дедалі більше схилилися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Неабиякі суперечки в Україні викликала календарна реформа, проведена з ініціативи папи Григорія XIII. У лютому 1582 р. він оголосив про впровадження нового календаря – григоріанського, або календаря нового стилю, на відміну від старого, юліанського. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в XVI ст. становило 10 днів (у XVII ст. теж 10 днів, у XVIII ст. – 11, у XIX ст. – 12, а у XX ст. – 13). Однак новий календар не сприйняли у східному християнському світі, наводячи насамперед богословські аргументи. (Календарне протистояння зберігалося аж до нашого часу, і лише в 2023 р. Православна Церква України ухвалила рішення про поступове узгодження календарів.)

Церковне життя на українських землях зазнавало впливів загальноєвропейських ідей та рухів. У Речі Посполитій набули певного поширення реформаційні ідеї, зокрема з'являлися послідовники нового напрямку християнського вчення – протестантизму. (З уроків всевітньої історії ви знаєте, що протестантська церква проголошувала свою незалежність від влади Папи Римського.) Щоправда, у лоно протестантської церкви переходили здебільшого шляхетські родини Литви та Польщі. Що ж до українських земель, то тут осередки протестантизму почали з'являтися в 30–40-х роках XVI ст. і були поодинокими:

нове віровчення не знайшло масової підтримки ні в середовищі можновладців, які, прагнучи розширення своєї влади, віддавали перевагу католицизмові, ні серед простого народу. Тож вплив Реформації виявився в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні був переклад Святого Письма живою мовою народу, а також її використання в богослужінні. Переклади Святого Письма староукраїнською літературною мовою стали з'являтися від середини XVI ст. Найвідомішим є *Персонницьке Євангеліє*.

Не оминула українські землі й хвиля Контрреформації – католицької реформи церковного життя. Один зі шляхів реформування католицької церкви передбачав її наближення до реформаційних церков. Інші ґрунтувалися на цілковитому запереченні віровчень, народжених Реформацією, аж до оголошення їм війни. Перемогла друга позиція. Утім, методи її втілення багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книговидання, надання особливого значення проповіді тощо. Справі реформування католицької церкви слугував орден єзуїтів, заснований 1534 р. й офіційно затверджений Папою Римським 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили, а провідними засобами її реалізації визначили освіту та дипломатію.

У Польщі єзуїти почали діяти в 60-ті роки XVI ст., а вже до середини XVII ст. у Речі Посполитій працювали 32 єзуїтські колегії – з них 13 на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (нині – Польша), а незабаром єзуїтські колегії з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі. Запроваджуючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень навчання в єзуїтських закладах сприяв поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, продовжити студії в західноєвропейських університетах.

Яким було становище православної церкви наприкінці XVI ст.? Які особливості мав реформаційний рух в Україні? У чому виявився вплив Контрреформації? Яку роль у тогочасному національно-культурному житті відіграла діяльність ордену єзуїтів?

Прочитайте уривки з джерел та на їх підставі зробіть висновок про зміни в релігійному житті на українських землях упродовж XVI ст. Чим ці зміни спричинені? Чому після Люблінської унії проявив релігійної нетерпимості та утисків православних побільшало? На яких особливостях релігійної ситуації у Львові наприкінці XVI ст. наголошено у другому фрагменті джерела? Якими явищами та подіями зумовлене таке становище містян-українців? Яку роль, за свідченням джерела, відіграло Львівське Успенське братство в буденному житті львів'ян?

1. У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра –

юдейська; її прихильники, юдеї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки. Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'янці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александрії, Алькаїра й країн Індії. В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в юдейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою (З трактату Матвія з Мехова «Про дві Сарматії», 1517 р.).

2. ...Насамперед змушувала рада міста Львова великим насильством нас, осілих містян, наших дітей і нашу челядь, до послуху папського костелу, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями й караючи штрафами. Вранці, у день св. Маргарити, пославши своїх міських слуг, насильно виволокли й вкинули до темної в'язниці у вежі під ратушею Василя, учня сідляра Юрія Рогатинця, а також челядників, кушніра Юська, кушнірчика Івана та учня Іванка. Майстри й челядники прийшли до пана бурмістра, питаючи, з якої причини їх слуг з дому похапали під час їхньої відсутності. На це пан бурмістер відповів: «Причина та, що ви не святкуєте наших свят, не буваєте на казаннях у нашому костелі й не слухаєте, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіти». Потім, на прохання й вимогу наших братів та своїх сусідів, арештовані були випущені.

Однак члени ради обіцяли самі зберегти мир лише при тій умові, якщо звільнені з-під арешту, під страхом сурової урядової кари, не протестуватимуть і не почнуть судової справи. А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ... (Зі скарги Львівського Успенського братства, 1593 р.)

На підставі уривка з джерела зробіть висновок, у чому тогочасні мешканці українських земель убачали загрозу діяльності єзуїтів. Чи вважаєте такі застереження виправданими? Чому релігійне питання в Речі Посполитій довгий час було об'єктом маніпулювання для російських імперських ідеологів з метою підживлення псевдонаукових історичних міфів, за допомогою яких вони виправдовували свою колоніальну політику щодо України? У чому вбачаєте позитивні наслідки діяльності єзуїтів, а в чому негативні?

Волинський шляхтич у 20-х роках XVII ст. так розповідає про єзуїтську школу: «Аж ти віддав синка свого до тієї... школи. Аж вони там твого синка русинка... ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдиву яко пес щекаєт, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многославної святої відрікається...».

2. Якими були історичні умови появи братств та розгортання братського руху?

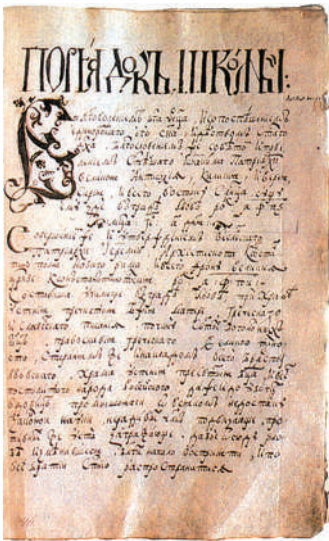
Вплив ідей Реформації на українське суспільство засвідчує й діяльність *православних братств* – національно-релігійних громадських об'єднань містян при православних церквах. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке почало формуватися на початку 80-х років XVI ст. У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства. Цей документ надав братству права зверхності над іншими подібними громадами та контролю за духівництвом, зокрема єпископами. Незабаром Львівське братство домоглося *ставропігії* – права підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися ставропігійним.

Братства розгорнули добродійну діяльність – допомагали братчикам, які опинилися у скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. Та поступово братства взялися за справи в царині культури та освіти. Вони почали створювати бібліотеки, відкривали друкарні та школи. Перша братська школа з'явилась у Львові 1586 р., а незабаром їх почали створювати в інших містах, так що наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл. Навчатися у Львівській братській школі мали право діти всіх станів. Братство

власним коштом утримувало школу. Невелику плату за навчання брали з батьків учнів лише «згідно з можливостями кожного». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно. Велику увагу у школі приділяли вивченню церковнослов'янської та книжної (літературної) староукраїнської мов. Вивчали також грецьку мову та латину.

Навчання у школі будувалося за системою тогочасних західноєвропейських середніх шкіл – гімназій. Його основу становило вивчення «семи вільних наук» – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. За європейською традицією учні здобували освіту у трьох класах граматики та в класах поетики й риторики.

Діячі братського руху прагнули поліпшити становище православної церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духівництва, шукали шляхів розв'язання проблеми невиконання священниками своїх обов'язків тощо.

▲ Сторінка статуту Львівської братської школи. 1587 р.

У чому вбачаєте вплив ідеї Реформації в діяльності братств на українських землях? Як розгортання братського руху характеризує розвиток українського суспільства? Які суспільні процеси вможливили появу братств у ранньомодерну добу?

Прочитайте уривок з джерела. Про які права та обов'язки тогочасних учнів ви дізналися? Що зі шкільних звичаїв збереглося донині, а що змінилося? Які мо-

ральні цінності прагнули плекати братчики в тогочасних школах? Які з цих цінностей суголосні з ідеями Високого Відродження?

” Сідати мають кожен на своєму певному місці, призначеному відповідно до науки: котрий більше вміє, сидітиме вище, хоч би й вельми убогий був, а котрий менше вмітиме, сидітиме на простішому місці... Багатий над убогим нічим не має бути вищий у школі, тільки самою наукою... Сходитися хлопці мають до школи на певну годину... і відпускати їх додому по науці так само...

Щоранку має пильно доглядати дидакал (тобто вчитель): коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдурив, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися усього й привести його мають... У поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашню науку свою та й письмо своє, яке вдома писав; виклад науки своєї має показувати...

По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм од дидакала, окрім малих, яким має писати сам дидакал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати. А додому відходячи, вірша потвердити, аби увечері, прийшовши додому, діти вміли перед родичами своїми чи сторонні діти всякого стану, живучи в господі, господарям своїм науку, яку вчили в школі, прочитати із викладом, за звичаєм шкільної науки, а що вчили того дня, мають увечері вдома написати і до школи принести вранці, показати перед дидакалом своїм...

Двох чи чотирьох хлопців щотижня іншим ладом мають виділяти для порядку, з чого жоден відмовлятися не може, коли б до нього черга надійшла. А діло їхне буде: раніше до школи прийти, школу підмести, у печі затопити і біля дверей сидіти, а котрі входять та виходять – про всіх знати (З «Порядку шкільного» Львівської братської школи, 1587 р.).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/GevN8tRI> або кодом, роздивіться сторінки Пересопницького Євангелія. Якими фактами відео збагатили ваші уявлення про славетну мистецьку пам'ятку? Що найбільше вразило в сюжеті про книгу? Спробуйте перелічити барви, які використовували творці пам'ятки в її оздобленні. Чим зумовлено використання чорної та червоної барви в тексті? Спираючись на матеріали параграфа, складіть запитання про пам'ятку, які починаються словами «хто», «що», «де», «коли», «як», «навіщо», «чому», та обговоріть їх у загальному колі.

Узагальніть матеріал параграфа, склавши асоціативні ланцюжки до понять, поданих у схемі.

Церковне та релігійне життя на українських землях у другій половині XVI ст.

Становище православної церкви	Реформація	Контрреформація	Діяльність православних братств
-------------------------------	------------	-----------------	---------------------------------

1. Витлумачте поняття: церковні братства; Реформація; протестантизм; Контрреформація; Євангеліс; орден єзуїтів.

2. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) заснування у Львові братської школи; б) Люблінська унія, об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту; в) створення Пересопницького Євангелія.
3. Чому поява братств посприяла культурному піднесенню в Україні в останній чверті XVI – на початку XVII ст.? Які чинники зумовили такий напрям розвитку українського суспільства?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/UedDi2Eb> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 7. Берестейська церковна унія 1596 р.

Роздивіться ілюстрації. Які деталі зображених пам'яток свідчать про рішучість намірів досягти об'єднання християнських церков – католицької і православної в Речі Посполитій? Навіщо був потрібен цей політичний крок? Поділіться припущеннями, хто прагнув об'єднання церков, а хто міг чинити спротив йому. Поміркуйте, коли, за яких обставин і за чийм наказом було викарбувано медаль. Кого, на вашу думку, зображено на пам'ятці?

▲ Грамота Берестейської унії з підписами та печатками учасників собору. 8 жовтня 1596 р.

▲ Медаль з написом: «На прилучення русинів»

1. Яким було ставлення до унії (об'єднання) православної та католицької церков і як різні сторони пропагували свою позицію?

▲ Портрет Іпатія Потія. Невідомий художник. XVII ст.

Церковному соборові, що схвалив унію, передували тривалі переговори між православним духовництвом, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської католицької церкви, королівським двором. Щоб пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє з православних єпископів – найбільші її поборники *Іпатій Потій* та *Кирило Терлецький* – вирушили в подорож до Рима, де наприкінці 1595 р. відбулася їхня зустріч із Папою Римським та офіційна церемонія з'єднання єпископів з католицькою церквою. Та, попри згоду сторін, остаточне рішення щодо унії мав винести церковний собор. Його було призначено на 6 жовтня 1596 р. у м. Бересті (нині – Брест у Білорусі).

Спершу підтримав ідею церковної унії український князь Василь-Костянтин Острозький. Завдяки їй він, зокрема, сподівався домогтися справжньої рівності у правах, що поклато б край утискам православних. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, розв'язати проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність Папи Римського відпала б потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату. Були й особисті мотиви. Вищих православних ієрархів непокоїла втрата авторитету в церковному житті. Уже йшлося про те, що за справу оновлення української церкви взялися братства. Їхній вплив з кожним роком зростав. Заручившись підтримкою східних патріархів, братства отримали право контролювати діяльність найвищих церковних діячів. Тож в унії православні єпископи, та й сам митрополит Михайло Рогоза, убачали можливість позбутися нагляду з боку братств.

У Польщі щодо унії церков одностайності не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж (а їх була більшість на чолі з королем) не заперечували такої можливості. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна у правах з польською. Тому унію церков вони тлумачили як навернення до католицизму. У трактаті «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» проповідник-єзуїт *Петро Скарга* переконував читачів, що істинною є лише одна церква – римо-католицька, тож найкориснішим було б «відкинути помилки греків та об'єднатися з осердям істинної віри».

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних обурення. Згодом прихильників об'єднання поменшало, його почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький. Тож не дивно, що навколо ідеї об'єднання церков розгорнулася гостра інтелектуальна суперечка (полеміка).

Представники різних поглядів висловлювали думки в літературних творах, які називають *полемічними*. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних таборів – прихильників та противників унії. Один з найвидатніших православних письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, – *Герасим Смотрицький*. Його перу належать кілька полемічних трактатів, зокрема твір «Ключ царства небесного...», надрукований 1587 р. в Острозі. Видатною пам'яткою полемічної літератури був «Тренос» («Плач») 1610 р. Його створив *Мелетій Смотрицький*, син Герасима. Цей твір, написаний польською мовою, не був спрямований проти якогось

Полемічна література – література, присвячена суперечці (полеміці) навколо ідеї об'єднання церков.

▲ Портрет Мелетія Смотрицького. Невідомий художник. XVIII ст.

конкретного твору чи події, а написаний як плач Церкви-України, покинutoї та зневаженої власними дітьми.

Винятковою самотністю відзначалися твори українського полеміста православного табору *Івана Вишенського*. До нашого часу їх збереглося 16. Надрукованим за життя письменника був лише один твір – «Послання до єпископів», у якому з надзвичайною пристрасністю висловлено погляди щодо унії, яких, на думку письменника, мав би дотримуватися престолуод.

Як різні суспільні спільноти Речі Посполитої ставилися до ідеї об'єднання церков? Які інтереси переслідувала польська влада та католицьке духовництво? Чому прихильники церковної унії були і серед православних? До якого соціального стану вони здебільшого належали? Як різні сторони пропагували свої погляди щодо церковної унії? Позитивним чи негативним наслідком підготування й укладання угоди про церковну унію вважаєте літературну полеміку? (Відповідь обґрунтуйте.)

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/GevN4L7N> або кодом, довідайтеся про життя видатного українського письменника-полеміста Івана Вишенського. Що найбільше вразило в розповіді про його долю? Чи гідна, на вашу думку, ця людина, щоб її ім'я було увічнене в назвах вулиць сучасних українських міст і містечок? Поділіться припущеннями, чому про діяча, яким захоплювався Іван Франко, присвятивши йому однойменну поему, так мало знають герої відеосюжету. Яка роль історичного знання у збереженні національної пам'яті? (На дозвіллі прочитайте або послухайте згадану поему, щоб збагатити свої уявлення про суспільне та культурне життя в Україні в ранньомодерну добу.)

Прочитайте уривки з джерел. Зробіть висновок щодо кожного, приблизником чи противником унії був автор цитованого тексту. На підставі яких деталей ви це визначили? Спираючись на текст параграфа, висловіть припущення, хто міг написати кожен з текстів.

1. Знай же тоді, християнський брате, що найголовніших артикулів, які перешкоджають тій згоді, є п'ять: перший – про походження Духа Святого; другий – про чистилище; третій – про зверхність видимого й найстаршого пастора; четвертий – про календар, а п'ятий як додаток до того – про антихриста, щоб люди бачили, що коли вже прийшов антихрист, то він головний, якого люди чекають... Щоб, прочитавши, ти не сказав, що (не знаєш), скільки тих артикулів, що до яких з римлянами не погоджуємося! Я в тому тебе безпечно переконую, що тільки у тих п'яти зауважиш, що більше піддаєшся тиску, ніж правді, всі інші – спокій і згода. Бо вся служба Божа, святі тайни і всі інші церемонії й обряди нашої святої Східної Церкви залишаються цілими і ні в чому не порушеними.

2. Горе мені, бідній, горе нещасній, ах – з усіх сторін ограбованій, на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголеній! Горе мені, незносимими тягарями обтяженій: руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, огонь по боках – невгасимий, зусюди крики, зусюди страх, зусюди переслідування!

2. Унаслідок якої події постала греко-католицька церква та що визначало її становище?

До Берестейського собору готувалися і прихильники унії, і її противники, яких із кожним днем більшало (змінити свою позицію щодо ідеї об'єднання церков, відмовившись від унії, єпископи Гедеон Балабан та Михайло Копистенський). Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й містян. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь В.-К. Острозький. Невдоволення православних свідчило, що про добровільне з'єднання церков годі й думати.

Розуміючи складність ситуації, противники унії подбали про авторитетність представництва в Бересті. Крім двох єпископів – Г. Балабана й М. Копистенського, вони запросили представника константинопольського патріарха Никифора, який, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість над митрополитами. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник александрійського патріарха – Кирило Лукаріс. Авторитет високих східних церковних діячів міг вплинути на перебіг подій лише за умови спільного собору. Але він у Бересті не відбувся! Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож, не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, обидві сторони 8 жовтня розпочали окремі собори.

Православні зібралися в палаці, де зупинився В.-К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. Так було утворено *греко-католицьку (унійну) церкву*.

Нова церква підпорядковувалася Папі Римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (догмати). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися православними, а мовою богослужінь визнавалася церковнослов'янська. Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинними ухвали собору, що відбувся в церкві Св. Миколая. Греко-католицьке духовництво, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті, але ця домовленість лишилася нездійсненою. Що ж до Української православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, опинилася поза законом.

Від першого року існування греко-католицька церква потрапила в складне становище. З одного боку, її єпископи всупереч запевненням польської влади не отримали тих прав, що їх мало католицьке духовництво. З другого боку, більшість українського населення ставилася до унійної церкви як до чужої. Ситуація загострювалася й майновими суперечками: і греко-католики, і православні всі церкви й монастирі грецького обряду вважали своїми. Тож ієрархам греко-католицької церкви доводилося діяти активно.

До рішучих заходів удавався, зокрема, єпископ («батько унії») Іпатій Потій, який став митрополитом по смерті Михайла Рогози. Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, однак

Уніат – послідовник унії.

боротьбі за унію діяв здебільшого силою, закликаючи силоміць відбрати православні храми й монастирі.

Багато зусиль для розбудови унійної церкви доклав і митрополит Йосиф Вельямін Рутський. На відміну від свого попередника, він наполегливо шукав способів порозумітися з православними, убаचाючи у згоді основну умову піднесення обох церков. Митрополит розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя, зокрема здійснив реформу греко-католицького чернецтва, яке було об'єднане в один орден – василіанський. Подібно до езуїтів, василіани опікувалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

Як відбувалися церковні собори в Бересті? Чому їх було два? Які з тверджень стосуються засад, на яких виникла греко-католицька церква: а) підпорядковувалася константинопольському патріарху; б) визнавала зверхність Папи Римського; в) залишалася на засадах православного віровчення; г) визнавала деякі важливі догмати католицького віровчення; г') мовою богослужінь залишалася церковнослов'янська; д) користувалася для богослужінь латиною; е) зберігала православний обряд; є) переходила на католицький обряд? Чи стала новоутворена унійна церква рівною в правах із католицькою? Чим становище греко-католицької церкви відрізнялося від становища православної? Які заходи вищих ієрархів греко-католицької церкви були спрямовані на її розбудову?

На яких позитивних рисах діяльності греко-католицької церкви акцентував увагу український історик Дмитро Дорошенко? На підставі поданого уривка порівняйте становище греко-католицької церкви в першій половині XVII ст. та у XVIII ст. Поміркуйте про причини змін, що відбулися. Висловіть припущення, які особливості суспільно-політичного життя в Речі Посполитій посприяли розбудові греко-католицької церкви.

Тут, у Галичині, унія протягом XVIII століття зреформувала церковне життя, піднесла освітній рівень духівництва, і, у свою чергу, зробила головним захисником української народності проти полонізації та зросійщення. Це вона, властиво, врятувала Галичину від національної смерті.

Вона встигла зробитись батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався.

Прочитайте замітку. Як можете оцінити той факт, що М. Костомаров, один з перших дослідників історії ранньомодерної доби в Україні, присвятив наукову працю Берестейській унії? Поділіться припущеннями, чому захист дисертації не відбувся, а її примірники наказали знищити. Чому вивченню української історії перешкоджали в Російській імперії, де випало жити М. Костомарову? Якою є роль неупереджених історичних досліджень у спростуванні псевдоісторичних міфів?

Перша дисертація Миколи Костомарова, яку він подав на розгляд Харківському університету в 1841 р., була присвячена Берестейській унії – «Про причини і характер унії в Західній Русі». У цій праці історик прагнув довести, що церковна унія стала можливою тільки тому, що православне духівництво (а не народ), боячись утратити вплив і маєтки, спокусилося на ті привілеї та вигоди, які мали католицькі священники. Цікаво, що захист дисертації відмінили, а всі примірники наказали знищити (зі 100 уціліло лише кіль-

ка). Ініціатором цього був харківський архиєрей Інокентій, якому не сподобалося, що Костомаров зобразив православне духовництво в непривабливому світлі, порушив питання його моральності. Характеризуючи внесок М. Костомарова у вивчення історії України, працю високо оцінював М. Грушевський.

Оцініть наслідки Берестейської унії з позицій історичної перспективи.

1. Витлумачте поняття: *церковна унія; полемічна література; греко-католицька церква; василіанський орден.*

2. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) запровадження в Речі Посполитій нового, григоріанського, календаря; б) православний та унійний собори в Бересті; ухвала унійного собору про утворення греко-католицької церкви; в) Люблінська унія; утворення Речі Посполитої.

3. До табору прихильників чи противників унії належали названі нижче історичні діячі, тогочасні громадські та релігійні об'єднання: а) король Сигізмунд III; б) князь В.-К. Острозький; в) митрополит М. Рогоза; г) єпископи І. Потій, К. Терлецький; г) єпископи Г. Балабан, М. Копистенський; д) братства; е) монастири; є) Папа Римський?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/BedDpLwW> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 8. Культурно-освітнє життя та книговидання на українських землях у XVI ст.

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Які події, винаходи, люди та історичні процеси пов'язують зображення? Чому одним з перших українських стародруків став «Буквар»? Підтвердіть словами з джерела, що в тогочасному суспільстві усвідомлювали значення розвитку освіти. Які відомі вам історичні факти підтверджують цей висновок?

▲ Початкова сторінка «Букваря». 1574 р.

▲ Остання сторінка «Букваря» з гербом Львова та друкарським знаком Івана Федорова

▲ Друкарський верстат часів Івана Федорова

Однією з перших книг, надрукованих в Україні, став «Буквар». «Всесильною правицею Всевишнього Бога, задумом і старанням благо-

честивого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воєводи київського, маршалка землі волинської, старости володимирського, який звелів влаштувати дім для друкування книг, а до того ж і дім для навчання дітей у своєму родовому славному місті Острозі, що у землі волинській. І вибравши знавців Божественного Писання, грецької, латинської і руської мов, поставив їх навчати дітей. Із цієї причини надрукована ця книжка для першого дитячого навчання, по-грецьки алфавіту, а по-руськи азбуки, многогрішним Іоанном Федоровичем», – так першодрукар пояснив обставини появи цієї книги.

1. Чим уславилась Острозька академія?

Як ви знаєте з уроків історії України в 7-му класі, на українських землях освітою опікувалися ще від часів Русі. У ранньомодерну добу школи, як і раніше, діяли при церквах і монастирях. Тут дітей навчали письма церковнослов'янською мовою, основ арифметики, молитов, співу. Спочатку такі школи існували в найбільших містах, згодом їх кількість зростала: у другій половині XVI ст. вони діяли у Львові, Стрию, Рівному, Кременці, Зблудові, Володимирі на Волині.

Поширення ідей Реформації зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гоцці, Белзі, Львові, Берестечку, Хмельнику. Створювали свої школи та колегіуми і єзуїти. Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти, що знайшло втілення в діяльності братських шкіл.

Про масштаби змін у культурно-освітній царині свідчить діяльність острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено з ініціативи князя В.-К. Острозького. Основним інструментом реалізації задумів князя мала слугувати школа, яку було створено в Острозі 1576 р.

В Острозькій школі ґрунтовно вивчали церковнослов'янську, грецьку та латинську мови, а також «сім вільних наук», про які довідалися в параграфі про братські школи. Шкільна програма, за якою навчали в Острозькій школі, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Саме тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією. Це була перша вища *слов'яно-греко-латинська школа* в Україні та у східнослов'янських землях.

1. Заставка з Острозької Біблії. 1581 р.

2. Сторінка Острозької Біблії

3. Титульний аркуш Острозької Біблії

Ректором Острозької академії був Герасим Смотрицький – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.-К. Острозького він прибув до Острога та очолив гурток учених, які готували до друку Острозьку Біблію. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання.

Серед вихованців Острозької академії було багато видатних особистостей: Йов Борецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Максим і Степан Смотрицькі, сини Герасима Смотрицького. Максим (Мелетій) став знаним ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священником в Острозі, працював на ниві освіти. Про інших вихованців Острозької академії дізнаєтеся на наступних уроках, адже багато хто з них був активним учасником подій української історії. Славетний навчальний заклад відродили в незалежній Україні: сьогодні це Національний університет «Острозька академія».

Якою була роль Острозької академії в історії української культури? Хто ініціював створення цього навчального закладу? На підставі тексту підручника та додаткових джерел інформації складіть хронологічну задачу про долю Острозької академії та її славетних випускників.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/4evN56Uq> або кодом, прослухайте відеолекцію про становлення та діяльність Острозької академії. Перед переглядом оберіть одне з запитань, відповіддю на яке поділіться в загальному колі. 1. За чиєї фінансової підтримки було створено академію та як забезпечувалася діяльність викладачів та життя й побут студентів? 2. Хто міг навчатися в академії, з якого віку та скільки тривав повний курс навчання? 3. Яке місце в навчальному курсі академії належало різним мовам та які перспективи отримували випускники, опанувавши їх? 4. Які прийоми навчання в Острозькій академії знайшли продовження в сучасному шкільництві? 5. Чим відомі викладачі академії? 6. Яка доля спіткала академіяну бібліотеку? 7. На підставі яких джерел дослідники докладно довідалися про процес навчання в академії?

▲ Центральний корпус Національного університету «Острозька академія». Сучасна світлина

Попрацюйте з історичною картою на с. 23. 1. Назвіть міста – осередки шкільництва та книгодрукування на українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст. 2. Вкажіть напрямки, за якими на українські землі з європейських країн поширювалися культурні та просвітницькі ідеї. 3. Пригадавши матеріал попередніх

уроків, назвіть міста, де мав особливу потужність братський рух. 4. Знайдіть міста, у яких активно впроваджували нову регулярну систему забудови. Зробіть висновок про зв'язок різних проявів культурного розвитку із європейськими ідеями, що визначили початок нового часу.

2. Як книжні пам'ятки відбивають стан розвитку української мови?

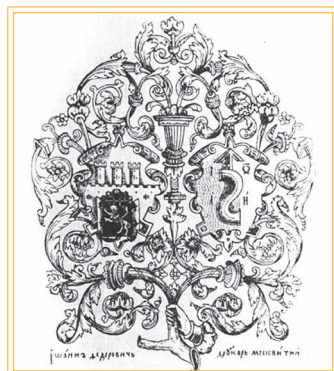
Позитивні зміни в царині освіти безпосередньо пов'язані з книговиданням. За тієї доби разом із навчальними закладами створювали й друкарні – так було і в Острозі, і у Львові, і в Києві.

Появі книговидання в Україні сприяла діяльність *Івана Федорова (Федоровича)*. Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років XVI ст. прибув до Львова. У створеній друкарні 1574 р. Іван Федоров надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, з яких збереглося 90. У Львові, у друкарні І. Федорова, 1574 р. вийшов перший український друкований підручник для навчання грамоти – «Буквар». Збереглося два примірники львівського «Букваря»: у бібліотеці Гарвардського університету (США) і у Британській бібліотеці в Лондоні. Іван Федоров надрукував іще один «Буквар» 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.-К. Острозький. Незабаром в Острозі видав Новий Завіт (1580) і справжній шедевр з-поміж стародруків – Острозьку Біблію (1581). Вона була першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

З-поміж перших друкованих українських книжок були граматики – підручники для вивчення мов. Приміром, «Адельфотес» – це підручник граматики грецької мови для слов'ян. Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янських землях належить українському вченому *Лаврентію Зизанію*. Книжку «Грамматика словенська» він видрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «Лексиса» – першого українського друкованого словника, де понад тисячу церковнослов'янських слів перекладено староукраїнською літературною мовою.

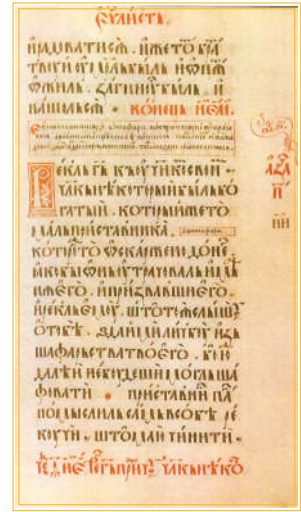

- ▲ Фронтиспис (сторінка із малюнком, уміщена на початку книги) із зображенням євангеліста Луки та сторінка із заставкою з львівського «Апостола». 1574 р.

- ▲ Друкарська марка Івана Федорова з «Апостола». 1574 р.

Протягом XVI ст. відбулися важливі зрушення в розвитку української мови. Вони становилися насамперед мови літературної. Окрім церковнослов'янської мови, застосовували книжну (літературну) староукраїнську (у другій половині XVI ст. її називали *простою мовою*). Проста мова була наближена до мови розмовної. Використовували її надзвичайно широко в судових та урядових документах, полемічних та ораторсько-проповідницьких творах, поезії, літописах. Церковні книги й надалі писали церковнослов'янською мовою, яка залишалася незрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати *просту мову*. Тож від другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади *простою мовою* церковних текстів. Першою відомою книгою Святого Письма, перекладеною староукраїнською мовою, є Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови XVI ст. Перекладач не лише замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а й вдавався до тлумачень, добирав синоніми. Цій меті слугували так звані *глоси*, які писалися дрібним письмом.

▲ Сторінка з глосами з Пересопницького Євангелія

 Як книговидання вплинуло на розвиток культури? Що дізналися про перші українські книгодруки? Якою мовою в XVI ст. користувалися на українських землях для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок? Чим вони відрізнялися? Чому переклади Святого Письма староукраїнською мовою визначають як важливий етап в історії української мови?

 Прочитайте уривок з джерела. Про яку подію йдеться, коли вона відбулася? Хто є автором наведених рядків? Поділіться припущеннями, якими були мотиви добродійців, про яких згадано в уривкові. До яких суспільних груп вони належали і чи випадково автор не згадає про високих достойників?

 Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: «Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священницького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку».

 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/refeKsUW> або кодом, ознайомтеся із сайтом Музею книги і друкарства України. Оберіть один з розділів та, ознайомившись із інформацією в ньому, підготуйте коротке повідомлення для однокласників та однокласниць. Зайдіть у розділ «Колекція», далі – «Колекція онлайн» та знайдіть Острозьку Біблію. Погортайте

сторінки видання та поділіться роздумами про побачене в невеликому есе «Можливість цифрової ери для збереження історичної та культурної пам'яті», у якому висловіть пропозиції щодо цікавої для вас віртуальної програми з теми уроку.

Узагальніть матеріал параграфу у вислові-гаслі, що передає важливу для вас ідею уроку. Обговоріть найбільш влучні гасла в загальному колі.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) заснування у Львові братської школи; б) створення Пересопницького Євангелія; в) заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку.

2. Які з перелічених пам'яток є стародруками, що побачили світ у другій половині XVI ст.: а) львівський «Апостол»; б) Пересопницьке Євангеліє; в) Острозька Біблія; г) Остромирове Євангеліє; г) «Буквар»; д) «Граматика словенська» Л. Зизанія; е) «Повість минулих літ»?

3. Які історико-географічні об'єкти пов'язані з розвитком освіти та книговидавництва?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/wedDaKkn> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 9. Містобудування, архітектура та образотворче мистецтво

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Спираючись на фото та уривок з джерела, схарактеризуйте нову систему міської забудови, яку почали застосовувати в XVI ст. На які деталі в облаштуванні міського простору звернув увагу автор джерела? Що його особливо вразило в тогочасному Львові? Зверніть увагу, що історичний центр Львова навколо площі Ринок у 1998 р. включено до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Поміркуйте, чому історична забудова міст перебуває під захистом. Чому такі місця приваблюють туристів?

▲ Панорамний вигляд житлових будинків (кам'яниць) на площі Ринок у Львові. Сучасна світлина

” Автор найдавнішого докладного опису Львова Мартин Груневег із Гданська, який перебував у місті в 1582–1602 рр., згадував: «Загалом Львів – гарно вимуроване місто, на всіх вулицях багато мурованих кам'яниць, прикрашених різьбленням і малюванням. Проте всі будинки закриті тільки гонтом (своєрідна «дерев'яна черепиця»). Найкраща забудова на Ринку й Вірменській вулиці... Навколо Ринку перед будинками прокладено тротуар, рівно вимощений тесаним камінням. Він такий широкий, що на ньому можуть розійтися чотири особи, або дві пари назустріч одна одній... Посередині Ринку гарна велика ратуша, укрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею».

1. Якими були особливості містобудування XVI ст.?

З поширенням магдебурзького права в українських містах дедалі частіше стали застосовувати елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке, відповідно до геометричної сітки, розташування основних будівель та ансамблів – головної площі, кварталів, вулиць. Центральною частиною міста, з якої й починалося будівництво, була площа з ратушею посередині – прямокутна або квадратна за формою *ринкова площа*, або *площа Ринок*. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці. Кілька вулиць прокладали паралельно кожній зі сторін площі. Найважливіші вулиці перетинали все місто. Місто обносили мурами, захисту слугували також рів і вал. На мурах зводили оборонні вежі. Вони мали по кілька в'їзних брам (у Львові, наприклад, їх було дві). Захисні споруди обмежували територію міста, тому його внутрішня забудова була надзвичайно щільною. Житла будували на невеличких ділянках землі, вони були кількаповерховими, розташованими впритул. На вулицю виходив тільки вузький *фасад* із *порталом* і двома вікнами поруч, а на другому й третьому поверхах – по троє вікон. Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий та третій поверхи були житловими. Будинки споруджали з каменю, тому їх називали *кам'яницями* (проте не були рідкістю й дерев'яні оселі або дерев'яні прибудови до кам'яниць). Кожну кам'яницю оздоблювали лише їй притаманним різьбленням. У старих містах нова забудова зазвичай поєднувалася із традиційною. Такі міста, як Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу. Житлова забудова цих міст лишалася майже всуціль дерев'яною.

Містобудування тієї доби, передусім на західних українських землях, зазнавало відчутного впливу мистецького стилю ренесанс. Найвідомішою пам'яткою ренесансного будівництва Львова є ансамбль Успенського братства, який складається з Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта).

Фасад – передній бік споруди в архітектурі.

Портал – архітектурно оформлений вхід до споруди.

Каплиця – невеличка споруда без вівтаря для відправ і молитов.

Аркада – ряд однакових за формою й розмірами арок, що спираються на стовпи або колони.

▲ Церква Зішестя Святого Духа
в с. Потеличі

архітектори застосовували до кінця XVII ст. Однак міські укріплення будували переважно з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя.

На початку століття було відновлено Київський замок. Нових обрисів набув один з найпотужніших приватних замків Волині – Острозький, розбудова якого припадає на кінець XIV – XVI ст. Комплекс споруд Острозького замку було об'єднано в єдину фортифікаційну систему. Цей ансамбль складався з «Вежі Мурованої» – найстарішої частини замку, північної стіни Богоявленської церкви, а також спорудженої наприкінці XVI ст. Круглої, або Нової, вежі, прикрашеної зверху ренесансною короною.

▲ «Вежа Мурована»
Острозького замку.
Сучасна світлина

▲ Кругла, або Нова вежа
Острозького замку.
Сучасна світлина

Чим зумовлені зміни в міській забудові на початку ранньомодерної доби? Що було характерним для будівництва оборонних споруд? Де розташовано найвідоміші архітектурні пам'ятки доби?

Роздивіться ілюстрації та прочитайте замітку на с. 51. На підставі тексту і зображень визначте ознаки ренесансного стилю в архітектурі. Витлумачте назви пам'яток, про які довідалися.

▲ Чорна кам'яниця

▲ Будинок Корнякта

▲ Внутрішній двір будинку Корнякта

Унікальною пам'яткою ренесансної архітектури є ансамбль споруд центру Львова – площа Ринок. Найпомітнішою будівлею в цьому ансамблі є Чорна кам'яниця. Таку назву пам'ятка отримала в середині XIX ст., коли її фасад пофарбували в чорний колір. Будинок споруджено в 1588–1589 рр. За свою тривалу історію кам'яниця зазнала багатьох змін, проте не втратила ренесансного вигляду. Вікна й нині прикрашає білокам'яне різьблення з мотивами листя аканта й виноградної лози.

Будинок на площі Ринок, який носить ім'я Корнякта, – найошатніша житлова будівля в місті за тих часів, а також найвидатніша пам'ятка ренесансного будівництва у Львові. Будинок Корнякта – єдина тогочасна споруда в житловій забудові міста, зведена на двох будівельних ділянках, що дало змогу розпланувати внутрішній двір з відкритими аркадами-лоджіями, які оточують подвір'я з трьох сторін. Тому пам'ятку ще називають *палацом Корнякта*. Будинок звів у 1580 р. архітектор Петро Барбон за участю Павла Римлянина.

На підставі ілюстрації і коментаря до неї поясніть, що являли собою замки-палаці. Поділіться припущеннями, чому такий тип споруд почав набувати поширення в XVI ст. Чим ці споруди відрізняються від давніших фортець, а чим подібні до них?

▲ Меджибізький замок. Сучасна світлина

Замок у смт Меджибіж у Хмельницькій області, докорінно перебудований у середині XVI ст., був однією з найпотужніших фортець у регіоні. Ця споруда, так само як і Кам'янець-Подільська фортеця, не мала правильної форми, оскільки під час будівництва архітектори прагнули враховувати особливості рельєфу. Замок спорудили на високому мисі, де зливаються річки Південний Буг і Бужок. Пам'ятка є прикладом замку перехідного типу – від споруд з оборонними стінами і вежами до замків-палаців.

2. У чому своєрідність образотворчого мистецтва доби?

▲ Надгробний пам'ятник Костянтину Острозькому. 1579 р.

Набув поширення і *скульптурний портрет*, що виконував роль надгробного пам'ятника. Приміром, 1579 р. в Успенській церкві Києво-Печерської лаври було встановлено надгробок Костянтина Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь відпочиває на ложі. Така композиція скульптури цілком відповідала ренесансним традиціям, за якими небіжчика нерідко зображали ніби уві сні.

Від другої половини XVI ст. починає розвиватися *декоративне різьблення*, яким оздоблювали рамки ікон. Іконостаси, виготовлені з дерева, прикрашали різьбленими рослинними орнаментами, обов'язково вкритими фарбою чи золотом і сріблом.

Скульптура – різновид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірність і виконуються з твердих або пластичних матеріалів. Має два основні різновиди – круглу (статуя, бюст тощо) та рельєф (об'ємне зображення на площині).

Гравюра (від франц. *graveur* – *вирізати*) – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручного оброблення дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків.

Упродовж XVI ст. розвивався *іконопис* – найпопулярніший і найпоширеніший різновид малярства. Потужним осередком українського релігійного малярства до середини століття був Перемишль. Більшість українських ікон того часу належить до спадщини малярів саме цього міста. Працював там і автор перших в історії українського мистецтва ікон з авторським підписом – «Успіння Богородиці» із церкви Архангела Михаїла в Смільнику (1547 р.) – Олексій Горошкович. Традиції перемишльської школи розвивали в кількох провінційних осередках, серед яких провідне місце належало Самбірському, де працювали кілька митців на чолі з Федуском – автором храмового «Благовіщення» 1579 р.

▲ Ікона Успіння Богородиці.
Художник О. Горшкович. 1547 р.

▲ Ікона Благовіщення.
Художник Федуско. 1579 р.

із церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. Від другої чверті століття зростає роль львівського осередку іконопису.

Наприкінці століття виник *світський портретний живопис*. Найдавнішим зразком цього жанру є портрет польського короля Стефана Баторія, створений для львівської ратуші Войцехом Стефановським (1576 р.). Проте з оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна й перемишльського старости Яна Гербурта. У пізніших копіях відомі портрети членів родини князів Острозьких.

На XVI ст. припадає злет книжкового малярства. Яскравим прикладом використання орнаментів, характерних для європейського Відродження, є мініатюри Пересопницького Євангелія. Рукопис прикрашають чотири мініатюри: зображення євангелістів за роботою.

Поява першодруків Івана Федорова поклала початок розвитку в Україні книжкової гравюри. Першими взірцями нового мистецького явища стали зображення євангеліста Луки з фронтисписа та друкарська марка Івана Федорова, якими оздоблено «Апостол» (1574 р.).

▲ Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефановський. 1576 р.

▲ Портрет Яна Гербурта.
Після 1577 р.

▲ Портрет Беати Острозької. Невідомий художник. XVII ст.

Простежте зв'язок між ідеями Високого Відродження та Реформації в розвитку скульптури, образотворчого та книжкового мистецтва. Як у XVI ст. розвивався іконопис? Чому появу гравюри пов'язують з початками книговидавництва? Скільки років тому на наших землях було створено першу книжкову гравюру?

Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації. На підставі матеріалів параграфа напишіть запрошення до віртуальної екскурсії пам'ятками ренесансної архітектури Львова, поділившись цікавими подробицями, що справили на вас найбільше враження.

Цікавою є доля Успенської церкви у Львові. Та споруда, що збереглася донині та якій притаманні виразні ренесансні риси, є, власне, четвертою Успенською церквою. Автором проекту і керівником будівельних робіт був італієць Павло Римлянин – з ним Успенське братство у 1591 р. уклало договір про будівництво. Доки відбудована церква не почала діяти, за неї правила каплиця Трьох Святителів. Її прибудовано до церкви з північного боку (будівництво тривало впродовж 1578–1590 рр.). Поряд з Успенською церквою та каплицею Трьох Святителів височіє 65-метрова вежа Корнякта – будівля, що одразу стала символом Львова. Вежу будував у 1572–1578 рр. архітектор Петро Барбон на кошти Костянтина Корнякта.

▲ Успенська церква з вежею Корнякта

▲ Каплиця Трьох Святителів

▲ Портрет Костянтина Корнякта. Невідомий художник. Кінець XVI – початок XVII ст.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/8evMwkda> або кодом, роздивіться відеореконструкцію ранньомодерного Львова. Які архітектурні пам'ятки, відомі вам з матеріалів уроку, побачили на макеті? Які деталі міської забудови збагатили ваші уявлення про розвиток містобудування та архітектури за того періоду? Розіграйте в парах діалог під час пішохідної екскурсії Львовом, поділившись враженнями від побаченого.

Укладіть схему «Культурне життя на українських землях у XVI – на початку XVII ст.» у формі дерева життя. Усно прокоментуйте, яким історичним процесам,

явищам, фактам надали символічного значення коренів, гілок, паростків. Спрогнозуйте, які культурні досягнення доби мали продовження в наступні епохи, а які стали надбанням історії.

1. Витлумачте поняття та терміни: *кам'яниця; каплиця; скульптура; гравюра*.
2. Які особливості містобудування та архітектури стали прикметою XVI ст.?
3. Які нові види та жанри образотворчого мистецтва з'явилися у ранньомодерну добу? Із чим це було пов'язане?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/fefrujMJ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 10–11. Проєкт та узагальнення з теми «Українські землі у складі Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст.»

Проєкт Щоб систематизувати знання з історії України на початку ранньомодерної доби, виконайте проєктне завдання «Як змінилося життя на українських землях в XVI – на початку XVII ст.», у межах якого підготуйтеся і візьміть участь у дебатах «Виклики нового часу: чи відчували представники різних суспільних груп зміни на краще впродовж свого життя?».

Дебати (з франц. *débats* – *суперечка; обмін думками*) – обмін думками на зборах, засіданні. У сучасному житті дебати є важливою частиною судового процесу, формою політичного життя (наприклад, парламентські дебати, дебати під час виборчих кампаній тощо). Популярними є дебати як командна рольова гра. Як форма роботи на уроці дебати передбачають дискусію з приводу питання, на яке учасники мають протилежні відповіді (одні ствердну, інші – заперечну, можуть бути й ті, хто не погоджується з однозначною відповіддю). Під час дебатів на уроці історії важливо чітко формулювати аргументи, які обґрунтовують вашу позицію, наводити переконливі приклади, уважно слухати міркування інших та поглиблювати або спростовувати обговорювані думки, спираючись на історичні факти.

Перед початком роботи вам належить обрати суспільну роль та визначитися зі своєю позицією щодо проблеми, яку запропоновано обміркувати в загальному колі. Варто брати до уваги всі можливі аргументи, що ґрунтуються на опрацьованому матеріалі. Тож ваша відповідь на запитання, винесене на дебати, має спиратися на інформацію про історичні умови, які визначали становище представників певних станів, соціальних груп і прошарків населення. Щоб рівномірно розподілити ролі, підготуйте картки за кількістю учнів у вашому класі та надпишіть на них назви суспільних груп, імена реальних історичних постатей, про які довідалися на уроках. Написи на картках, наприклад, можуть бути такими: *представник литовської знаті, великий князь литовський, польський король, представник польської знаті, представник руської знаті, польський шляхтич, литовський шляхтич, український шляхтич, православний священник, представник католицького духівництва, містянин, мешканець Львова, князь В.К. Острозький, непохожий селянин, торговець шовком з Києва*

тощо. Проведіть жеребкування, скориставшись капелюхом або кошиком.

Отримавши для себе роль, пригадайте все, що довідалися про життя цієї суспільної групи або конкретної історичної особи, та узагальніть відомості в есе, у якому викладіть відомі вам факти за планом:

1. Яке місце в тогочасній суспільній структурі належало станові, верстві чи прошарку населення, які історичні факти підтверджують це місце?

2. Які права та обов'язки мали представники суспільної групи, про яку пишете, і що їх визначало?

3. Якою була участь представників цієї групи населення в тогочасному політичному, господарському чи культурному житті, які факти це підтверджують?

4. Що змінилося в становищі суспільної групи від часів середньовіччя (розширилися чи звузилися права, як змінилося повсякденне життя, якими були можливості для освіти, доступ до суспільних благ тощо) і які факти слугують підставою для ваших висновків?

На початку дебатів обміняйтеся в загальному колі думками про те, яку відповідь – ствердну чи заперечну – ви даєте на поставлене запитання і на підставі обговорення об'єднайтеся в три групи: 1) ті, хто вважає, що конкретна особа чи суспільна група, що випала за жеребом, відчували зміни на краще у своєму житті на українських землях на початку ранньомодерної доби; 2) ті, хто переконаний, що такі зміни не були відчутними; 3) ті, хто не може дати однозначної відповіді.

Правила проведення дебатів на уроці передбачають таку послідовність дій:

- 1) обговоріть у своїй групі аргументи на користь обраної позиції;
- 2) висловіть аргументи, надаючи слово якомога більшій кількості учасників та учасниць групи (стежте, щоб прозвучали докази з погляду представників різних верств, прошарків та груп населення);
- 3) вислухайте аргументи представників інших груп;
- 4) якщо під час обговорення ви змінили свою думку, перейдіть до іншої групи;
- 5) оберіть з кола учасників своєї групи людину, яка узагальнить позицію групи;
- 6) вислухайте контраргументи представників інших груп;
- 7) узагальніть позицію своєї групи кількома підсумковими твердженнями;
- 8) викладіть свою остаточну позицію за результатами обговорення в короткому звіті за схемою: а) які аргументи з почутих видалися вам найпереконливішими; б) що нового довідалися під час обговорення; в) чи змінили свою позицію під час дебатів; г) чи цікаво вам було працювати над проектом; г) що найбільше сподобалося під час дебатів.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Пригадайте дати подій та розташуйте їх на лінії часу: а) Берестейська унія; б) Кревська унія; в) Люблінська унія.

2. Визначте причини, сутність та наслідки кожної з указаних у попередньому завданні подій для українських теренів, заповнивши

таблицю. Чому щодо означення всіх цих подій застосовують термін «унія»?

Причини	Подія та її історична сутність	Наслідки

3. Розгляньте картосхему. 1. Якими літерами позначено території нових воєводств Речі Посполитої на українських землях після Люблінської унії? Назвіть їх. 2. Якими кольорами позначено території Московського царства, Османської імперії та її васалів? 3. Відповідно до цифр назвіть міста – центри воєводств Речі Посполитої.

4. Про що йдеться в уривках з історичних джерел? Дайте історичний коментар описаним подіям за схемою: 1) про яку подію свідчить уривок; 2) коли вона відбулася; 3) хто з відомих історичних постатей брав у ній участь; 4) хто і чому залишив свідчення про неї; 5) яке її значення в перебігові історичних подій.

А «Хочуть ... панове містяни львівські школу заснувати для навчання дітей християнських усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи».

Б «Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: «Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги...

І це не раз, і не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священницького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку»».

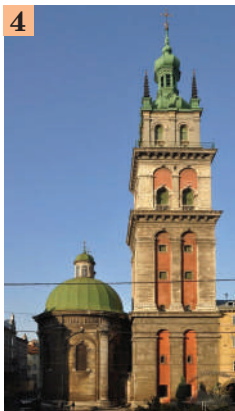
В «Згадані два єпископи прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укланувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз – перед стопами Папи, і їх наприкінці з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав Папі листи... Тоді вчинили ісповідь віри, і то перший – який знав латинську мову – відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».

5. Підготуйте розповідь про князя В.-К. Острозького, використавши пам'ятку для характеристики історичної особистості.

Пам'ятка для характеристики історичної особистості

1. Установіть, коли та в якій країні жив історичний діяч. Укажіть історичні умови, на тлі яких він розгортав свою діяльність.
2. Опишіть зовнішність, характер цієї людини. Що, на вашу думку, вплинуло на її формування? Які її вчинки варто наслідувати, а які ви не схвалюєте?
3. Інтереси якої суспільної верстви обстоювала ця людина?
4. Назвіть історичні наслідки її діяльності.
5. Дайте загальну оцінку діяльності цієї людини. Як ви ставитеся до засобів, якими історична особа прагнула досягти мети?

6. Спираючись на подані ілюстрації, узагальніть досягнення культури на українських землях на початку ранньомодерної доби.

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

§ 12. Походження українського козацтва

 Роздивіться ілюстрації. Якими постають українські козаки на картинах Сергія Васильківського? Про що свідчить той факт, що козаків зображено під час виконання військових завдань? Спираючись на історичні факти, відомі вам з попередніх уроків, поділіться припущеннями, у зв'язку з якими зовнішніми загрозами з'явилася нова суспільна група. Пригадайте фольклорні твори, героями яких є українські козаки. Якими на підставі цих творів їх уявляєте?

▲ Сторожа запорозьких вольностей.
Художник С. Васильківський.
1890 р.

▲ Козак на варті.
Художник С. Васильківський.
1890 р.

1. Якими були історичні умови формування нового суспільного стану — козацтва?

Від кінця XV ст. починається процес зародження й становлення нового суспільного стану — *козацтва*. Українське козацтво формувалося з представників різних соціальних груп.

Життя українських земель у ранньомодерний час попри безумовний історичний поступ визначалося й несприятливими обставинами, зумовленими спустошливими нападами з Криму. Набіги були спричинені не тільки близькістю українських земель до войовничих мешканців півдня, а й нездатністю польсько-литовської держави захистити ці землі. Опинившись у такій ситуації, жителі прикордонних територій

змушені були опановувати складну військову науку. Таких воїнів стали називати *козаками*.

Слово **козак** у перекладі з тюркської означає *вільна озброєна людина*.

Перша згадка про українських козаків датована **1489 р.** Залишив її польський хроніст Мартин Бельський у праці «Хроніка польська», яку 1597 р. видав друком його син Йоахим. Розповідаючи про похід польського королевича Яна Ольбрахта, хроніст зауважив, що той зміг просуватися в південних степах лише завдяки тамтешнім козакам, які добре знали місцевість.

Козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій – Південної Київщини та Брацлавщини. Козаками ставали й утікачі з інших регіонів України – передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників і міської верхівки Польщі та Литви був найсильнішим. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч – хоч на край світу, тільки подалі від пана. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, ніж утрата особистої свободи.

Попервах козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини – у районі Канева, Черкас, Чигирина, а також на Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Самари, тобто від сучасного м. Дніпра, до острова Хортиці (у межах сучасного м. Запоріжжя) та Великого Лугу – низинних берегів Дніпра за порогами. Ось чому українських козаків називали *запорозькими*, або *запорожцями*.

Вояки за потребою, козаки освоювали нові землі, прокладаючи шляхи, споруджуючи мости тощо. Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення – *зимівники*.

Зимівник – запорозький хутір, що складався з двох-трьох хат для людей та різних господарських будівель – комор, клунь, стаєнь, хлівів, курників, льохів, бджоляників. Часом хутір мав млин, кузню тощо.

На освоєних землях, особливо в їхній північній частині, де було безпечніше, козаки сіяли хліб, порали городи, закладали сади, майстрували. Користуючись умовами степу, розводили коней, велику рогату та дрібну худобу. З-поміж козаків були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі, майстри з інших ремесел.

Звідки походить і що означає слово «козак»? Як той факт, що слово саме тюркського походження дало назву новому суспільному стану на українських землях, пов'язаний із причинами виникнення козацтва? У зв'язку з якими подіями в писемних джерелах уперше згадуються українські козаки? Де оселялися козаки? У чому виявлялася їхня господарська діяльність? Що таке зимівники?

На підставі джерел обміркуйте причини виникнення українського козацтва та заповніть таблицю.

Причини виникнення українського козацтва

Причина формування козацького стану	Джерело	Історичні умови розвитку українських земель
Потреба захисту українських земель від грабіжницьких походів кочовиків зі степу.		
Поширення панщини та запровадження кріпацтва, що спонукало українських селян та міську бідноту до масових утеч.		
Релігійні утиски православних.		

” 1. Ті з русинського (українського) народу, які... не хотіли тягнути ярмо й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не заселені, і набували собі право на волю... закладали нові поселення і, щоб відрізнятись від підданих, залежних від панів, стали називати себе козаками (*Польський дипломат та історик Самуїл Грондський*).

2. Доки ти живеш у Краківському замку, люд Руси гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон... Жах і смуток всюди на полях, в оселях наших (*З трактату Станіслава Оріховського-Роксолана «Напучення польському королю Сигізмунду Августу»*).

3. Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати... Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям: такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері (*З «Опису України» Гійома де Боплана*).

4. Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, четвертованим, колесованим, стятим і в муках загинути за Хрест Святої віри, хто цієї смерті не боїться, нехай іде з нами! Отут Бог і Пречиста Мати, не слід смерті боятися (*З універсалу запорозького гетьмана Якова Бородавки, 1621 р.*).

2. Як виникали та що собою являли перші січі?

Постійна загроза нападу татар змушувала козаків будувати укріплення з дерев – засіки. Саме із засіками дослідники пов'язують походження слова «січ», що, ймовірно, означало «згромадження січеного

дерева». Припускають, що розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася *Запорозька Січ* – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорозьких земель.

Поняття **Запорозька Січ** вживається щодо величезних територій степової України, де формувався особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Так аж до XVIII ст. називали також місто-фортецю – столицю козацької держави.

Запорозька Січ (реконструкція). ▶
Національний заповідник «Хортиця»

Про вигляд найдавніших січей відомо небагато, проте й цих свідчень достатньо, щоб переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях – очеретяних хащах, густо помережаних численними потоками, а ще важче – досягнути її.

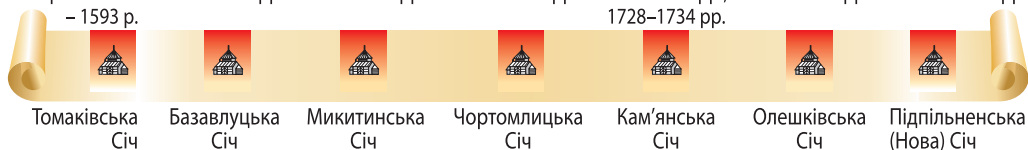
Січ являла собою фортецю. Природні укріплення підсилювали 10–13-метровий вал і досить глибокий рів. Вал зміцнювали частоколом з баштами, де облаштовували бійниці. Усередині фортеці був майдан із православною церквою. Навколо церкви розміщувалися великі довгі будинки – *курені*, де жили січовики, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі – склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

Курінь – військова та господарська одиниця на Січі. Куренів було 38. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, що й місцевість, з якої походили козаки, об'єднані в ньому (Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та ін.). Куренем називали також помешкання козаків.

На Січі постійно перебувала військова залога (2–3 тис.), а більшість козаків жила поза її межами в зимівниках. Чисельність козаків на Січі коливалася залежно від пори року (взимку – менше, улітку – більше), перебігу воєнних дій тощо. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоб узяти участь у поході чи для ухвалення рішення щодо важливих справ.

Першою відомою Січчю вважають фортецю, яку спорудив **1556 р.** на о. Мала Хортиця український князь Дмитро Вишневецький. Восени 1557 р. фортецю зруйнувало військо кримського хана. Проте козаки збудували нову в іншому місці. Власне, зміна місць розташування Січі є особливістю козацької столиці, що пояснюється її військовим призначенням. Історію Запорозьких Січей упорядковано в схемі:

80-ті роки XVI ст. 1593–1638 pp. 1639–1652 pp. 1652–1709 pp. 1709–1711 pp., 1711–1728 pp. 1728–1734 pp. 1734–1775 pp.

Як виникали перші січі, що вони собою являли? Позначте на лінії часу дату першої згадки про українських козаків у писемних джерелах та дату спорудження січі Дмитром Вишневецьким. Скільки років минуло між цими подіями? Скориставшись картою на с. 67, знайдіть місця розташування відомих Січей, обґрунтуйте фактами твердження з підручника про те, що козаки великого значення надавали місцю розташування своєї головної фортеці.

Роздивіться ілюстрацію, прочитайте коментар до неї та замітку. Які риси середньовічного лицаря були, за свідченням джерел, властиві українському князеві Д. Вишневецькому? Яким постає він у фольклорі? Поміркуйте, чому українські козаки є уособленням героїзму та вояцької честі.

Уявний портрет Дмитра Вишневецького. Створено в 30–40-х рр. XVIII ст. для галереї князів Вишневецьких у родинному палаці (нині селище Вишневець на Тернопільщині). Справа внизу є напис «Дмитро Корибут князь Вишневецький, правитель островів Запорозьких. Обраний господарем волоським, посаджений турками на гак у Стамбулі і, з нього трьох башів убивши, вмер, іншими розстріляний, року 1563».

Дмитро Вишневецький походив з давнього українського князівського роду. Замолоду покинув батьківський дім задля лицарської слави. Рано виявив неабиякий хист полководця: уже 1550 р. король Сигізмунд II Август призначив його старостою черкаським і канівським. Потім він отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Там, на Малій Хортиці, за його ініціативою запорожці збудували фортецю, яка стала військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Протягом 1556 р. організовував численні походи запорожців до володінь кримського хана і на турецькі фортеці.

Останній похід Д. Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдовського князівства. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам. Народна пам'ять береже про князя-звитяжця легенди, перекази, пісні, у яких він оспівується під іменем Байди.

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
 «Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть Байду і зв'яжіте,
 За гак ребром зачепіте!».
 Ой висить Байда та й не день, не два,
 Не одну нічку й не годиночку;
 Ой висить Байда та й гадає,
 Та на свого джуру поглядає:
 «Ой, джуру ж мій молодесенький,
 Подай мені лучок та й тугесенький,
 Подай мені тугий лучок
 І стрілочок цілий пучок!».

Про обставини смерті Вишневецького залишилися свідчення і в чужоземних джерелах: «Його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя до Галати.

Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру». За легендою, султан Сулейман I, вражений винятковою мужністю, запропонував українському князеві свою милість, якщо той зречеться християнської віри й перейде в мусульманство. Але Вишневецький залишився вірним присязі.

Джура (зі східних мов, за однією з версій у перекладі означає *товариш*) – зброєносець у старших козаків.

i Роздивіться ілюстрацію та прочитайте замітку. На підставі тексту і зображення обміркуйте ризики, на які наражалися охочі долучитися до козацтва. Які риси вдачі мали бути притаманні таким людям? На підставі тексту замітки та додаткових джерел інформації з'ясуйте походження назв порогів. Які з назв указують на велику небезпеку цієї природної перешкоди в пониззі Дніпра?

▲ Ненаситецький поріг до затоплення.
Світлина початку ХХ ст.

” Пороги – пасма кам'яних скель, що, здіймаючись майже на п'ять метрів, перетинали течію Дніпра. Усього на Дніпрі було дев'ять порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий, Розбійник, Дід), Вовницький, Будило, Лишний та Вільний (Гадючий, Вовчок) (їх затоплено 1932 р. під час будівництва Дніпрогесу). Найбільший поріг – Ненаситець – простягався на 2 км.

Про перший за течією Дніпра поріг, Кодацький, залишив свідчення візантійський імператор Константин Багрянородний у праці «Про управління імперією». Він писав: «Посеред Дніпра стоять урвисті високі скелі, що стримлять, неначе острівці. Ось чому вода, що набігає й припливає до них, спадає вниз із гучним та страшним шумом. Через це руси не наважуються проходити між скелями, а пристають поблизу до берега й висаджують людей, але речі залишають у кораблях. Потім вони тягнуть їх, намагаючи дно ногами, щоб не наштовхнутись на якийсь камінь. Так вони роблять: одні – коло носа, другі – посередині, треті – біля корми, штовхаючи її жердинами, й проходять цей перший поріг по згину біля берега річки з надзвичайною обережністю. Коли вони проминуть цей перший поріг, то знову, забравши з берега інших людей, відпливають і приходять до іншого порога».

Лихої слави зажив Ненаситецький поріг. Козаки називали його Дідом, а селяни Ненаситцем. З усіх Дніпрових порогів він був найбільший і найнебезпечніший. Саме на цьому порозі розташовувалося найпідступніше місце на Дніпрі – Пекло. Козаки говорили: «Попавсь у Пекло, буде тобі й холодно, й тепло». Ненаситець – єдиний із порогів, де не замерзала вода взимку, він завжди був укритий піною.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ZeUzGJXO> або кодом, перегляньте відео, з якого довідаєтеся про одну з найвідоміших козаць-

ких січей – Чортомлицьку. Знайдіть цю Січ у схемі, що ілюструє історію Запорозьких Січей, на с. 62. Скільки років минуло до її спорудження від часу існування першої відомої Січі? Що відіграло вирішальну роль для вибору місця, де спорудили Чортомлицьку Січ? Спираючись на відомі вам факти, поясніть, чи мають підстави історики порівнювати козаків із середньовічними лицарями. Обґрунтуйте думку дослідника про закономірність появи козацтва на теренах, де перетиналися християнська та мусульманська цивілізації.

Які обставини формування козацтва засвідчують українські народні прислів'я: 1) Де байрак, там і козак; 2) Козак не боїться ні тучі, ні грому; 3) Степ та воля – козацька доля; 4) Козак з бідюю, як риба з водою; 5) Козак – як голуб: знявся та й полинув; 6) Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде; 7) Не усе ж то козак, що списа має; 8) Січ – мати, а Великий Луг – батько (Зі збірки М. Номиса)?

1. Витлумачте поняття та терміни: *козак*; *зимівник*; *січ*.
2. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця січі-фортеці; б) Люблінська унія; утворення Речі Посполитої; в) перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах.
3. Які причини виникнення козацтва? З якою з них співвідносна діяльність українського князя Д. Вишневецького?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/qezQnhOn> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 13. Запорозька Січ – козацька республіка

Роздивіться ілюстрації. Спираючись на матеріал попереднього параграфа, прокоментуйте зображення макета січі-фортеці за планом: 1) які споруди були розташовані на січі; 2) чи була на січі церква та з якою із причин виникнення козацтва пов'язана ця особливість внутрішнього облаштування січі; 3) як на січі розташовували курені (поділіться припущеннями, чим це зумовлено); 4) де, на вашу думку, відбувалася козацька рада, засвідчена на малюнку XVII ст.

▲ Запорозька Січ.
Макет-реконструкція

▲ Козацька рада на Січі.
З малюнка XVII ст.

1. У чому особливості військово-політичної організації українського козацтва?

Протягом XVI ст. Січ набувала ознак адміністративно-політичного центру земель, заселених козаками. Назву «Запорозька Січ» почали

вживати щодо величезних територій Степової України, де формувався особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки.

Як ви дізналися на попередньому уроці, відомо вісім козацьких січей. Перша розташовувалася на о. Мала Хортиця (нині – на території м. Запоріжжя). П'ять інших (основні січі) – на території сучасного м. Нікополя та Нікопольського району Дніпропетровської області, дві – у Херсонській області. Тож Січ як добре укріплена фортеця була фактично столицею козацької держави.

Кожен козак-запорожець належав до куреня – військової та господарської одиниці на Січі. Куренів було 38. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, що й місцевість, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені.

Влада в Запорозькій Січі належала *козацькій раді*, причому право голосу на ній мав кожен запорожець. Саме тому Запорозьку Січ називають республікою. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого або третього дня після Великодня, у жовтні (на свято Покрови).

Козацька, або січова, генеральна, рада – збори січової громади.

На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель. Рада керувала всіма важливими справами: провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала

війну, приймала та надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали *Кіш* – орган козацького управління, який очолював *кошовий отаман*.

Кіш – центральний орган управління Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Згодом так називали столицю Запорозької Січі, де розташовувалася постійна резиденція кошового отамана.

На Січі, крім титулу *кошовий отаман*, уживали й інший – *гетьман*. Це слово запозичене в українську мову з польської, куди потрапило з німецької, де означало «головний». У Польщі були посади *коронного гетьмана* – головнокомандувача війська та *польного коронного гетьмана* – його заступника. Два гетьмани були також у Литві. Від середини XVII ст. титул гетьмана закріпився за правителем козацької держави – Війська Запорозького, а для Січі лишився титул кошового отамана.

Чи є відмінність між поняттями «Запорозька Січ» та «січ»? Чому Запорозьку Січ визначають як козацьку республіку? Хто брав участь у козацькій раді? Які повноваження вона мала? Як відбувалися козацькі ради?

Попрацюйте з історичною картою на с. 67. 1. До яких річок на заході та сході простягалися землі Запорозької Січі на початку XVII ст.? 2. Якої річки на Лівобережжі та верхів'я яких річок на Правобережжі сягали межі запорозьких володінь? 3. Визначте місце розташування основних січей, указуючи назви географічних об'єктів, що їх окреслюють.

▲ Українські землі в останній чверті XVI ст.

2. Хто здійснював владу в Запорозькій Січі?

Військове та адміністративне керівництво Запорозької Січі називалося *козацькою військовою старшиною*. До неї належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар і курінні отамани.

Кошовому отаману, або *гетьманові*, належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Під час воєнних походів влада кошового була необмеженою, проте в мирний час він не міг ухвалювати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на раді військової старшини, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами, розподіляв воєнну здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель та угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вирoki та обраних або призначених на посади козаків.

Безпосередніми помічниками гетьмана були військовий писар, військовий суддя, військовий осавул та інші старшини. *Військовий суддя* чинив суд, був охоронцем норм закону і права. *Військовий писар* очолював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником гетьмана у військових та адміністративних справах був *осавул*.

Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або *клейноди*. Найбільшою святинєю козацтва була *корогва* – прапор. Козацькі прапори шили з найдорожчих тканин та оздоблювали вишивкою і гаптуванням. Найчастіше золотом вишивали образ Покрови Пресвятої Богородиці Діви Марії, яку козаки вважали своєю заступницею, або запорожця з шаблею і мушкетом. Траплялися на бойових козацьких прапорах образи святих (найчастіше архистратига Михаїла) чи різні символічні зображення. Козацькі прапори були здебільшого блакитного, жовтого, білого, малинового, червоного чи чорного кольорів.

Клейноди (з нім. *коштовність*) – символи-відзнаки українського козацтва. Серед них – корогва, бунчук, булава та печатка з гербом. Згодом до клейнодів долучили пірначі, литаври, значки, палиці тощо.

Найважливіша ознака влади кошового отамана – *булава*. Палицю з горіхового дерева завдовжки 50–70 см оздоблювали на кінці срібною чи визолоченою кулею. Важливим атрибутом влади був також *бунчук* – держак завдовжки 2–2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця, від якої донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки.

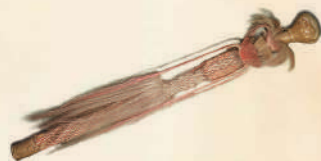
▲ Корогви

▲ Пірнач

▲ Булава

▲ Бунчук

▲ Печатка

▲ Литаври

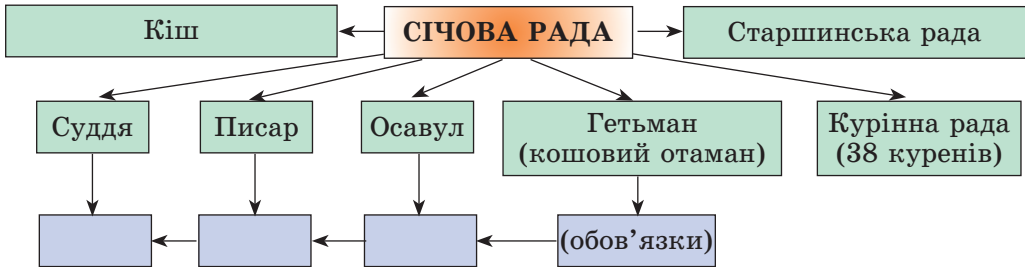
Владу судді уособлювала військова *печатка*. Нею засвідчували всі офіційні документи Війська Запорозького. На печатці зображували герб – постать козака, озброєного мушкетом і шаблею. Символом влади військового писаря був срібний *каламар*. Відзнакою довбиша – *литаври*. Без ударів довбиша в литаври не можна було скликати Січову раду. Курінні отамани носили *жезли-пірначі*. Усі козацькі клейноди, за винятком палиць для литаврів, які постійно мав при собі довбиш, зберігали в січовій Покровській церкві, у скарбниці. Їх виносили тільки за особливим наказом кошового.

Хто здійснював владу в козацькій державі? Якими були повноваження посадовців з кола козацької старшини? Спираючись на інформацію з тексту й ілюстрації, складіть запитання-загадки про кожен з атрибутів козацької влади та запропонуйте відгадати їх у загальному колі.

Скориставшись схемою, подискутуйте про те, як відбувалось управління Запорозькою Січчю. Якою в системі влади на Запорозжжі була роль козацької ради?

Прочитайте уривок з джерела. Що найбільше вразило в розповіді? Чим відрізнявся описаний спосіб обрання козацького керманіча від панівного в тогочасній Європі? Які деталі у свідченнях Боплана вказують на демократичний характер влади в Запорозькій Січі?

Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, щоб гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!». Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання... Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою (З *«Опису України» Гійома Левассера де Боплана*).

 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/EeUzUS6M> або кодом, перегляньте відео, підготовлене в межах Всеукраїнської інформаційної кампанії «Паспорт твоєї ідентичності». Що нового дізналися про козацькі клейноди з цього матеріалу? Поділіться припущенням, чому зображенням козацьких клейнодів оздоблено кілька сторінок закордонного паспорта громадянина України.

 Які особливості козацького врядування засвідчують українські прислів'я: *До булави треба голови; То не козак, що отаманом не думає бути; Терпи, козак, отаманом будеш* (Зі збірки М. Номиса)? Поясніть, яку думку втілює кожне прислів'я. Поміркуйте, чому ці фольклорні вислови належать до активно вживаних і сьогодні.

 1. Витлумачте поняття та терміни: *Запорозька Січ, Кіш, кошовий отаман, козацька рада, козацькі клейноди, козацька старшина, гетьман, курінь*.

2. Яких меж сягали території Запорозької Січі до початку XVII ст.? Які Січі-столиці існували у другій половині XVI – першій половині XVII ст.?

3. Які історичні факти слугують підставою для визначення Запорозької Січі як козацької республіки?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/DezQHp3A> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 14. Побут і військова майстерність українського козацтва

 Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них на с. 71. Спираючись на зображення та уривок з джерела, схарактеризуйте козацький табір як бойовий порядок козаків. Чому сучасники називали табір «рухомою фортецею»? Які переваги мав козацький табір для ведення бойових дій у степу? Пригадайте відомі вам з курсу історії стародавнього світу інші бойові порядки (наприклад, такі, як македонська фаланга) та поясніть, чому від розвитку військової справи здебільшого залежала доля давніх держав. Які факти з минулого України за середньовіччя та ранньомодерного часу свідчать, що війни і тоді були визначальним чинником перебігу історичних подій?

” Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні під час служби в польській армії протягом 1630–1647 рр., у книзі «Опис України» залишив таке свідчення: «Козаки добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. ...Найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, які є їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення... Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар».

1. Що визначало життя і побут козаків-січовиків?

Поєднання в особі козака хлібороба та воїна-захисника визначило спосіб життя, побут, козацькі звичаї і традиції. Козаком міг стати будь-хто, але за неодмінної умови – сповідання православ'я чи добровільного навернення до нього. Приставши до козацького товариства, кожен мусив дотримуватися неписаних правил. Серед них найперший – закон козацького побратимства. Козацьку взаємоповагу та товариськість утілено в традиційних звертаннях: *пане-брате*, *панове-товариші* тощо. Найтяжчою на Запорозжжі була кара за злочини, заподіяні членам товариства.

Видатним дослідником козацького побуту був український історик Дмитро Яворницький. Він, зокрема, докладно описав, як відбувалися козацькі ради: «За простими козаками на площу вступала січова старшина, після військової старшини тридцять вісім курінних отаманів і кілька чоловік військових “службовців”. Уся старшина була з непокритими головами, без шапок, бо на той час ішла на площу, наче на судне місце. Перед початком самої ради на площу виходив настоятель січової церкви й правив молебень. Після закінчення служби кошовий отаман оголошував товариству мету скликання ради: “Панове-молодці! Тепер у нас новий рік; треба нам, за давнім нашим звичаєм, розділити між товаришами всі ріки, озера, урочища, звірині лови й риби місця”. “Та треба, треба! Будемо ділити, як споконвіку в нас узвичаєно – жеребкуванням”. Після таких слів уперед виступав військовий писар, який наперед розписував за куреннями всі угіддя на маленьких папірцях, клав їх до шапки й пропонував курінним отаманам підходити до шапки й розбирати папірці. Отамани підходили й розбирали, писар зачитував, і що якому куреню діставалося, тим він і володів протягом року до нового поділу».

Про деталі козацького побуту дослідники довідуються і з уснопетичних творів (переказів, козацьких та історичних пісень, дум), і зі свідчень чужинців. Наприклад, згадуваний вище Гійом Левассер де Боплан розповідав: «...серед козаків трапляються знавці всіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, лимарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох, їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно й тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб,

готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо... А взагалі, треба визнати, що всі вони розуміються на багатьох ремеслах, хоча одні вправніші в якомусь фаху, ніж інші; трапляються й такі, що мають більш широке знання, ніж загал».

Багато свідчень про козаків містять щоденникові записи та дорожні нотатки мандрівників. Австрійський імператор у лютому 1594 р. відправив до Січі посольство Еріха Лясоти, мета якого – залучити козаків до спільної боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Про перебування в Україні Лясота розповів у своєму «Щоденнику». Проїжджаючи козацькою землею, Лясота бачив «дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків із бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі степу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокою від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолу вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). До того ж, це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витрачати особливих коштів (які звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю та боеприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися».

Які особливості козацького побуту зумовлено тим, що козацтво формувалося з представників різних суспільних груп? Як козацькі звичаї та традиції свідчать про причини виникнення козацтва? Про які ремісничі спеціальності йдеться в уривкові з книжки Боплана? Як можна пояснити той факт, що козаки зналися на багатьох ремеслах? Чому, за свідченням Лясоти, українські селяни мусили виходити в поле зі зброєю? У чому австрійський посол убачав переваги запорозького козацтва над іншими арміями?

Прочитайте уривки з книжки Гійома Левассера де Боплана. Що довідалися з них про риси вдачі українських козаків? Як вони зумовлені способом життя? Як і на підставі яких фактів автор характеризує козаків? Спираючись на інформацію в параграфі, свідчення джерел та на відомості про українських козаків, отримані на інших шкільних уроках або з художньої літератури, складіть перелік рис, які визначають *козацький характер*. Як ви розумієте цей сталий вислів? Чи властивий, на вашу думку, козацький характер сучасним захисникам України?

1. ...Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів...

2. Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів.

3. Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що в глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави.

2. Як розвивалося військове мистецтво козацтва?

Уміння творчо і майстерно застосовувати зброю, планувати і здійснювати воєнні операції, залучаючи досвід попередників та супротивників, визначають як військове мистецтво. Розвиток військової справи в козаків засвідчений оригінальною стратегією та тактикою, вправністю, винахідливістю та звитягою на полі бою, що підтверджують тогочасні історичні джерела. Показово, що вояцький вишкіл козаків високо оцінювали чужинці.

Тактика (з грец. *мистецтво командування військом*) – наука про підготування, організацію і ведення бою.

Стратегія (з грец.) – теорія і практика ведення війни, воєнних кампаній і великих бойових операцій.

Козацька стратегія мала яскравий наступальний характер. У бою козаки прагнули оточити ворога, застосовувати складний тактичний маневр (так у військовому мистецтві називають сплановане і передбачене завчасно переміщення військ під час бою) охоплення противника з флангів і виходу йому в тил.

Гучної слави зажила козацька піхота – основний рід козацького війська. На відміну від піхотних підрозділів тогочасних європейських армій, що виконували завдання лише за підтримки кінноти, вона завжди діяла власними силами. Стріляла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушницю. Під час особливо жорстоких битв козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій козаки називали *галасом*.

Найоригінальнішим і найпопулярнішим серед козаків був бойовий порядок, що називався *табором*. Табір козаки застосовували на марші, в обороні й наступі. Його будували з возів, скріплених ланцюгами в кілька рядів та вилаштованих прямокутником, півмісяцем або ж овалом. Наперед виводили три-чотири гармати, з боків – по одній, позаду – дві. Військо перебувало в середині укріплення. Наступаючи на ворога, піхота виходила назовні, але в разі небезпеки поверталася в захисне кільце. Під прикриттям табору козаки могли долати степом сотні кілометрів.

▲ Рушниця та пістоль

▲ Чати над Дніпром. Художник Ю. Брандт. 1878 р.

У запорозькому війську були сторожова служба і дозір. Козацькі розвідувально-сторожові підрозділи розташовувалися в земляних або дерев'яних укріпленнях на кордонах українських земель. Для спостереження за місцевістю козаки також використовували давні кургани або насипали свої. Винаходом козацтва була система димової сигналізації, що сповіщала населення про наближення нападників.

Запорожці були великими майстрами артилерійської справи. Вони віддавали перевагу легким гарматам, що давали змогу вільно маневрувати під час бою. Гармати були незамінними за навального козацького наступу. Для штурму козаки використовували різноманітні укриття, зокрема гуляй-городи – спеціальні пристрої з дерев'яних щитів на колесах або полозах з отворами для рушниць і гармат.

Серед зброї особливу шану в козаків мали рушниця, спис і шабля. Венеційський посол Альберто Віміна, який побував в українських землях 1650 р., залишив таке свідчення: «Мені доводилося бачити, як козаки кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

▲ Козацькі гармати з колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею

▲ Козацька зброя з колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею: бердиш (1), мушкет (2), рушниця (3), списи (4)

Військова майстерність козаків повною мірою виявлялася і в морських походах. На Січі взагалі вважали, що справжній козак – лише той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – чайок. Чайки рухалися за допомогою або весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пришвартуватися до будь-якого берега, на відміну від громіздких і неповоротких турецьких галер.

▲ Козацька шабля іранського типу

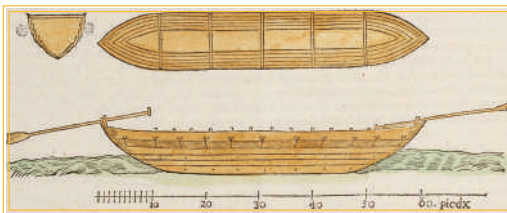
У чому виявлялася військова майстерність козаків? Укладіть перелік понять та термінів, про значення яких довідалися. Які з них стосуються військових винаходів козацтва? Яку зброю використовували козаки? Які переваги мали бойові козацькі човни – чайки?

На підставі уривка з джерела дайте відповіді на запитання: 1. Як козаки готувалися до морського походу? 2. Яким було спорядження запорожців, які брали участь у поході? 3. До яких військових хитрощів удавалися козаки під час морських експедицій?

Коли козаки задумують свій морський похід... вони рушають до Військової Скарбниці, яка є місцем їхнього збору... За пів місяця шістдесятєро з них зведе один човен, бо я вже казав, що вони майстри на всі руки. Отак за два-три тижні мають 80–100 готових човнів... в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Звичайно, на їхньому човні є десять-п'ятнадцять весел з кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а за сильного вітру воліють веслувати... Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотири-шість фальконетів (невеличких гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із благенькою свитою та шапку; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас...

▲ Малюнок козацької чайки з книжки «Опис України» Г. Л. де Боплана

▲ Гармата човнова та ланцюгове ядро. XVII–XVIII ст.

Спорядившись отак, вони плывуть Борисфеном. Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними.

А коли надібають якусь турецьку галеру чи інші кораблі, то переслідують їх, нападають і беруть штурмом. Ось як це відбувається. Човни їхні виступають з води не більш як на дві з половиною стопи, тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються плисти так, щоб сонце було в них за плечима. За годину перед заходом сонця чимдуж веслюють до галери чи корабля і зупиняються за милю подаль, щоб не втратити його з поля зору. Таким чином тримають їх на оці, а опівночі, за сигналом, підпливають до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли візьмуть галеру на абордаж, а тоді проникає всередину (З «Опису України» Гійома Левассера де Боплана).

i Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Узагальніть інформацію висновком про систему сповіщення в степу, яку застосовували козаки.

” Козацький сигнальний маяк – фігура, що мала вигляд піраміди з просмолених бочок (елемент системи димової сигналізації). Вона була обов'язковою на кожному сторожовому посту. У разі небезпеки фігури підпалювали, і в небо здіймалася чорна смоляна кіптява, сповіщаючи про наближення нападників.

📶 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/SeUzTP6c> або кодом, перегляньте фрагмент з фільму «Вогнем і мечем», знятого за однойменним романом класика польської літератури Генрика Сенкевича. Якими деталями збагатилися ваші уявлення про козацький табір? Які історичні факти про військову майстерність козаків обіграно в запропонованому для перегляду епізоді? Поділіться припущеннями, чому для музичного супроводу сцени бою обрано козацький марш. Яким настроєм сповнений музичний твір? Чи подобається він вам? Які риси козацького характеру уособлює?

🔄 Що найбільше вразило в матеріалах уроку? Про що хотіли б довідатися докладніше?

👍 1. Витлумачте поняття та терміни: *козацький табір*, *човен-чайка*, *вежа-фігура*, *галас*, *гуляй-город*.

2. Сформулюйте два-три твердження про те, у чому виявлялася військова майстерність козаків, та наведіть факти, які це підтверджують.

3. Визначте історичні умови, у яких розвивалося військове мистецтво козацтва.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/hezQH3BS> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 15. Реєстрове козацтво. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Про які деталі облоги козацького табору розповідає польський хроніст? Чи немає суперечностей між фрагментом джерела та малюнком табору на Солониці? Що, на вашу думку, дало змогу повстанцям два тижні боронити табір? Що спричинило їхню поразку? Як автор джерела ставиться до повстанців? (Свою думку підтвердіть рядками з тексту.) Чим зумовлено і про що свідчить таке його ставлення? Поділіться припущеннями, як розгортатиметься соціальний конфлікт у Речі Посполитій, виявом якого є описані події.

▲ Козацький табір на р. Солониці 1596 р. (реконструкція)

Польський хроніст Йоахим Бельський про облогу табору на Солониці: «Козаки отаборилися в чотири ряди возів і навколо облаштували рів і вал, аж возів видно не було; у брамах насипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби й між ними землю насипали, щоб із них далі влучали гармати. Отже, нашим важко було заповідати штурмом. Вони лише на них звідусіль нападали й звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони нікуди на випас випустити і через те помирали з голоду...

Козаки, неминучу загибель свою бачачи, хотіли видати проводирів своїх – Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав із полком своїм чинити їм опір; потім майже на присмерку зчинився серед них великий гамір, аж у нашому обозі було чути. Козаки, схопивши Наливайка в рові при спробі втекти, видали його й самі привели до гетьмана коронного; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю й принести присягу, аби їх від страти звільнили. Та не схотів гетьман їм обіцяти... Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї...».

1. Що свідчило про зростання ролі козацтва в житті України?

Наприкінці XVI ст. козацтво ставало чисельнішим, розширювало терени свого впливу та домагалася визнання з боку польської влади. Зазнало воно й внутрішнього розшарування – з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок. Зростав військовий досвід козаків, удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому сприяла постійна участь у воєнних кампаніях, зокрема у складі європейських армій. Наприклад, українські козаки брали участь разом з польськими військами в Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдовського князівства. Унаслідок походу 1577 р. запорожець Іван Підкова захопив престол у Яссах та став молдовським господарем. Такий перебіг подій непокоїв уряд Речі Посполитої. Ні польський король Стефан Баторій, ні османський уряд не підтримали І. Підкову в його боротьбі проти інших претендентів на молдовський престол. Тому, незважаючи на перемогу, він вирушив до України, де його незабаром схопили та стратили польські можновладці.

Водночас, убачаючи в українському козацтві неабияку військову потугу, польський уряд прагнув залучити козаків на державну службу для захисту південно-східних кордонів. Перші такі спроби сягають 1524 р., однак за браком коштів цього не вдалося зробити. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август видав універсал, за яким на службу взяли 300 козаків. Велися переговори про надання цим козакам-найманцям «прав і вольностей», однак згоди тоді не досягли. Залучення запорожців на державну службу передбачало встановлення над ними контролю, який мав би обмежити вплив козацтва на українське суспільство та запобігти загостренню відносин Речі Посполитої з Османською імперією та Кримським ханством.

Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів короля Стефана Баторія. Не останню роль у цьому зіграв молдовський похід козаків на чолі з І. Підковою. Щоб не допустити повстань проти влади, король 1578 р.

здійснив так звану *козацьку реформу*. 500 козаків, найнятих на службу, внесли до спеціального списку – реєстру. Саме тому їх почали називати *реєстровцями*. Реєстровим козакам передали у володіння м. Трахтемирів поблизу Канева, а також Зарубський монастир. У ньому розмістили арсенал та шпиталь для поранених і літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, корогву (прапор), литаври, печатку з гербом. Уряд Речі Посполитої надав реєстровцям право на незалежність від місцевої адміністрації, звільнив їх від державних податків і повинностей, окрім військової. Вони підпорядковувалися своїй старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл на промисли й торгівлю, а також одержували платню грішми.

▲ Піший козак реєстрового полку.
Художник
С. Шаменков

Реєстрове козацтво – частина українського козацтва, яка перебувала на військовій службі в Речі Посполитій та була занесена до списку – реєстру.

▲ Панорама Трахтемирова. Гравюра XVII ст.

Надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва окремим соціальним станом. Тих козаків, які продовжували жити на території Запорозької Січі, стали називати *низовими*, тобто такими, що мешкають у пониззі Дніпра.

Які причини створення реєстрового козацького війська? Які воно мало права? Про що свідчить обмежена кількість реєстровців? Чому створення реєстрового козацтва свідчило про визнання польською владою українського козацтва як стану?

Прочитайте уривок з джерела. Які повноваження надала сеймова ухвала коронному гетьманові у відносинах із запорожцями? У чому вбачаєте обмеження прав запорожців? Навіщо польська влада ініціювала такі заходи?

Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо в тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника – осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти... Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий, повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана. А якщо б якомусь козакові, що перебуває в послушенстві нашого старшого, за порогами будучи виникне потреба повернутися до волості, міста чи маєтностей наших шляхетських, тоді він має отримати від старшого листа, у якому повинна бути відмітка адреси поїздки і час повернення (Із сеймової ухвали 1590 р.).

2. Чим спричинені та як розгорталися козацькі повстання 90-х років XVI ст.?

Небажання польського уряду збільшувати реєстр обурювало тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платні й порушення майнових прав реєстровців спричинили їхнє невдоволення. Проти утисків протестували й запорожці. До загострення відносин між урядом Речі Посполитої та Запорозжям призвела ухвала польського сейму 1590 р., за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, зокрема й землі, якими здавна користувалися козаки. Внутрішньополітичну напруженість в Україні зумовлювало й поширення фільваркової системи господарювання. Узаконення Литовським статутом 1588 р. кріпосного права на території Брацлавського і Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і містян, масові втечі населення на Запорозжя.

Перший збройний виступ козаків у боротьбі за станові права – повстання під проводом Криштофа Косинського. Приводом до нього стала суперечка К. Косинського за землю з В.-К. Острозьким та його сином, білоцерківським старостою Янушем. До активних наступальних дій загони К. Косинського вдалися на початку осені 1591 р., захопивши місто Пиків. Незабаром козаки взяли під контроль Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Коли до Білої Церкви підійшов 5-тисячний загін на чолі з Косинським, білоцерківці присягнули йому як гетьманові. Тоді ж склали присягу мешканці Канева, Черкас, Богуслава, Корсуня й Переяслава. Територія козацької вольниці швидко розширилася до прикордонних волинських міст – Костянтинова та Острополя. Київщина та Брацлавщина опинилися в руках повстанців.

На придушення повстання польський уряд скерував у бунтівні райони військо. Наприкінці січня 1593 р. шляхетське військо, очолене В.-К. Острозьким, прибуло до містечка П'ятки на Житомирщині, де стояв табором Косинський. В окремих дрібних сутичках перемагали козаки, проте у вирішальній битві Косинський зазнав поразки. Морози, нестача харчів і зброї змусили козацьке військо відступити за мури міста. За таких обставин Косинський погодився на переговори. Вони завершилися укладенням угоди, за якою повстання припинялося, козаки зобов'язувалися визнати владу короля, а Криштофа Косинського зняти з гетьманства.

Перебіг повстання свідчив як про військову потужність та організованість козацьких виступів, так і про великий вплив козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Наддніпрянщині. Успішний похід повстанців спричинив масове *покозачення* селян і містян, тобто самовільне набуття ними козацьких прав. На захоплених територіях запроваджувався козацький лад: скликалися ради, на яких обирали отаманів і суддів та розподіляли землі, скасовувалися повинності, відбувався вступ до війська.

Покозачення – самовільний перехід представників різних соціальних верств, переважно селян і містян, до козацького стану. Мета покозачення – позбутися залежності, зокрема панщини, долучитися до козацького війська або отримати право вільно працювати на власній землі.

Приводом до нового повстання стала заборона урядом Речі Посполитої козакам самостійно здійснювати походи на молдовську територію. Навесні 1595 р. повстання охопило Брацлавщину, згодом Волинь, а на початку 1596 р. поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. Провідну роль у керівництві цього козацького виступу відіграв Северин (Семерій, Семен) Наливайко. Наприкінці лютого 1596 р. польська армія на чолі з польним коронним гетьманом Станіславом Жолкевським розпочала бойові операції проти козаків. Загони С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, після чого відбулася битва біля урочища Гострий Камінь, поблизу Трипілля. Переможною вона не стала для жодної зі сторін, бо обидві зазнали серйозних втрат. Вирішальна битва відбулася у травні 1596 р. в *урочищі Солониця* поблизу Лубен (тепер – Полтавської обл.). Облога табору повстанців тривала два тижні. Повстанці капітулювали 28 травня 1596 р.

▲ Портрет Северина Наливайка. Художниця Н. Павлусенко. 2016 р.

П'ятирічне господарювання козаків «на волості» сприяло масовому покараченню селян і містян, а отже, різкому зростанню кількості й впливу козацтва.

Волость – територія українських воеводств. В історичних джерелах волостью нерідко називали південні райони Київського та Брацлавського воеводств, що межували із землями Запорозької Січі.

Схарактеризуйте козацькі повстання кінця XVI ст. за схемою: 1) причини; 2) перебіг; 3) наслідки.

Спираючись на текст підручника і карту на с. 67, позначте на контурній карті: 1) місто, яке загони повстанців на чолі з К. Косинським захопили першим; 2) міста, які перейшли під контроль К. Косинського згодом; 3) терени та основні географічні об'єкти, де розгорталися козацькі повстання кінця XVI ст.; 4) місця вирішальних битв повстанців із коронним військом. Порівнявши території, охоплені повстаннями, зробіть висновок про те, яке з них було потужнішим і справило більший вплив на українське суспільство.

Прочитайте уривок з поеми Тараса Шевченка «Іван Підкова», що увійшла до першого видання «Кобзаря» 1840 р. Яким уявляєте козацького керманіча на підставі тексту? Як у поезії передано дух козацького побратимства, що визначав життя і побут запорожців? На підставі тексту підручника, поеми Т. Шевченка та додаткової інформації запропонуйте сюжет для історичного коміксу, присвяченого подіям за участі Івана Підкови.

А попереду отаман
Веде, куди знає.
Походжає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди –

Де-то быть роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку – човни стали.
«Нехай ворог гине!

Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці,
А у Царград, до султана,
Поїдемо в гості!»
«Добре, батьку отамане!» –
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!» –

Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море; вздовж байдака
Знову походжає
Пан отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/beUcLuso> або кодом, ознайомтеся із сайтом української художниці Наталії Павлусенко, репродукція роботи якої подана як ілюстрація в тексті параграфа. Відвідайте розділ «Портрети» і перегляньте перелік імен діячів, до портретування яких бралася художниця. Роздивіться зображення козацьких керманічів, про яких довідалися на уроках. Чий портрет вам сподобався найбільше? Довідайтеся про історію створення портрета Северина Наливайка. Що слугувало джерелом для створення живописного образу цього діяча? Як ви думаєте, чому художниця обрала за модель для цієї роботи зовнішність сучасного українського воїна?

 Доведіть, спираючись на історичні факти, що наприкінці XVI ст. козацтво перетворилося на провідну суспільну силу.

 1. Витлумачте поняття та терміни: *реєстрове козацтво*, *низове козацтво*, *покозачення*.

2. Скільки років минуло від першої згадки про українських козаків у писемних джерелах до козацьких повстань, про які довідалися на уроці?

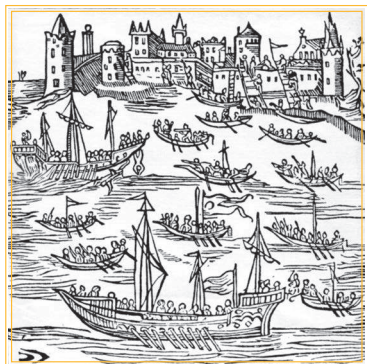
3. Якими були причини козацьких повстань кінця XVI ст.? У чому полягає їхнє історичне значення?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/yezQJRrp> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 16. Походи козаків першої чверті XVII ст.

 Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Про що свідчить факт зображення морської битви за участю козацького флоту на гравюрі в тогочасній книжці? Що довідалися про військову майстерність козаків під час морських походів на попередніх уроках? Поділіться припущеннями, чим зумовлені міркування П'єтро делла Валле, уривок з праці якого подано в коментарі, про морські експедиції козаків.

◀ Здобуття Кафи запорожцями.
Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...».
1622 р.

« Це перше зображення воєнної події в українській друкованій книжці. На другому плані гравюри – мури турецької фортеці Кафи. На першому – козацькі човни, що атакують турецькі галери. Зображений сюжет відповідав реаліям того часу, про що італійський мандрівник, письменник П'єтро делла Валле у своїй праці «Подорожі», що вийшла друком у 50-х роках XVII ст. у Римі, залишив таке свідчення: «Турки не мають на Чорному морі жодного міста, що його не взяли б козаки... В усякому разі, вони зараз на Чорному морі є такою значною силою, що коли додадуть більше енергії, то цілком контролюватимуть... Після серйозних роздумів про їхній стан, про їхні політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що із часом вони створять могутню республіку, бо, на мою думку, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало».

1. Чим уславив своє ім'я гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний?

На перші два десятиліття XVII ст. припали особливо вдалі морські походи козаків на турецькі фортеці. Тому про ті часи говорять як про добу героїчних морських походів козацтва. Козаки на своїх чайках атакували турецькі фортеці – Очаків, Аккерман, Кілію, Ізмаїл у Північному Причорномор'ї, Кафу в Криму, Варну в Болгарії, Синоп і Трапезунд у Туреччині й навіть околиці її столиці – Константинополя. Приміром, улітку 1606 р. запорожці завдали удару одночасно по трьох фортецях – Аккерману, Кілії, Варні. Справжнє потрясіння султанського двору спричинила морська експедиція козаків 1614 р.

Флотилія чайок перетнула Чорне море. Висадившись під Трапезундом, козаки переможним походом пройшли по турецькому узбережжю, здобули Синоп, знищили гарнізон фортеці, арсенал, спалили місто й кораблі турків. Навесні наступного року на 80 чайках запорожці рушили тепер уже на турецьку столицю, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія в 30 тис. вояків. Козаки спалили портові споруди й повернули назад. Найпотужнішого удару козаки на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним завдали 1616 р., коли було здобуто Кафу та визволено кілька тисяч бранців.

Початок гетьманування П. Сагайдачного припав на 1616 р. На гетьманство його обирали кілька разів. Усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти османів, П. Сагайдачний ініціював нові атаки, що загостило відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою аж до стану війни. Така ситуація була на користь козацтву: за

▲ Запорозькі чайки атакують турецькі галери в Чорному морі. Малюнок 1636 р. Експонат національної бібліотеки Великої Британії (Лондон)

▲ Портрет
Петра Конашевича-
Сагайдачного.
Художник Г. Васько.
Середина XIX ст.

умов постійної загрози з боку Туреччини Річ Посполита не наважувалася знищити козацтво – свого військового союзника.

Беручи активну участь у тогочасній європейській політиці, наприклад підтримуючи наміри польського королевіча Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа 1618 р. повів 20-тисячне козацьке військо на Москву. Очевидець подій, польський військовик і дипломат Якуб Собеський так розповів про той похід: «Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустошив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією та залогамі міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».

Незабаром московський уряд уклав мирну угоду з Річчю Посполитою, яку було підписано у грудні 1618 р. у с. Деуліно. За

угодою, перемир'я між двома державами укладалося на 14,5 років; Владислав відмовлявся від своїх прав на московський престол, Польща отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверщину, де було створене Чернігівське воєводство.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–1622). Справжнє прізвище Конашевич. Сагайдачний – це прізвище, що походить від слова «сагайдак» – таку назву мали шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл, а також лук. Прізвище Сагайдачний Петро Конашевич отримав за майстерну стрільбу з лука. Народився він у сім'ї дрібного українського православного шляхтича. Отримав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці XVI ст. подався на Запорозжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у багатьох походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Він здобув заслужену шану сучасників. «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім...» – повідомляє про нього тогочасне джерело. Помер від поранення, отриманого під час Хотинської битви 1621 р.

 Чому козацькі морські експедиції перших десятиліть XVII ст. називають добою героїчних походів? У яких напрямках козаки здійснювали походи на турецькі володіння? Чому похід на Москву вважають виявом дипломатичного хисту гетьмана П. Сагайдачного? Якими були результати походу? Як участь козаків вплинула на кампанію 1618 р.? На підставі інформації в підручнику складіть план характеристики П. Сагайдачного як людини та історичного діяча.

Попрацюйте з історичною картою. 1. Які українські землі належали до складу Речі Посполитої в першій половині XVII ст.? 2. Які терени охоплювали Османська імперія та її васали? 3. Які турецькі міста-фортеці Північного Причорномор'я та Криму були плацдармом для нападу на українські землі? 4. На які фортеці здійснювали походи козаки в першій чверті XVII ст.? Яке нове воєводство виникло у складі Речі Посполитої на українських землях у першій половині XVII ст.?

▲ Українські землі в першій половині XVII ст.

2. Якою була роль козаків у Хотинській війні?

У вересні 1620 р. Річ Посполита вдерлася на територію Молдовського князівства (васала Османської імперії) з метою встановити над ним контроль. Зазнавши поразки від османів у битві під Цецорою (нині Румунія), Польща захопила Хотин. У відповідь османи розпочали підготовку до воєнних дій. Готувалася до нової сутички й Річ Посполита.

У червні 1621 р. на р. Мокрий Кагарлик на Київщині відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва (загалом близько 50 тис. осіб), на якій розглядали пропозиції польського сейму про участь козаків у війні проти Османської імперії. Крім козаків, у ній узяли участь нещодавно висвячений митрополит Йов Борецький, майже 300 священників, 50 ченців.

Козацька рада ухвалила виступити спільно з поляками за умови виконання польським урядом низки вимог, зокрема визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності, підтримки відновленої церковної ієрархії. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене П. Сагайдачним. Командувати 45-тисячним козацьким військом рада доручила Якову Бородавці, обравши його гетьманом. Тим часом під Хотин зішлись 43-тисячна польсько-литовська й 160-тисячна турецько-татарська армії. Польське командування з нетерпінням чекало на козацькі загони. «А тут пройшла чутка, – писав учасник подій польський комісар Якуб Собеський, – ніби запорожці взагалі не прийдуть. Розпач був на обличчях солдат і старшин: голови схилилися, почулося тихе дорікання, коли сумна новина передавалася по наметах». На початку вересня козацьке військо об'єдналося із союзниками.

Незабаром з Варшави прибув П. Сагайдачний. У результаті змови Я. Бородавку та 80 його прибічників було страчено; новим гетьманом було обрано П. Конашевича-Сагайдачного. Під його керівництвом козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак на турецькі позиції.

▲ Хотинська фортеця. Сучасна світлина

▲ Битва під Хотиним. Художник П. Снаерс. Середина XVII ст.

Битва під Хотиним не виявила переможця. Польська сторона ініціювала перемовини, які завершилися укладанням мирного договору. За однією з його умов польський уряд зобов'язувався ліквідувати Запорозьку Січ. Тож хоч козацькі підрозділи врятували союзницьку армію від поразки, утім результат війни був не на їхню користь. За участь у війні кожен козак отримав платню в розмірі 1,5 злотого, натомість польський жовнір – 20 злотих.

Як відбувалася та чим закінчилася Хотинська війна? Якими були її наслідки? Завдяки чому козаки мали вирішальний вплив на перебіг битви? Як була пов'язана участь козацтва у Хотинській війні з виборюванням ними станових прав? Як у тих подіях виявив свій державницький хист П. Сагайдачний?

Прочитайте уривки з джерел. 1. Які події описує кожен з уривків? 2. Які рядки в уривкові з листа свідчать про дипломатичні заходи П. Сагайдачного й козацького посольства у Варшаві? 3. Як у цьому джерелі схарактеризовано роль українського козацтва в політичному житті тих часів? 4. Яка роль, за визнанням сучасника, належала українським козакам на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у битві під Хотиним 1621 р.? 5. Чому перемога під Хотиним принесла козацтву славу «рятівника християнської цивілізації»?

1. Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які є покровителями членів козацького посольства, з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З іншого боку, багато з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боездатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в цей момент необхідно піти на поступки козакам так, щоб вони залишилися вдоволені (*З листа католицького єпископа Франческо Чіріолі, липень 1621 р.*).

2. Коронний гетьман Ян-Кароль Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з

кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги, про яку особисто просив Сагайдачний обох гетьманів. Однак наближався захід сонця, і Ходкевич не ризикнув на ніч зав'язати битву... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх звань і станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища (Із мемуарів Якуба Собеського «Хотинська війна»).

i Роздивіться ілюстрації, прочитайте коментарі до них та замітку. У чому цінність книжки, про яку довідалися, як історичного джерела? Що визначає її мистецьку унікальність? Якими деталями на підставі прочитаного варто доповнити характеристику гетьмана як історичного діяча?

На похороні Конашевича-Сагайдачного двадцятьоро учнів Київської братської школи виголосили вірш, який вони склали з ректором школи Касіяном Саковичем. Хоча твір Саковича пов'язаний із сумною подією, проте його провідний мотив – життєствердний. «Вірші на жалісний погреб...» – то не оплакування, а хвала «за цне сильному запорозькому рицарству» і славному гетьманові:

▲ Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на коні. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

▲ Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

На безсмертну заслужив славу,
наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорибні плинуть,
Доти справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину безличну,
Не загинеш у літах – маєш славу вічну!

Твір Саковича вийшов окремою книжкою, ілюстрованою трьома гравюрами, на яких зображено герб Війська Запорозького, портрет гетьмана на коні та взяття Кафи. Звитяжні вчинки П. Конашевича-Сагайдачного автор порівнював з подвигами античних героїв, провіщаючи небіжчику вічну славу.

Зображення гетьмана було одним із раних портретів у гравюрі. Воно дає змогу краще уявити його зовнішність в останні роки життя. Гравюра багата на деталі, які свідчать про український костюм XVII ст. (гетьман у жупані – приталеному верхньому одязі з дорогої тканини, поли якого сягали нижче колін), козацькі клейноди (гетьманська булава), зброю (шабля, сагайдак), шляхетський герб гетьмана.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/6eUzEKgG> або кодом, перегляньте відео про перебіг Хотинської битви. Які деталі в сюжеті вразили найбільше? На підставі тексту підручника та матеріалів відео складіть план розповіді про участь козацького війська в тій грандіозній битві.

Висловіть своє ставлення до подій «доби героїчних походів» у вірші-сенкані, дібравши для *другого рядка* 2–3 прикметники, що її характеризують; для *третього рядка* – 3 дієслова. У *четвертому рядку* запишіть речення, що найповніше передає суть доби. У *п'ятому рядку* наведіть влучний синонім до поняття «доба героїчних походів».

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) Хотинська війна; б) похід 20-тисячного козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного до Московії на допомогу королеви Владиславу; Деулінське перемир'я; в) козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка.

2. Чим були спричинені морські походи козаків перших двох десятиліть XVII ст.? Якими були їхні наслідки?

3. У чому полягало історичне значення діяльності П. Конашевича-Сагайдачного?

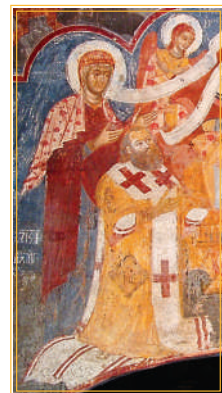
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/3ezQKyoU> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 17. Участь українського козацтва в суспільному житті першої половини XVII ст. Петро Могила

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них на с. 90. Які деталі в біографічній довідці, присвяченій Петрові Могилі, указують на історичні умови, що визначали перебіг подій на українських землях на початку ранньомодерної доби? Наскільки відповідними цим умовам є шаблі освіти П. Могилы, а також його шлях до митрополичої кафедри? Про що свідчить той факт, що фреска з портретом митрополита розміщена в київському храмі? Пригадайте, яким було становище православної церкви в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. Чим воно було спричинене?

▲ Портрет Петра Могилы на фресці церкви Спаса на Берестові в Києві

Петро Могила (1596–1647) народився в сім'ї молдовського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет. Коли 1607 р. Симеон загинув, сім'я змушена була залишити Молдову. Відтоді його батьківщиною стала Україна. Петро Могила дістав ґрунтовну освіту: навчався у Львівській братській школі та Замойській академії. Був військовиком, маючи за опікунів командувача польського війська С. Потоцького та коронного канцлера і гетьмана С. Жолкевського. Брав участь у битвах під Цецорою (1620 р.) і Хотиним (1621 р.). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. – архимандрит Києво-Печерської лаври, у 1632–1647 рр. – митрополит.

1. Як і коли було відновлено православну церковну ієрархію?

Берестейська унія погіршила становище православної церкви попри те, що православ'я сповідувала більшість українського населення. Православними залишилися тільки львівський єпископ Гедеон Балабан та перемишльський – Михайло Копистенський, а після їхньої смерті – один Єремія Тисаровський. Зі смертю останнього польський уряд міг, скориставшись із ситуації, оголосити православну церкву неіснуючою. Ця обставина спричинила рух за відновлення православної ієрархії, який очолили братства.

На початку XVII ст. братства посилили вплив на суспільне життя, заручившись підтримкою запорожців, яких було чимало поміж братчиків. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духовництво Києва звернулося до козаків із проханням покласти край перешкодам служити в Софійському соборі. За підтримки козацтва 1615 р. в Києві було засноване Богоявленське братство, а вступ до нього гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорозьким засвідчив, що козацтво взяло православну віру під свій захист та опіку.

Саме за сприяння козацтва було поновлено 1620 р. вищу православну церковну ієрархію. У Київському літописі збереглося свідчення про ту подію: «Року 1620 прибув святійший патріарх ерусалимський іменем Феофан, і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честью духовними та світськими людьми. Того-таки року, від'їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янським, і грецьким, і латинським ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького на єпископство Полоцьке, Ісаю Копинського, інока монастиря Печерського, на єпископство Перемишльське, Паїсія Іполітовича на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича на єпископство Володимирське». Подія стала можливою завдяки підтримці козацтва на чолі з гетьманом Яковом Бородавкою. Козацький загін, що постійно перебував при патріархові, не дав можливості польській владі заарештувати Феофана, і, коли той завершив свою місію, його з почестями перепроводили до молдовського кордону. Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, бо Річ Посполита, перебуваючи в стані війни з Османською

імперією, розраховувала на підтримку козацтва.

Митрополит Й. Борецький великої надії у справі відродження православної церкви покладав на освіту і книговидання, що відповідало його попередній просвітницькій діяльності: ще 1615 р. постала Київська братська школа, першим ректором якої він був. Фундаторкою Київської братської школи була Галшка (Єлизавета) Гулевичівна.

Як організатор і покровитель Київської братської школи, Й. Борецький підтримував її власним коштом. Він згуртував навколо себе талановитих учених, письменників, просвітителів, зокрема М. Смотрицького, П. Могилу, Л. Зизанія, Є. Плетенецького.

Близькими сподвижниками митрополита були козацькі керманічі Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

▲ Уявний портрет Галшки Гулевичівни на конверті.
Художник О. Штанко

Що визначало становище православної церкви після Берестейської унії? Чому постала потреба висвятити митрополита і єпископів? Якою була роль козацтва у відновленні прав православної церкви? Чим уславився Й. Борецький?

Прочитайте уривки з джерел. Прокоментуйте, про які реалії тогочасного життя йдеться в *тексті 1*. Чому сучасник так гостро оцінює ситуацію? Які загрози для Речі Посполитої він убачає в релігійному протистоянні? Визначте, у якому році було написано цитований у *тексті 2* твір. Про які утиски йдеться в документі? Чому українці прагнули відродити вищу православну ієрархію? Чому противники відродження єпископату звинувачували православну церкву в заколоті та бунтарстві?

1. Рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську, – він Вітчизну в серце забиває. Така й оце колотнеча, яку почали з народом руським, братами й кривими нашими, вона ніби рана в серце, котра, хоч би й найменша була, приносить смерть. Одну частину справи розумію, а другу частину, хоч про неї постійно мислю, утямити не можу. Бо знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Брестського з'їзду (З *«Роздумів про народ руський» Яна Щенного-Гербута, старости вишницького та мостицького*).

2. Упродовж останніх двадцяти п'яти літ нам не вдається досягти справедливості святої й забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні обвинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневаженням прав, не є образою королівської гідності... не є бунтом, не є зневаженням зверхності, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами коронними, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита й єпископів (З *«Протестації» Йова Борецького*).

2. Якими були заходи митрополита Петра Могили для впорядкування церковного життя?

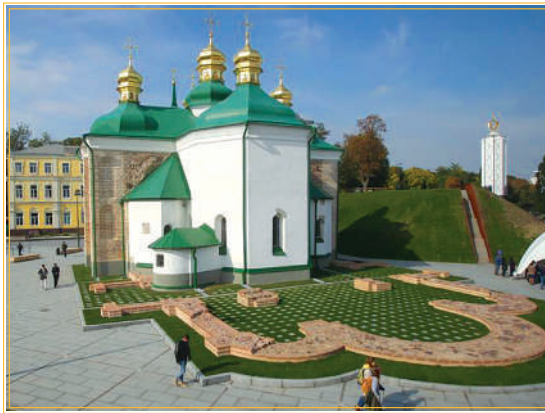
▲ Портрет Петра Могили.
Невідомий художник.
XVIII ст.

Обраний у 1632 р. польський король Владислав IV підписав «Пункти для заспокоєння руського народу», за якими православному населенню Речі Посполитої повертали втрачені після Берестейської унії права, зокрема право мати свого митрополита та єпископів, умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо. Незабаром наступника Й. Борецького Ісаю Копинського, якого не визнавала влада, було усунено, а митрополитом обрано Петра Могилу.

Новий очільник православної церкви рішуче заходився оновлювати церковне життя. Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти ревне дотримання церковних правил. З цією метою запроваджено постійний нагляд за духівництвом та порядком богослужінь. До обов'язків священників додавалося проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян. П. Могила докладав зусиль, аби обмежити право магнатів утручати-ся в церковні справи на території своїх маєтків. Прагнув він також піднести й роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне ісповідання віри» – стислий виклад основних положень православ'я.

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Провідним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерської лаври. Щоб зробити православну церкву ближчою народові, П. Могила запровадив у богослужінні українську мову замість церковнослов'янської. Його клопотаннями церкви поверталось майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: за його ініціативи реставровано Софійський собор, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря, досліджено руїни Десятинної церкви.

Восени 1631 р. за сприяння П. Могили в Києві виникла *Лаврська школа*. Незабаром її об'єднали з Київською братською, і заклад почав діяти у вересні 1632 р. як колегія. Київська колегія (незабаром Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом, де мала змогу отримувати освіту молодь не тільки з України, а й з інших країн Східної Європи та православного світу. Повний курс навчання в академії тривав 12 років, у ній було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах академії ґрунтовно вивчали мови: літературну староукраїнську, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладали, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української мови: саме

▲ Церква Спаса на Берестові в Києві. Сучасна світлина

наукова та мистецька діяльність викладачів та студентів академії сприяла розвитку літератури староукраїнською мовою. У творчості вихованців академії, зокрема, розквітла поезія, зародилася шкільна драма, яка поклала початок розвитку української драматургії. У першій половині XVII ст. виник український мандрівний ляльковий театр – *вертеп*, першими авторами і виконавцями вистав якого були студенти. Прикметно, що головним і найпопулярнішим героєм вертепних драм був Запорожець – лялька більша і рухливіша за інших. Запорожець у всіх сценках виступав переможцем. Вихованці Києво-Могилянської академії закладали школи, обдаровували бібліотеки, чим сприяли культурному поступові.

Києво-Могилянська академія мала непросту долю, про що довідаєтеся на уроках завершального розділу підручника. А відродився славетний університет в 1991 р.

▲ Гравюра майстра Іллі «Тайна хрещення» з «Требника» Петра Могили – книги, яка містила тексти молитов і священнодійств під час обрядів хрещення, шлюбу, відспівування померлих, освячення житла, плодів тощо, тобто треб. 1646 р.

Позначте на лінії часу дату обрання П. Могили митрополитом. Скільки років минуло до цієї події від Берестейської унії? До яких заходів удався П. Могила задля оновлення церковного життя? Коли та за яких обставин постала Києво-Могилянська академія? Яка роль цієї вищої школи в розвитку культури?

Прочитайте замітку на с. 94 та прокоментуйте факти, що справили на вас найбільше враження. Чи мають підстави сьгоднішні студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія» пишатися засновником своєї alma mater? На прикладі постаті П. Могили поміркуйте про роль особистості в історії. Спираючись на матеріали параграфа, схарактеризуйте митрополита П. Могилу як людину та історичного діяча.

” Розбудову Київської академії Петро Могила вважав найважливішою справою свого життя. Він усіляко дбав про її матеріальне забезпечення. Коштом Могили було збудовано нову кам'яну школу з церквою Святих Бориса і Гліба, першу бурсу для бідних студентів. Петро Могила відписав на академію лаврські землі, свій хутір, за королівським привілеєм провів на території академії водогін. Промовистим є той факт, що саме академії Петро Могила заповів більшу частину свого майна – власні села та хутори, належні йому будинки, 65 тис. золотих готівкою та під заставою, родинний срібний посуд, митрополичий одяг, митру, оздоблену перлами й коштовним камінням із родинного спадку, а також бібліотеку з 2131 книгою.

Прочитайте уривок з джерела. Яка риса буденного життя українців привернула увагу мандрівника-чужинця? Поділіться припущеннями, на що вказує вживання в тексті прикметника «козацька».

” По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та не дозволяють, аби вони тинялися неуками по вулицях... Кожне місто має близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти (*Зі щоденника Павла Алеппського, 1654 р.*)

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ieUzNBzY> або кодом, перегляньте відео про створення та перші роки діяльності Києво-Могилянської академії. Складіть за змістом сюжету ланцюжок запитань, які починаються словами «хто», «що», «коли», «де», «як», «навіщо», «чому». Обговоріть запитання і відповіді на них у загальному колі.

Які історичні факти з викладених у параграфі підтверджують тезу про перетворення козацтва наприкінці XVI – на початку XVII ст. на провідну суспільну силу? Чому став можливим його вплив на церковне та культурне життя?

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) початок діяльності братської школи в Києві; б) затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу»; в) обрання православним митрополитом Й. Борецького.
2. Які факти підтверджують участь українського козацтва в суспільному житті кінця XVI – початку XVII ст.?
3. У чому полягало значення діяльності П. Могили?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/aezQKGmx> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 18. Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.

Роздивіться ілюстрації на с. 95 та прочитайте коментар до них. Поміркуйте, чому картограф розмістив подані малюнки як ілюстрації до своїх карт. Чи можна вважати замальовки Боплана доказом того, що козацтво в 30–40-х роках XVII ст. являло собою окремий суспільний стан? Поділіться припущеннями, чому визнання козацтва як стану наражалося на спротив з боку влади Речі Посполитої. Якими були наслідки козацьких повстань кінця XVI ст.?

▲ Козацька старшина та козак з козачкою.
З карт Г. Л. де Боплана

Гійом Левассер де Боплан – за походженням француз, військовий інженер, був архітектором і картографом. Він служив у польського короля Владислава IV і протягом вісімнадцяти років (від 1630 р.) перебував на українських землях. Керував спорудженням кількох укріплень, зокрема фортеці над Кодацьким порогом. Боплан збирав матеріали для великої карти України і карт окремих регіонів. До карт він підготував докладні пояснення, зробив замальовки. Ці матеріали й становлять зміст його книги «Опис України», яка вийшла друком у Руані (Франція) 1651 р.

Про які події та явища йдеться в документах? З якого документа наведено перший уривок? Про що свідчить поява інструкцій щодо козацтва? Які деталі в *тексті 1* указують на зростання впливу козацтва на українських землях наприкінці 30-х років XVII ст.? Які факти з наведених у джерелі співвідносні з явищами, окресленими поняттям «покозачення»? Чому масове покозачення селян та містян непокоїло польський уряд? Чому морські походи козаків у *тексті 2* названо «злочинами»? Уривком з якого документа він є? До яких заходів удалася влада Речі Посполитої, щоб контролювати козацтво? Спрогнозуйте, які дії у відповідь вони спричинили.

1. Сваюля бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко, і з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, уся влада в козаків; вони захоплюють суди, закони видають...

Рік тому зважилися вони від власного імені укладати перемир'я з султаном-калгою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього... На свій розсуд розв'язують питання згоди і війни; порушують укладені Річчю Посполитою перемир'я. Цього року, знехтувавши королівською заборонаю, три рази ходили на море, і хоч отримали рішучу відсіч від турецького флоту, однак вчинили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави (*З інструкцій польського короля 1625 р. для сеймиків, які обирали депутатів на вальний сейм*).

2. Найбільше й найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська... І надалі козаки повинні будуть користися винятково тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем... Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч, із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогоми і там виконувати свою службу (*З Куруківської угоди між козаками та коронним військом, 1625 р.*).

1. Якими були причини та наслідки козацьких повстань 1625 та 1630 років?

Стурбований створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу проти козаків. У вересні 1625 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський з 25-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я. Козацькі загони на чолі з *Марком Жмайлом*, зустрівши поляків поблизу Канева, вдало відбивалися. Особливо відчутних втрат польське військо зазнало біля Курукового озера. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів і укладання компромісної угоди. Від козаків *Куруківську угоду* підписував *Михайло Дорошенко*. Його обрали гетьманом замість *М. Жмайла*, який, не визнавши умов угоди, разом з частиною козаків вирушив на Запорожжя.

Договір передбачав козацький реєстр у 6 тис. вояків; ті ж, хто не увійшов до списку, мусяли повернутися до маєтків своїх власників. Тисяча козаків мала постійно перебувати на Запорожжі, щоб перешкоджати втечам селян. Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовитися від морських походів, а також не підтримувати зносин з іншими державами. Куруківська угода встановлювала чіткий устрій реєстрового козацтва за територіальним принципом. Відповідно до неї створили шість полків реєстровців: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному. Кожен полк складався з десяти сотень. Військова влада над реєстровцями належала гетьманові, якого обирала загальновійськова рада та затверджував польський уряд. Верховне ж керівництво здійснював *регіментар* – головний начальник коронного війська в Україні.

Куруківська угода посилила суперечності між козаками – тими, хто потрапив до реєстру, і тими (близько 40 тис.), хто лишився поза ним. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювало також запровадження нового загальнодержавного податку. Давався взнаки і конфлікт на релігійному ґрунті. Щоб утримати населення в покорі, польський уряд відправив на Київщину значну частину коронного війська, але це лише загострило конфлікт. Мешканці міст і сіл бралися до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали гетьманом *Тараса Федоровича*, більше відомого під прізвиськом Трясило. У березні 1630 р. він зі своїм військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік повстанців перейшло чимало реєстровців. Керівник повстання розсилав універсали зі зверненням до українського населення приєднуватися до повстанців «для захисту православної віри та здобуття козацьких вольностей». На придушення повстання рушило коронне військо. Бої між повстанцями й урядовим військом під Переяславом точилися протягом трьох тижнів.

▲ Портрет
Тараса Трясила.
Невідомий художник

20 травня 1630 р. козаки напали на добре укріплений польський табір. У результаті загинуло чимало офіцерів-шляхтичів, представників найвпливовіших польських родів – так звана «золота рота». Ці події увійшли в історію як *Тарасова ніч*. Успішні дії повстанців призвели до переговорів, які завершилися 29 травня 1630 р. підписанням у Переяславі мирної угоди. Переяславська угода була дещо м'якшою від Куруківської: козацький реєстр збільшили до 8 тис.: до реєстру вписали козаків, вилучених з нього на початку року; козаки отримували право самі обирати гетьмана. Такі поступки козацтву були пов'язані з наближенням кінця терміну Деулінського перемир'я з Московською державою, поновленням воєнних дій та потребою уряду Речі Посполитої залучати до них козацькі загоны. Однак угоду не затвердив сейм Речі Посполитої.

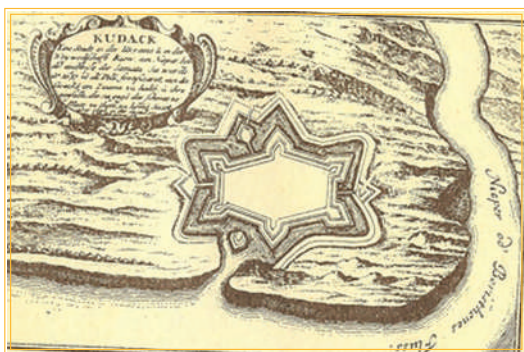
Унаслідок яких подій було підписано Куруківську угоду? Яку подію 1630 р. називають *Тарасовою ніччю*? Чим зумовлено деяке пом'якшення обмежень щодо козацтва, закріплене в Переяславській угоді? На підставі тексту підручника та наведених уривків джерел укладіть логічні ланцюжки, присвячені козацьким повстанням 1625 та 1630 р. за схемою: 1) коли відбувалося; 2) хто очолював; 3) де розгорталось; 4) чим спричинене; 5) чим завершилося.

2. Унаслідок яких подій було ухвалено «Ординацію Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» і як вплинув цей документ на внутрішньополітичну ситуацію в державі?

Протягом 1632–1634 рр. тисячі козаків брали участь у польсько-московській (Смоленській) війні. Коли ж 1634 р. сторони підписали *Полянський мирний договір*, польський уряд укотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. До цього його спонукали постійні скарги на запорожців урядів Туреччини та Кримського ханства. Через козацькі походи відносини між Річчю Посполитою і цими державами настільки загострилися, що виникла загроза нової війни. Уже в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «*Про припинення козацького свавілля*», і на територію Наддніпрянщини ввели загоны коронного війська. Крім того, задля контролю над козаками передбачалося збудувати в пониззях Дніпра, біля Запорозької Січі,

потужну фортецю. У ній мала постійно перебувати польська залога, щоб перешкодити втікачам потрапляти на Низ та перекрити основний шлях постачання Запорозжя провіантом і боєприпасами.

Фортецю вирішили будувати на правому березі Дніпра біля першого порога – *Кодацького*, що й дало їй назву. Будівництво очолив Гійом Левассер де Боплан. Кодак спорудили надзвичайно швидко: роботи тривали чотири місяці, і вже до середини літа 1635 р. фортеця була збудована. Будівництво укріплення вкрай обурило запорожців. У серпні 1635 р. козаки під проводом гетьмана *Івана Сулими* зруйнували Кодацьку фортецю. Вирушивши на Полтавщину, повстанці розсилали універсали із заклик до боротьби. Для придушення виступу влада залучила реєстровців, які схопили Сулиму. Козацького ватажка стратили у Варшаві. Згодом уряд переглянув козацький реєстр і вилучив з нього всіх неблагонадійних. Це стало приводом до нового повстання, яке очолив полковник реєстровців *Павло Павлюк (Бут)* – сподвижник І. Сулими.

▲ Кодацька фортеця. Малюнок Г. Л. де Боплана. 1635 р.

Перша битва з коронним військом завершилася перемогою повстанців. Проте 6 грудня 1637 р. під *Кумейками* польське військо оточило козаків. П. Павлюк із невеликим загonom пробився крізь оточення і рушив до Чигирина, сподіваючись поповнити там запаси зброї. Керувати табором доручили Дмитру Гуні. Під час чергового штурму поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив паніку в лавах повстанців, частина з яких утекла. Інші ж під керівництвом Д. Гуні знов укріпили табір і, дочекавшись ночі, почали організовано відступати. Польське військо відразу не наважилося їх наздоганяти, а через два дні рушило проти загонів П. Павлюка й оточило їх, змусивши врешті погодитися на переговори. 11 грудня 1637 р. полковник і четверо його соратників вийшли з табору, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили та стратили у Варшаві.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу сейм. Він ухвалив постанову під назвою «*Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої*» (зі змістом цього документа ознайомитися на підставі уривків, поданих у рубриці «Досліджуємо»), яка, щоправда, не поклала край протистоянню. Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів запорожців на чолі з *Яковом Остриянином, Дми-*

тром Гунею і Карпом Скиданом рушили із Січі на Київщину та Полтавщину. Дорогою до них приєднувалися озброєні селяни і містяни. У битві з поляками біля містечка Говтва 1 травня 1638 р. козаки здобули перемогу. Так під владою повсталих опинилася вся Полтавщина. Щоб остаточно розбити урядове військо, Я. Острянин повів загопи на Лубни, проте облога міста виявилася невдалою. Зазнавши численних утрат, козаки відійшли до Жовнина, де й отаборилися. Під Жовнином відбулася битва, що розпорошила сили повстанців. Тяжко поранений К. Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Я. Острянин із козацькою кіннотою виявився відрізаним від табору і, вирішивши, що битву програно, з частиною козаків перейшов на землі майбутньої Слобожанщини. Повстанці, які залишилися в таборі (близько 20 тис.), обрали гетьманом Д. Гуню і продовжували боротьбу. 10 червня Д. Гуня організував відступ 10 тис. козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці заклали новий табір, де близько двох місяців (червень – липень) уперто боронилися. Проте становище в таборі погіршувалося. Не кращими були справи і в коронному війську. Сторони вирішили вдатися до переговорів.

Незабаром козацька старшина пристала на запропоновані урядом умови. У їх основу було покладено «Ординацію Війська Запорозького...».

Здавалося, козацьким повстанням було покладено край. Через те, що гучних виступів протягом 1638–1648 рр. не було, поляки назвали те десятиліття часом **золотого спокою**. Щоправда, спокій був примарним. Козацтво як стан не було ліквідовано, тож марними були сподівання, що козаки облишать спроби вибороти собі більше прав. Отож десятиліття «золотого спокою» для України було часом гуртування й нагромадження сил.

Як відбувався та чим закінчився виступ козаків 1635 р. на чолі з Іваном Сулимою? Як і чому козаки зруйнували фортецю Кодак? Як розгорталася козацьке повстання 1637–1638 рр.?

Прочитайте уривки з «Ординації Війська Запорозького...». На підставі документа підготуйте повідомлення про зміст «Ординації Війська Запорозького...», заповнивши пропуски.

Відповідно до «Ординації Війська Запорозького...» козацький реєстр зменшувався до <...> і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які <...>. Було ліквідовано виборність <...> і скасовувалось <...>. Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти <...>, якого призначав <...>. Козакам дозволялося селитися тільки в прикордонних містах – <...>. Містянам і селянам під страхом смертної кари заборонялося <...>, навіть <...>. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб <...>. На Запорожжя козак міг потрапити тільки <...>.

Оскільки козацька сваволя так розійшлася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками та розгромити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, усяких старовинних

судових установ, права, доходів й інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів... Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тис. і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів... Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана... Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорозжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запорозжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші містяни, згідно зі старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні підбурювати до цього своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна. Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зібрань і далі до бунтів (З *«Ординації Війська Запорозького...»*).

i Прочитайте замітку та прокоментуйте факти, які справили на вас найбільше враження. Спираючись на матеріали параграфа, створіть мальовану біографію (комікс) про одного з ватажків козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.

” Провідники козацьких повстань були людьми яскравих доль. Наприклад, про Івана Сулиму відомо, що він походив зі старовинного українського шляхетського роду. Народився на Чернігівщині, служив у переяславських маєтностях польського гетьмана С. Жолкевського і навіть отримав від нього в подарунок за службу два села. Але вже 1621 р. брав участь у морському поході запорожців. Року 1628 він уперше став гетьманом. У травні 1629 р. організував черговий похід на Крим і дістався під Перекоп. Імовірно, Сулима брав участь у якійсь значній морській битві у Середземному морі, або, опинившись у неволі, підняв повстання веслярів на турецькій галері, за що мав нагороду Папи Римського.

Полковник Павло Павлюк був відомий у народі за прізвиськом Бут. Бутами козаки називали людей, які довгий час перебували в турецькій неволі, або й таких, які там народилися. Відомо, що близько 1637 р. Павлюк разом із запорожцями вирушив на допомогу кримському хану Інает-Герая, котрий вів боротьбу зі ставлеником Османської імперії Кантеримом-мурзою. Можливо, потрапив у полон і зумів утекти.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/1eUR1yGG> або кодом, перегляньте відео про історичну долю Кодацької фортеці. Чому укріплення на місці першої фортеці швидко відновили? Яку роль відіграла фортеця в історії міста Дніпра?

Коронний гетьман С. Конецпольський, оглядаючи місце битви під час козацького повстання 1637–1638 рр., за свідченням сучасника, промовив: «Оце і є унія – лежить Русь із поляками». Поясніть слова польського воєначальника. Чи погоджуєтеся із таким трактуванням причин соціального конфлікту в Речі Посполитій, виявом якого були козацькі повстання? Відповідь обґрунтуйте.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького...»; б) здобуття запорожцями фортеці Кодак; в) Куруківська угода.

2. Унаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію Війська Запорозького...»? Що вона передбачала і чим відрзнялася від Куруківської угоди?

3. У загальних рисах порівняйте повстання 90-х років XVI ст. і 30-х років XVII ст. Що вони мали спільного, чим відрізнялися?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/kezQLXqZ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 19. Культура першої половини XVII ст.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Про які нові мистецькі явища свідчить пам'ятка? Які факти розвитку образотворчого мистецтва в попередній історичний період стали підґрунтям для розвитку світського портретного жанру? Як піднесення світського портрету пов'язано з умовами перебування українських земель у складі Речі Посполитої? Які тенденції розвитку суспільства в ранньомодерний час засвідчує мода на парадні портрети?

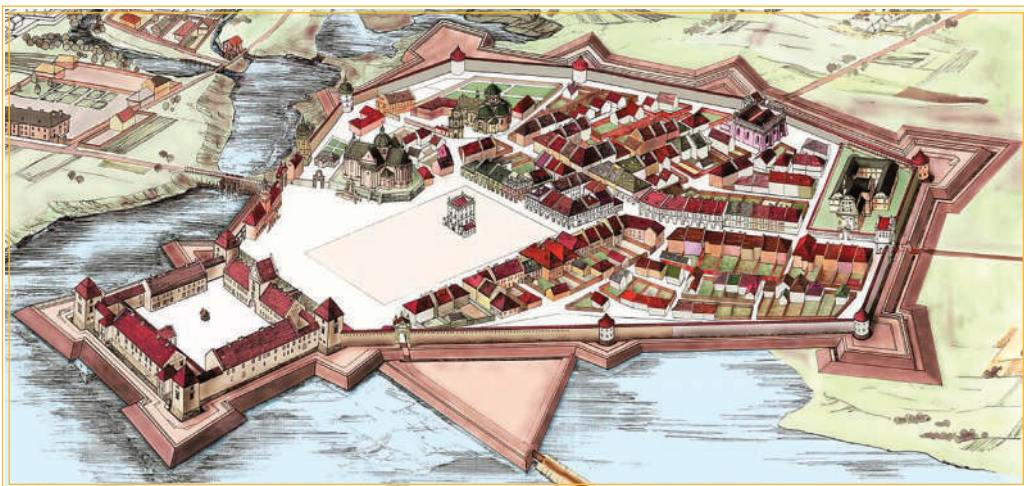
Ця картина – яскраве свідчення розквіту української портретної школи першої половини XVII ст. Твір є рідкісним зразком парадного портрета на повний зріст (найранішим серед збережених). Портрет, на якому зображено одного з останніх представників давнього князівського роду, створено впродовж 1622–1627 рр. Права рука князя міцно стиснута і твердо обіперта на стіл. Одяг його надзвичайно багатий: на князеві білий атласний жупан, підперезаний червоним декоративним поясом, на білих стрічках підвішена шабля в дорогих піхвах. Візерунчаста делія – верхній одяг, який одягали поверх жупана, з персидської парчевої тканини, підбитий чорним хутром. На голові – шапка, опушена чорним хутром, оздоблена малиновим пір'ям. На ногах князя – традиційні для XVII ст. жовті черевики.

▲ Портрет князя Криштофа Збаразького. Невідомий художник. Початок XVII ст.

1. Що визначало розвиток архітектури та містобудування в першій половині XVII ст.?

Перша половина XVII ст. була періодом великих змін для українського містобудування. Невпізнанно змінилися, зокрема, Львів, Дрогобич, Кам'янець, Острог. У той період з'явилося чимало й нових міст – наприклад, Жовква, Броди, Станіслав (нині – Івано-Франківськ), які закладали як фортеці-резиденції магнатів. На Київщині та Брацлавщині, що потерпали від нападів зі степу, міста здебільшого виникали поблизу замків і перебували під їхнім захистом, а також поблизу давніх городищ, де для будови міських укріплень використовували вали й рештки оборонних споруд минулих часів.

▲ Панорама Жовкви XVII ст. (реконструкція)

Про нові риси в оборонній архітектурі першої половини XVII ст. свідчать бастионні укріплення. Якщо раніше вежі розташовували безпосередньо на стінах, то тепер їх виносили вперед. Невисокі п'ятикутні вежі-бастиони, висунуті назовні за межі стін, давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів. Саме такі укріплення мали Жовква та Броди. Особливо примітними були бродівські фортифікації. Розбудовою міста керував Г. Л. де Боплан. У Бродях з'явилася нова регулярна мережа вулиць, затиснутих овалом земляних бастионних укріплень. Із західного боку до міських фортифікацій прилягав Бродівський замок – потужна фортеця з п'ятьма бастионами.

Бастионна система вплинула й на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою простежується, зокрема, у замках Збараж (Тернопільщина) та Підгірців (Львівщина). Замок у Збаражі розпочав будувати князь Криштоф Збараський близько 1620 р., а добудовував його брат, Юрій, за проектами італійського та голландського архітекторів. Укріплення склалися з високих та широких валів, зміцнених на чотирьох рогах бастионами. Вали оточували рів – завширшки майже 40 м. Усередині укріплення розташовано двоповерховий житловий палац.

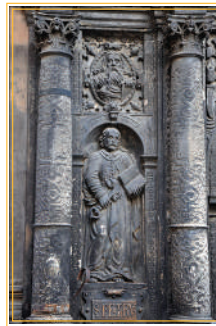
▲ Збараський замок. Сучасна світлина

В оборонній архітектурі й надалі активно використовували дерево. Приміром, лише спорудами з дерева забудовано двір Бродівського замку. Дерево застосовували і під час будівництва замку в Олиці поблизу Луцька.

Помітні зміни спостерігалися і в церковному будівництві, у якому дедалі ширше почали використовувати камінь. Окрасою Львова є каплиця Боїмів, збудована в 1615 р. як родинна усипальня на замовлення львівського купця Георгія Боїма. Ця пам'ятка втілює найяскравіші риси ренесансної архітектури тієї доби. Оздоблена розкішним різьбленням, у якому поєднуються біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

▲ Каплиця Боїмів.
Сучасна світлина

▲ Святий Петро
на каплиці Боїмів

▲ Склепіння
каплиці Боїмів

Більше мурованих церков з'явилося на Волині. 1632 р. у Луцьку розпочато спорудження Хрестовоздвиженської церкви. В околицях міста тоді ж постав ансамбль храмів Білостоцького монастиря. Проте більшість храмів і за того періоду все-таки будували з дерева. Дерев'яними були церкви і на Запорозжжі. Козаки використовували й особливі похідні церкви, що за формою нагадували намети. Робили їх із грубого полотна. Дослідниця козацтва О. Апанович розповідає, що запорозькі возили такі церкви в походи, встановлювали їх поблизу

сторожових постів, а також у місцях, де ставали табором. Наприклад, Михайлівську похідну церкву облаштували в Старому Кодакі для берегової сторожі запорожців.

▲ Гарнізонний храм Святих Петра і Павла у Львові (колишній костел єзуїтів). Сучасна світлина

У першій половині XVII ст. в західноукраїнських землях з'явилися перші споруди в стилі європейського бароко. Найвідоміший серед перших споруд раннього бароко в Україні – костел єзуїтів у Львові, зведений 1610–1630 рр. за проектом італійського архітектора Джакомо Бріано. Храм збудовано за зразком базилики Іль-Джезу в Римі – соборної церкви ордену єзуїтів.

У тогочасних культових спорудах також використовували елементи оборонної архітектури. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастіонами. Таким, зокрема, є Троїцький монастир у с. Межиріч (Рівненська обл.). Обрисів фортеці він набув на початку XVII ст. – після того, як Януш Острозький, останній представник славетного роду, передав його католицькому ордену францисканців.

Тримати оборону цілком могли й окремі храми, приміром П'ятницька церква у Львові. До оборони нерідко пристосовували навіть сільські церкви. Оборонного характеру обов'язково надавали й мурованим синагогам. Вони мали фортечний, баштовий вигляд, а ренесансні риси (арки з фігурним завершенням) подекуди поєднувалися зі східними мотивами.

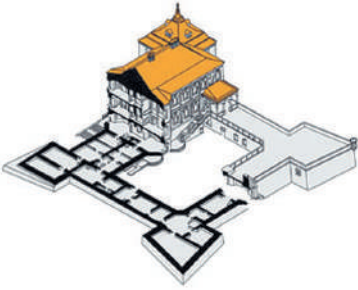
▲ Троїцький Межиріцький монастир. Сучасна світлина

Які зміни відбулися в першій половині XVII ст. в містобудуванні та архітектурі? Спираючись на відомості з уроків попередньої теми, узагальніть, із чим ці зміни пов'язані. Що змінилося в будівництві оборонних споруд? Як потреби оборони позначилися на будівництві церковних споруд?

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. На підставі зображень та тексту підручника поясніть, що собою являла бастионна система в будівництві фортифікацій. Чим зумовлене її виникнення? Як тогочасні архітектори поєднували потребу оборони та запит замовників на зручності та розкіш?

▲ План замку в Підгірцях
(реконструкція)

▲ Замок у Підгірцях.
Сучасна світлина

Замок у селі Підгірці Бродівського району Львівської області вважають найдовершенішим зразком палацової архітектури XVII ст. в Україні. У ньому поєднано риси архітектури ренесансних палаців та нових для того часу бастионних укріплень. Пам'ятка яскраво засвідчує зміни в уявленнях про магнатські резиденції: якщо раніше це були неприступні й не надто вишукані за формою фортеці, то тепер перевагу надавали розкішним палацам. Оборонні палаці – так називають подібні споруди – здебільшого будували для відпочинку магнатів-воєначальників. Замок у Підгірцях споруджено для великого коронного гетьмана Польщі Станіслава Конецпольського на місці давнішого укріплення. Будівництво тривало протягом 1635–1640 рр. Проектував замок французький інженер Гійом Левассер де Боплан, а будівельними роботами керував італієць Андреа дель Аква. У XVII ст. палац був двоповерховим, мав по обидва боки та в центрі триповерхові павільйони й вежу (згодом споруду перебудовано – вона стала триповерховою).

2. Що визначало розвиток образотворчого мистецтва доби?

Перша половина XVII ст. – важливий етап розвитку різних видів мистецтва в Україні. Яскраві національні риси втілено, зокрема, у різьбленому обрамленні ікон та іконостасів. Створення останніх вимагало великого таланту й неабиякого мистецького вишколу, адже в них поєднувалися малярство, архітектура й декоративне різьблення. Перлиною українського мистецтва є іконостас П'ятницької церкви, створений львівськими митцями в першій половині XVII ст. До шедеврів українського мистецтва належить іконостас Успенської церкви у Львові. Ікони для нього малювали видатні львівські художники Федір Сенькович та Микола Петрахович. Ікони М. Петраховича спри-

яли утвердженню нового стилю в ікономалярстві, орієнтованого на західноєвропейські зразки. За іконографічні взірці цьому львівському художникові правила західноєвропейські гравюри, мистецькі засади яких він прагнув поєднати з традиційними.

▲ Христос перед Пилатом.
З Успенської церкви у Львові.
Художник М. Петрахович

▲ Святий Миколай.
З київської церкви
Святого Миколая
Набережного

Від першої половини XVII ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є храмова ікона святого Миколая в церкві Святого Миколая Набережного.

Активно розвивався *портретний живопис*, хоч із пам'яток того часу збереглися лише поодинокі оригінальні зразки. Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках склалися цілі галереї: приміром, галерея замку в Заславі на 1622 р. налічувала майже сто полотен. Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися. Про особливості жанру тієї доби свідчить портрет руського воєводи Яна Даниловича з Жовківського замку. Один з найкращих українських портретів першої половини XVII ст. – «Невідомий у червоній шубі». Яскраво репрезентує епоху розквіту української портретної школи портрет князя Криштофа Збараського.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Про розвиток історичного малярства дослідники роблять висновок на підставі символічної композиції «Рокош під Сандомиром». Про батальне малярство свідчить картина «Битва під Клушино» з костелу в Жовкві. Розвиток гравюри пов'язаний з виникненням осередку друкарства в Києві. «Анфологійон» 1619 р. став першою багато ілюстрованою українською книгою – 29 ілюстрацій з 26 дощок.

▲ Невідомий у червоній шубі.
Невідомий художник.
Перша половина XVII ст.

▲ Портрет Яна Даниловича.
Невідомий художник.
Перша половина XVII ст.

▲ Портрет Варвари Лангіш. Художник М. Петрахович.
Близько 1635 р.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...», що вийшли друком 1622 р. в друкарні Києво-Печерської лаври. Вони мають особливо важливе значення як історичні джерела, оскільки присвячені подіям з історії українського козацтва. Верхи на коні, з гетьманською булавою – так зображено козацького керманича, запорозького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Це зображення було першим українським світським портретом у гравюрі, першим в українському мистецтві кінним портретом.

 У чому унікальність мистецтва різьбленого обрамлення ікон та іконостасів? Які його найвідоміші пам'ятки? Які нові жанри засвідчені творами українського живопису першої половини XVII ст.? Як розвивалося мистецтво гравюрі?

 Про яке мистецьке явище доби йдеться в уривкові з джерела? Про що свідчить поширення цього малярського жанру?

 Прошу, дай мені, ваша милість дорога пані сестро, намалюватися, і пана (чоловіка) проси, ваша милість, а я теж зображення своє пошлю вашій милості, принаймні знадобиться страшити дітей, коли будуть на чомусь дуже наполягати (*З листа до сестри князя Заславського, 1616 р.*).

 Прочитайте замітку. Спираючись на історичні факти з попередніх уроків та відомості з уроків української літератури, поділіться припущеннями про те, чому від часу появи козацтва саме козацьке середовище жило український фольклор. У чому цінність уснопоетичних творів як історичних джерел?

 Формування козацтва як стану збіглося в часі з розквітом українського епосу – дум, балад, історичних пісень. Найціннішим фольклорним надбанням доби стали думи – уснопоетичні героїчні твори про найважливіші події та видатних діячів української історії, які

напівпроспівувалися-напівпромовлялися речитативом під музичний супровід на бандурі, кобзі чи лірі.

У найдавніших думках розповідається про тяжкі бідування, спричинені набігами зі степу, поневіряння в турецькій неволі. Наприклад, героєм однієї з дум став Самійло Кішка. Дума розповідає про відчайдушну спробу українських бранців звільнитися з турецького корабля – галери-каторги. Багато літ поневірявся на турецькій галері з козаками-побратимами Самійло. Нарешті дочекався слухної хвилини. У думі розповідається, як Алкану-паші, «трапезондському князяті», наснився сон, що провіщав, ніби його галеру пограбовано, наглядачів порубано, а всіх невільників звільнено. Саме так усе й сталося. Потомлені, повернулися турки з бенкету. І все-таки, за наказом Алкана-паші, оглянули галеру, але нічого не помітили й заснули міцним сном. Кішка роздобув ключі, відімкнув кайдани, і невільники повстали. Незабаром січове товариство вітало Кішку:

«Здоров, – кажуть, – здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув еси в неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!»

На підставі повідомлень писемних джерел історики дійшли висновку, що дума відтворює справжні історичні події. У 80-х роках минулого століття в архівах було віднайдено документи, які підтвердили, що в одній із битв з турками (напевніше, у вересні 1620 р.) Самійло Кішка потрапив до турецької неволі. Протягом семи років поневірявся на галері, проте й на мить не полишав надії визволитися. Коли випала нагода, підняв повстання на галері та разом із товаришами повернувся додому.

З таких дум, як «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова», довідуємося про подробиці походів запорожців у володіння Османської імперії та Кримського ханства. Провідний мотив цих творів – ушлявлення воїна-козака.

Творцями й виконавцями дум та історичних пісень були кобзарі, більшість з яких – вихідці з козацтва. Багатьох із них віддавали в навчання до старих кобзарів ще хлопцями. Опанувавши науку, вони перебували на Січі як звичайні козаки, беручи участь у морських і суходільних походах. Дехто брався до кобзи, підірвавши здоров'я, а найчастіше – втративши зір під час воєнних дій або в неволі. Надзвичайно важливою була роль кобзарів у звільненні українських бранців. Через те що кобзарі вільно переходили кордони, їхній спів можна було почути і в Кафі, і в самому Стамбулі. Вісті про полонеників і полонянок кобзарі несли в Україну.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/eeUTwt4y> або кодом, перегляньте відео про народну картину «Козак Мамай». Про що свідчить поява та надзвичайна популярність цього мальованого сюжету? Що в розповіді про картину вразило найбільше? Обговоріть у загальному колі ідеї коміксу про пригоди козака Мамаю. За бажання намалюйте один чи кілька епізодів, взоруючись на стиль народної картини.

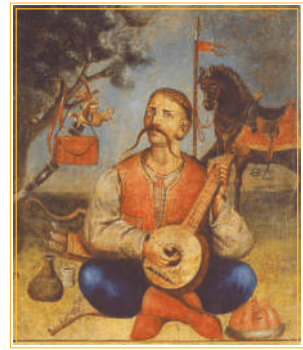
C Який з напрямів розвитку української культури вважаєте найяскравішим втіленням доби? Який був, на вашу думку, закономірним продовженням попередніх традицій, а який започатковував нові мистецькі явища? Відповідь на кожне запитання обґрунтуйте, навівши два-три аргументи.

👍 1. Виберіть з переліку пам'ятки, створені в першій половині XVII ст.: а) ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові; б) гравюри львівського «Апостола»; в) мініатюри Пересопницького Євангелія; г) ікона святого Миколая з церкви Святого Миколая Набережного в Києві; г') портрет князя Криштофа Збараського; д) Софійський собор у Києві. На прикладі однієї з пам'яток прокоментуйте найважливіші мистецькі досягнення доби.

2. У яких містах розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби?

3. Які напрями розвитку української культури були найбільш динамічними в першій половині XVII ст.?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/JezQZjCD> або кодом та виконайте завдання онлайн.

▲ Картина «Козак Мамай». XVIII ст.

§ 20–21. Проєкт та узагальнення з теми «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)»

Проєкт Щоб систематизувати знання з історії України, пов'язані з виникненням та становленням козацтва, виконайте проєктне завдання «Степ та воля – козацька доля», у межах якого створіть комікс про життя і побут козаків, козацькі звичаї, військову майстерність, підготування до походів чи найвизначніші суходільні та морські козацькі експедиції, виборювання станових прав або про участь козаків у суспільному житті в XVI – першій половині XVII ст.

Комікс (англ. *comics*, множ. від *comic* – *смішний, комічний*) – графічно-оповідний жанр, серія малюнків з короткими текстами, що утворює цільну розповідь. Тож «комікс» – це розповідь у малюнках, або мальована історія. Хоч зображення з підписами відомі здавна, історія коміксів відносно молода: вона розпочалася в XIX ст. у США і пов'язана з газетною справою. Сьогодні комікси – це серії книжок для читачів будь-якого віку про популярних героїв з літератури, кіно, комп'ютерних ігор тощо.

i Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації. Поділіться припущеннями, що надихнуло творців мультфільму звернутися до козацької тематики. Чи спиралися вони на історичні відомості? Якщо так, то на які саме? Переїшовши за посиланням <https://cutt.ly/reUCxpEa> або кодом, перегляньте мультфільм. Запропонуйте свій сюжет для нової серії. Пригадайте літературні твори, героями яких є козаки. Якими постають герої цих творів? Яку ідею уособлюють? Яка з ілюстрацій найбільше відповідає вашим уявленням про запорожців?

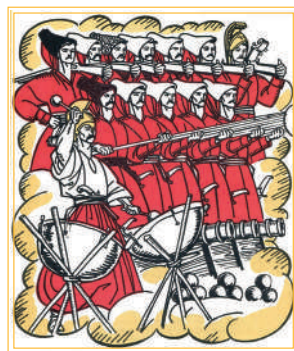
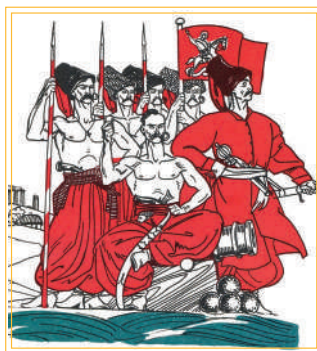

З виходом першої серії, «Як козаки куліш варили», у 1967 р. мультсеріал одразу здобув популярність, а харизматичні персонажі стали

народними улюбленцями. Головними героями мультсеріалу є троє запорозьких козаків: здоровань, коротун і силач (за сценарієм, мають імена Грай, Око і Тур, але в самому серіалі завжди безіменні). У сюжетах мультфільму герої потрапляють у неймовірні пригоди, зустрічаючись із людьми з різних країн та епох, навіть з богами-олімпійцями та прибульцями. Від 1967 до 1995 року глядачі побачили дев'ять мультфільмів про козаків. Режисер серіалу – Володимир Дахно, який у 1991-му зняв легендарну «Енеїду». Окремі серії мультсеріалу отримували нагороди та премії на державних і міжнародних фестивалях.

▲ Кадри з мультфільму «Як козаки куліш варили» (1967 р.)

▲ Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». Художник Г. Нарбут. 1919 р.

▲ Ілюстрації до поеми І. Котляревського «Енеїда». Художник А. Базилевич. 1967 р.

Перед початком роботи над коміксом пригадайте якомога більше історичних фактів, про які довідалися на уроках теми, заповнивши таблицю.

Формування козацтва як стану	Історичні факти	Свідчення джерел
Умови залучення до козацтва		
Побут і повсякдення		
Звичаї і традиції		
Зброя та військова майстерність		
Січ – столиця		
Січ – козацька республіка		
Участь у суспільному житті		

Щоб вибудувати сюжет для коміксу, скористайтеся оповіданнями, які розташовано за посиланням <https://cutt.ly/GeUCdvKP> або кодом (ви можете створити комікс до одного з оповідань). Утім, можете вигадати свою історію, спираючись на відомості про події та діячів козацької історії, про яких довідалися на уроках.

Домовтеся в загальному колі про форму обговорення створених коміксів: візьміть участь в організації тематичної виставки в кабінеті історії, напишіть коротку анотацію до своєї «мальованої історії» або запропонуйте ознайомитися з коміксом, підготувавши презентацію.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Пригадайте дати подій та розташуйте їх на лінії часу: а) затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького...»; б) здобуття запорожцями фортеці Кодак; в) Хотинська війна; г) Деулінське перемир'я; ґ) створення Києво-Могилянської академії; д) перша згадка про запорожських козаків у писемних історичних джерелах.

2. Попрацюйте з історичною картою. 1. Якими літерами позначено території воєводств Речі Посполитої на українських землях у першій половині XVII ст.? Назвіть їх. 2. Які події позначено пунктирними червоними стрілками? 3. Відповідно до цифр та знаків з перехрещеною зброєю визначте події, з якими вони пов'язані. 4. Назвіть керівників козацьких повстань та рік події.

3. Про що йдеться в уривках з історичних джерел? Дайте історичний коментар до описаних подій за схемою: 1) про яку подію свідчить уривок; 2) коли вона відбулася; 3) хто з відомих історичних постатей брав у ній участь; 4) хто і чому залишив свідчення про неї; 5) яке її значення в перебігові історичних подій.

А «Коронний гетьман Ян-Кароль Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець із звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».

Б «Хто ж затримає народ, коли в нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я про це під Кумейками: зимою знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуню, і я двадцять тижнів вів із ним війну та ледве привів до послуху зброєю і невеликим пролиттям крові».

В «Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під Москвою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустошив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією та залогами міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».

Г «У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, насмілювався напасти на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не дратували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місцях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався на початку 1636 року. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».

Г «Козаки отаборилися в чотири ряди возів і навколо облаштували рів і вал, аж возів видно не було; у брамах насипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби й між ними землю насипали, щоб із них далі влучали гармати... Козаки, неминучу загибель свою бачачи, хотіли видати проводирів своїх – Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав із полком своїм чинити їм опір».

Д «І надалі козаки повинні будуть коритися винятково тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений

королем... Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч, із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».

Е «Року 1620 прибув святійший патріарх ерусалимський іменем Феофан, і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честью духовними та світськими людьми. Того-таки року, від'їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янським, і грецьким, і латинським ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького на єпископство Полоцьке, Ісаю Копинського, інока монастиря Печерського, на єпископство Перемишльське, Паїсія Іполітовича на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича на єпископство Володимирське».

4. Підготуйте розповідь про гетьмана П. Сагайдачного, використавши пам'ятку для характеристики історичної особистості, уміщену на с. 58.

5. Спираючись на ілюстрації, узагальніть досягнення культури на українських землях на початку ранньомодерної доби.

§ 22. Передумови і початок козацької революції середини XVII ст.

 Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Чи відоме вам прізвище зображеного історичного діяча? Що саме про нього знаєте та звідки? Про що свідчить той факт, що зображений портрет створено за часів, про які йдеться на уроках теми, на основі малюнка придворного художника? Які символи козацької влади помітили на портреті? Поділіться припущеннями, унаслідок яких подій козацький керманіч отримав свої владні повноваження і зажив слави видатного українського державника.

▲ Богдан Хмельницький.
Гравюра голландського майстра Гондіуса.
Середина XVII ст.

На думку дослідників, цей портрет найточніше відтворює зовнішність Б. Хмельницького. Гравер виготовив його з малюнка А. Вестерфельда, який був придворним маляром литовського гетьмана Януша Радзивілла. А. Вестерфельд на власні очі бачив українського гетьмана під час підписання мирної угоди 1651 р. в одному з військових таборів і на основі тих спостережень зробив замальовку його зовнішності.

 Прочитайте уривки з джерел та обміркуйте, які причини спонукали козацтво продовжувати збройну боротьбу за свої станові права. Чому козацькі повстання мали підтримку серед інших верств українців? Чому козацькі виступи кінця XVI – першої третини XVII ст. не забезпечили тих прав, які виборювало козацтво? Пригадайте, чим завершилися козацькі повстання 30-х років XVII ст. Чому заходи влади Речі Посполитої не поклали край соціальному конфліктові в державі?

” 1. Протягом кількох років пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого

з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровольні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас од такої біди й напасти захищати, допомагають панам урядовцям кривдити нас (*З листа Богдана Хмельницького до польського короля Владислава IV, липень 1648 р.*).

2. Початок і причина війни Хмельницького – од поляків на православних гоніння та козакам обтяження. Тоді-бо тих, які не звиклі були панщини робити, без їхнього бажання на службу замкову обернено, котрих з листами і в дорозі – для догляду коней старостам тримали, у дворах грубу топити, псів доглядати, двори замітати і до інших нестерпних робіт примушували. Якщо ж які козаки зоставались реєстровими, над ними полковники від гетьмана коронного прислані були, які не дбали про їхні вольності, а як могли їх прижиували... Плату, яку встановлено на козаків від короля... по 30 золотих на рік, то собі забирали, із сотниками ділячись, бо сотників не козаки обирали і призначали, а полковники кого хотіли зі своєї руки (*З літопису Самовидця*).

3. Православ'я в Речі Посполитій зазнає таких утисків, яких не терплять і греки в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастирі й кафедри, заборонено вільне провадження відправ, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похорон; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потай ховати своїх померлих у підвалах і домах (*Зі скарги волинської шляхти в настанових послан на сеймі 1645–1646 рр.*).

1. Як і чому визріло нове козацьке повстання?

З уроків попередньої теми ви знаєте, що наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні відбувалися події, у перебігові яких активну участь брало українське козацтво. Утім, його суспільний вплив і вага не підкріплювалися відповідними правами в Речі Посполитій. Саме тому спалахували козацькі повстання. І хоча, починаючи з виступу К. Косинського, кожне наступне повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості та охоплювало більшу територію, становище козацтва істотно не змінилося. Тож у 1648 р. визріло нове козацьке повстання, яке підтримали не лише селяни й міська біднота, а й духівництво, заможні містяни, дрібна українська шляхта. Завдяки цьому повстання швидко набуло розмаху *революції* – так називають суспільні зрушення, внаслідок яких докорінно змінюється вся соціальна система. Очолив козацький виступ *Богдан Хмельницький*.

На початку 1648 р. Б. Хмельницький сформував перший повстанський загін, установив зв'язок з козаками залоги на Січі й оволодів нею. У лютому відбулася козацька рада, на якій Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького.

Б. Хмельницький відправив авторитетних козаків до міст та сіл Київщини й Брацлавщини із закликом до населення вступати до лав козацького війська. Налагодив виробництво пороху, організував купівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленостей про перехід реєстрових козаків із початком воєнних дій на бік повстанців. Заручив-

пись підтримкою Туреччини, у лютому – березні 1648 р. у Бахчисараї українські послы уклали угоду з кримським ханом Ісламом-Гераєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. Завдяки цьому гетьман прагнув розв'язати складну проблему – брак власної кінноти. Крім того, домовленість із ханом давала змогу уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі. Також татарам заборонялось збирати ясир на українських землях.

▲ Іслам-Герай III.
Гравюра XVII ст.

Приготування Б. Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман М. Потоцький прагнув будь-що запобігти розгортанню повстання. З метою придушення козацького виступу він наказав канівському полковникові Єжи Голубу 13 лютого виступити на Запорозжя. Потім і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Коли ж ці війська зайшли на землі Війська Запорозького, Б. Хмельницький у кінці квітня віддав наказ вирушати в похід.

Унаслідок яких подій Б. Хмельницький став козацьким гетьманом? До яких заходів він удався, готуючись до повстання? Які дії Б. Хмельницького свідчать про його дипломатичний хист?

2. Як розгорталися воєнні події 1648–1649 рр.?

Перша битва козаків з урядовим військом сталася 15–16 травня 1648 р. на берегах річки *Жовті Води*. У цій битві повстанці здобули перемогу. Наступна битва з основними силами поляків на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким і польним коронним гетьманом М. Калиновським відбулася 26 травня під Корсунем. Унаслідок атаки головних сил Б. Хмельницького й перекопського мурзи Тугайбея, а також загону М. Кривоноса польське військо було розбито.

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні та визвольного походу козацької армії на захід. Б. Хмельницький збирав війська в Білій Церкві, формував нові органи влади, а керувати повстанням на Правобережній Україні доручив полковникові Максиму Кривоносу.

▲ Максим Кривоніс.
Різьба по дереву.
Автор Ю. Дяченко. 1985 р.

До середини липня з-під польської влади визволили всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янець) воеводства на Правобережжі, а також східні й південні райони Волинського воеводства.

Після безрезультатних мирних переговорів воєнні дії відновилися у верес-

ні 1648 р. Неподалік містечка *Пилявці* поблизу Старокостянтинова (нині – с. Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зішлись коронне військо (близько 100–110 тис. вояків і 100 гармат) та українська армія (80–90 тис. вояків і 100 гармат). Після корсунського розгрому коронні гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський опинилися в полоні. Замість них уряд Речі Посполитої призначив князя Владислава Заславського, коронного підчашого Миколая Остророга та сина великого коронного гетьмана С. Конецпольського – Олександра. Довідавшись про нових командувачів, Б. Хмельницький висловився іронічно: «перина» (за пухку статуру), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) і «дитина» (за молодість і недосвідченість). І мав рацію: під Пилявцями в польському війську панували легковажність і безлад. Шляхта, розраховуючи на швидку перемогу, вирушила в той похід, як на полювання. Вирішальна битва розпочалася 23 вересня. Днем раніше на допомогу українцям прибуло 5–6 тис. буджацьких татар. Не маючи змоги протистояти наступу, польське військо вночі втекло з поля бою. Пізніше польський поет другої половини XVII ст. Самуель Твардовський залишив коментар: «Важко описати ганьбу цієї ночі, коли тисячі знетямлених від страху людей кидали зброю, хапалися за коней і намагалися якнайшвидше залишити небезпечне місце, не дбаючи про своїх пораниених і хворих товаришів».

Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя впродовж жовтня – листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено від польського панування. У грудні 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де, як і скрізь його радо вітали. Назустріч українським полкам вийшли єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, і київський митрополит Сильвестр Косів. Студенти Києво-Могилянської академії виголосили на честь гетьмана-переможця вірші-панегірики.

▲ Зустріч посланця польського короля Яна II Казимира та Богдана Хмельницького під Замостям 1648 р. Невідомий художник. XVIII ст.

▲ Події козацької революції у період 1648–1655 рр.

Проте навесні 1649 р. воєнні дії розгорілися з новою силою. Польське військо стало табором під Збаражем, куди в липні підійшла українсько-татарська армія. Розпочалася довготривала облога. Король Ян II Казимир (був обраний у листопаді 1648 р.) вирушив на допомогу. Основні події відбулися 15–16 серпня під містечком Зборів. Союзне українсько-татарське військо мало переваги для переможної битви. Але кримський хан Іслам-Герай порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля Речі Посполитої. Це спонукало гетьмана укласти мирний договір. Ситуація ускладнювалася тим, що до переговорів із королем вдався і кримський хан.

18 серпня 1649 р. укладено **Зборівський мирний договір**. За його умовами під владу гетьмана перейшли території колишніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств. Тут не могло розміщуватися коронне військо, а державні посади мали обіймати лише православні. Договір передбачав реєстр у 40 тис. козаків.

Усім учасникам війни оголошували амністію. Шляхта отримала можливість повернутися до своїх володінь, а селяни мусили виконувати довоєнні повинності в маєтках своїх власників.

І хоч Зборівський мирний договір, укладений під тиском обставин, не відповідав фактичним успіхам повстання, уперше в історії українсько-польських відносин козацька Україна одержувала визнання своєї державної самостійності. Це давало змогу гетьманському урядові продовжувати боротьбу.

 Де відбулися та як закінчилися перші битви армії Б. Хмельницького з коронним військом? Чим закінчилася Пилявецька битва? Які результати мала воєнна кампанія 1649 р.? У чому полягає історичне значення Зборівського договору? Роздивіться ілюстрацію на с. 117. Складіть діалог, який міг відбутися під час перемовин, утілених на полотні.

 Попрацюйте з історичною картою на с. 118. 1. Звідки почався рух повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким навесні 1648 р.? 2. Де відбулися перша та друга битви козацької революції? 3. Куди рушило військо Б. Хмельницького після перших битв? 4. Де відбулася найбільша битва 1648 р.?

 Роздивіться ілюстрації та прочитайте замітку. У чому цінність зображеної пам'ятки як історичного джерела?

◀ Титульний аркуш та остання сторінка Зборівського реєстру 1649 р. з гербом і підписом Богдана Хмельницького, а також підписом Івана Виговського та печаткою Війська Запорозького

Час зберіг для нас надзвичайно цінне історичне джерело – «Реєстр всього війська Запорозького 1649 року», скріплений власноручними підписами гетьмана Богдана Хмельницького й генерального писаря Івана Виговського та державною печаткою. На восьмистах восьми поживклих сторінках цієї пам'ятки, де подається перелік прізвищ сорока тисяч козаків, закарбовано безцінні відомості про мову тогочасних українців.

Козацький реєстр 1649 р., зокрема, свідчить, що 60 % козацьких прізвищ закінчувалися на *-енко*, що й досі є візитівкою українця. Найпоширенішими були прізвища *Андрієнко*, *Василенко*, *Гриценко*, *Іваненко*...

У реєстрі можна натрапити на характерні в народній мові римування імен та прізвищ: *Іван Мовчан, Протас Мукотряс, Матвій Постій, Андрух Глух, Матвій Заморій*.

Багато прізвищ відбивають народний гумор, дотепність, доброзичливу вдачу українців, зокрема такі, як *Охонько, Золотко, Зозулька, Писанка, Голубчик, Чудомій*.

А скільки маємо свідчень багатючих можливостей українського словотвору! Приміром, у реєстрі зафіксовано близько шести десятків прізвищ, утворених від слова ніс: *Ніс, Безніс, Кривоніс, Лупиніс, Нетриніс, Перебийніс, Носа, Красносенко, Носицький...*

Реєстр виявляє також розмаїття синонімів тогочасної української мови: тут і *Балакало*, і *Говір*, і *Гутаренко*, і *Розмова*, і *Повідайло...*

Козацький реєстр переконує, що українська мова того часу небезпідставно викликала захоплення освічених чужинців, один з яких 1657 р. зазначив: «Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші».

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/leKSipbl> або кодом, перегляньте відео про початковий етап козацького повстання на чолі з Б. Хмельницьким. Як розгорталися воєнні події в 1648 р.? Де і коли відбулися найважливіші битви цього етапу? Що забезпечило перемогу козацькому війську? Поділіться припущеннями, чому Б. Хмельницький не продовжив наступ на польські землі після облоги Замостя.

Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам козацької революції? Відповідь обґрунтуйте, навівши два-три аргументи.

1. Обчисліть, скільки минуло років від утворення Речі Посполитої до козацької революції середини XVII ст.

2. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) Зборівська битва; б) битви на Жовтих Водах і під Корсунем; в) похід Б. Хмельницького на Львів та облога Замостя.

3. Що спричинило козацьку революцію середини XVII ст.?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/LeOCKjF6> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 23. Українська козацька держава – Військо Запорозьке

Роздивіться ілюстрацію на с. 121. На підставі коментаря поясніть символічне значення картини. Які історичні умови сприяли переростанню козацького повстання у революцію, унаслідок якої постала козацька держава? Поділіться припущеннями, яких сфер життя революційні зміни торкнулися найістотніше.

У центрі картини – постать Б. Хмельницького. Під нею – схематичне зображення території України (з річками Дніпром, Дністром та Бугом), переділеної на полки, позначені булавами. Під кожною булавою виписано назву полку. Ліворуч від гетьмана під розгорнутими корогвами зображено групу козацької старшини, що відповідає кількості полків. Вона символізує все козацьке військо. Праворуч – гетьманське шатро з прапорами, над ним – емблема Війська Запорозького.

1. Як функціонувала козацька держава та якою була її зовнішня політика?

Переможні битви 1648–1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утвердженню Української козацької держави – Війська Запорозького. В історичній науці цю державу також називають *Гетьманщиною*.

Найвищим законодавчим органом держави стала *Генеральна рада* – загальна рада всього війська. Оскільки такі ради відбувалися бурхливо, обговорювати справи на них було важко. Тому скликали їх зазвичай лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень. З часом значення Генеральної ради настільки зменшилося, що її взагалі перестали скликати, а її роль перебрала *старшинська рада*. Вона складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духівництва. Старшинська рада мала надзвичайно широкі повноваження. Вона розглядала всі питання міжнародної політики, зокрема миру і війни, затверджувала міські привілеї та смертні вироки тощо.

▲ Портрет Богдана Хмельницького. З Іллінської церкви в Суботіві. XVII–XVIII ст.

Генеральна (військова) рада – центральний орган державного управління Війська Запорозького середини XVII – першої половини XVIII ст. У ній брали участь козакі і старшини, іноді духівництво, містяни й селяни. Під час ради обирали гетьмана і вищу козацьку старшину, обговорювали питання внутрішньої та зовнішньої політики, ухвалювали важливі рішення щодо державного життя.

Виконавча та судова влада зосереджувалася в руках *гетьмана*. Він, зокрема, скликав Генеральну і старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв *Генеральний військовий суд*), опікувався фінансовою системою, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – *генеральна старшина*, що фактично виконувала функції кабінету міністрів і водночас – військового штабу.

Універсал – розпорядчий або законодавчий акт, виданий гетьманом.

Генеральна старшина – вище військове керівництво козацької держави, яке здійснювало управління всім козацьким військом і його окремими службами. До її складу належали гетьман, генеральний писар, двоє генеральних суддів, двоє генеральних осавулів, генеральний обозний, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.

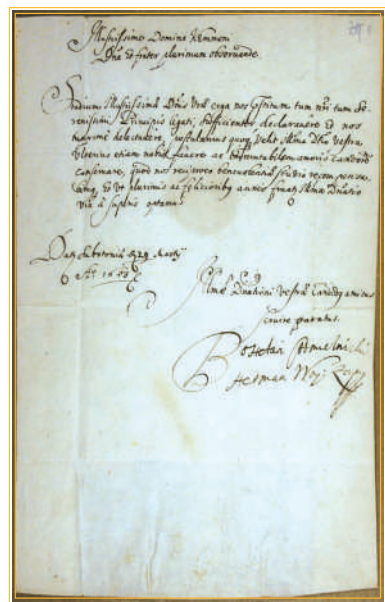
У віданні генерального писаря перебувала *Генеральна військова канцелярія* – вища адміністративна установа Гетьманщини. Вона

розглядала важливі адміністративні, військові, фінансові питання. Звідси відряджали посольства до іноземних держав. Тут складали гетьманські універсали, провадили дипломатичне листування, укладали архів (переписували й копіювали документи, впорядковували їх тощо).

Від перших місяців повстання Б. Хмельницький особливу увагу зосередив на дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької України. Адже для успішної боротьби проти Речі Посполитої, що була однією з наймогутніших держав тогочасної Європи, уряд гетьмана мусив, з одного боку, перешкодити королівським дипломатам у створенні антиукраїнської коаліції, а з другого – активно шукати союзників. З цією метою у березні 1648 р. було укладено військово-політичний союз із Кримським ханством.

Гетьманський уряд зумів уникнути загострення відносин із Московією, яку з Річчю Посполитою пов'язував Полянівський мирний договір 1634 р. У Москві були готові надати допомогу Речі Посполитій, свідченням чого стало переведення великих військових з'єднань до московсько-українського кордону. Водночас там чекали, поки обидві сторони українсько-польської війни знесиляться, а також остерігалися полум'я козацького повстання, що могло перекинутися на московські землі.

Завдяки вдалим дипломатичним заходам козацький уряд налагодив контакт із протестантською Трансильванією, а 1656 р. уклав угоду з цією державою про військовий союз проти Речі Посполитої. Молдовського господаря примусили відмовитися від ворожої щодо України політики. У 1652 р. укладено молдовсько-український союз, який скріпили шлюбом сина Богдана – Тимоша Хмельницького з Розандою, дочкою молдовського господаря Василе Лупу. Дружні відносини встановили з Валахією, Венецією. Тривали перемовини зі Швецією.

▲ Лист Б. Хмельницького до головнокомандувача військ Трансильванії Кемени Івана із запевненням у вірності та дружбі. Березень 1653 р.

Особливе місце у зовнішній політиці Війська Запорозького належало відносинам з *Туреччиною*. Про це свідчить, зокрема, українсько-турецька угода 1649 р., що надавала українським купцям права вільного плавання Чорним морем та безмитної торгівлі в портах Османської імперії. На початку 1651 р. султан направив до гетьманської столиці посольство з офіційною пропозицією та запевненням у тому, що Військо Запорозьке може розраховувати на його покровительство. Трохи згодом султан надіслав Б. Хмельницькому булаву, шаблю та інші клейноди на підтвердження домовленостей.

Кому в козацькій державі належала найвища законодавча влада? Що собою являла і які мала повноваження старшинська рада? Кому у Війську Запорозькому належала виконавча та судова влада? Якими були повноваження Генеральної військової канцелярії? Які мета та напрями зовнішньої політики козацької держави? Хто її визначав?

Скориставшись схемою, поясніть, як у козацькій державі здійснювалася державна влада. Порівняйте подану схему з тією, у якій узагальнено систему влади в козацькій республіці – Запорозькій Січі (с. 69). Визначте, що було спільним, а що відрізнялося в цих формах козацької державності.

ГЕНЕРАЛЬНА (Військова) РАДА
(загальна рада всього війська,
найвищий законодавчий орган держави)

СТАРШИНСЬКА РАДА
(генеральна старшина та полковники розглядали всі
питання міжнародної політики, зокрема миру і війни,
затверджували міські привілеї та смертні вироки тощо)

ГЕНЕРАЛЬНИЙ УРЯД НА ЧОЛІ З ГЕТЬМАНОМ
(виконавча й судова влада зосереджувалася в руках гетьмана)

Гетьман:

- скликав Генеральну і старшинську ради;
- видавав універсали;
- брав участь у судочинстві (при гетьманові діяв Генеральний військовий суд);
- опікувався фінансовою системою;
- провадив мирні переговори;
- керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою;
- був головнокомандувачем збройних сил.

2. Яким був адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького та які зміни відбулися в суспільному та господарському житті?

Згідно з умовами Зборівського договору, Українська козацька держава складалася із земель Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала терени від річки Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні. Столицею та гетьманською резиденцією стало місто Чигирин. За Києвом і далі залишався особливий статус столиці України-Руси.

На визволених землях скасовувався польський адміністративний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, а замість них створено полки зі своїм територіальним поділом. У 1649 р. усю територію Української козацької держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7). Центром полку було одне з великих міст полкової території.

Полк – найбільша адміністративно-територіальна та військова одиниця Війська Запорозького.

Кожен полк очолював призначений гетьманом полковник. Він зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу на території полку. Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), керували традиційні органи міського самоврядування.

Територія полку поділялася на 10–20 і навіть більше *сотень*. Сотні, як і полки, відрізнялися за площею та чисельністю. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали призначені полковником *сотники*, а цивільну – *городовий отаман* разом з органами самоврядування. У селах справами відали *старости*, яких обирала селянська громада, а справами козаків – *отамани*. Запорозька Січ (територія Вольностей Війська Запорозького низового) була окремою військово-адміністративною одиницею.

Утвердження Української козацької держави відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє світське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання, кріпацтво. Натомість формувалася козацька, селянська, а також державна власність на землю.

У зв'язку з цим змінилася соціальна структура суспільства. Змуснені були залишити Україну польські магнати, католицька шляхта і духівництво – ті верстви, що тримали у своїх руках владу до початку революції. Тепер провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада та основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини, яка формувалася з представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося й через службу на відповідних посадах.

Важливим завоюванням новоутвореної держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і містян, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Більшість селян покозачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище містян поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислами, торгівлею, для участі в самоврядуванні.

Як з утвердженням козацької влади змінився адміністративно-територіальний устрій українських земель? Які зміни відбулися в соціальній структурі та в житті окремих груп населення?

Попрацюйте з історичною картою на с. 118. 1. Схарактеризуйте території, на яких було утворено козацьку державу – Військо Запорозьке. 2. Які українські землі лишалися під владою Польщі? 3. У складі яких держав перебувала решта українських земель? 4. Схарактеризуйте місце розташування столиці Гетьманщини. Поділіться припущеннями, чому саме це українське місто отримало статус столиці. 5. Які міста – центри полків – розташовані на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?

- Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. У чому цінність зображеної пам'ятки як історичного джерела? Спробуйте витлумачити букви на полотнищі прапора.

▲ Гетьманський прапор Богдана Хмельницького з абрєвіатуруою «Б. Х. Г. Е. К. МЛС. В. З.» із колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція). До Швеції прапор потрапив із Польщі, а в ній, за припущенням дослідників, міг опинитися після Берестецької битви (1651 р.)

- Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ieKA6yhX> або кодом, перегляньте відео про адміністративний устрій Війська Запорозького. Як відбувалося управління козацькою державою? У чому полягала ефективність поділу її території на полки та сотні? Укладіть блок-схему (ментальну карту) адміністративно-го устрою Української козацької держави.

- На підставі джерела узагальніть зміни, що сталися в управлінні на українських землях. Назвіть історичні підстави для вживання щодо подій поняття «козацька революція середини XVII ст.».

 На початку 50-х років XVII ст. сотник Пилип Уманець писав до севського воєводи: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ні писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю».

- 1. Витлумачте поняття: *Генеральна рада, гетьман, генеральна старшина, універсал, полк, сотня, Військо Запорозьке / Гетьманщина, Військо Запорозьке Низове / Запорозька Січ.*
2. Які історико-географічні регіони обіймала Українська козацька держава – Військо Запорозьке на початку 50-х років XVII ст.?
3. Що собою являв полково-сотенний устрій Війська Запорозького?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/keOckFkf> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 24. Воєнно-політичні події 1650–1653 рр.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Про які прояви військової майстерності козаків свідчить зображення на барельєфі? Завдяки чому козацьке мистецтво ведення бою стало традицією, що зберігалася від покоління до покоління? Що вражало чужинців у діях козаків під час герцю? Як ці свідчення збагачують ваші уявлення про козацтво як військову потугу тієї епохи?

▲ Битва під Берестечком.

З барельєфа саркофага польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. 1672 р.

На барельєфі зображено козаків під час бою. Тут можна побачити, як козаки застосовували вогнепальну зброю. Вони шикувалися в три лави: перша стріляла з мушкетів, друга готувалася до пострілу, третя ладнала рушниці. Козаки одягнені у свитки, шапки й чоботи, а озброєні мушкетами й шаблями при лівому боці. Про вояцьку звитягу повстанців залишилося чимало писемних свідчень. Один з очевидців, зокрема, писав: «Козацький загін, що складався з двохсот або трьохсот людей, укріпився на одному острівці й сильно та відчайдушно відбивався від наших. Хоч коронний гетьман обіцяв подарувати їм життя, вони знехтували цим, на знак свого рішення витрусили зі своїх гаманців гроші у воду та оборонялися від наших так потужно, що аж піхота мусила наступати на них лавою». Інший свідок згадував: «Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна й, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши весь свій порох, він потім узяв косу, якою відбивався від усіх, хто хотів його схопити...».

1. Якими були результати воєнно-політичних подій 1650–1651 рр.?

Протягом 1650 р. Ян Казимир та Богдан Хмельницький готувалися до нового етапу війни. Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися **28 червня – 10 липня 1651 р.** поблизу *Берестечка* на Волині. Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки. Зранку 28 червня спалахнули перші сутички, з яких розпочалася Берестецька битва. Вона була найбільшою

битвою часів революції за чисельністю вояків, які брали в ній участь. Загальна кількість польського війська разом з іноземними жовнірами становила 220–240 тис. осіб. Військо Б. Хмельницького складалося з 60 тис. козаків, 40–50 тис. селян, містян та обозних слуг, а також на допомогу прибуло 30-тисячне татарське військо.

Третього дня битви, коли перемога була на боці Б. Хмельницького, татари несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, кримський хан Іслам-Герай III не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб уберегти козацькі сили від нищівної поразки, Б. Хмельницький вирішив відвести армію до річки Пляшівки, болотяні береги якої могли надійно захистити тил війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив за ханом, щоб домогтися повернення татар на поле бою. Після важкої розмови Іслам-Герай III пообіцяв повернутися, однак не виконав обіцянки, не відпустивши й Б. Хмельницького. Гетьмана було звільнено лише 12 липня.

Протягом 10 днів козаки обороняли табір, відбиваючи атаки поляків. У ніч проти 10 липня наказним гетьманом було обрано *Івана Богуна*, який організував відхід основної боездатної частини козацького війська. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, героїчно загинули.

Повернувшись із полону, Б. Хмельницький швидко відновив боездатну армію. Утім, ситуація ускладнилася вторгненням з півночі литовського війська Януша Радзивілла, яке на початку серпня захопило Київ. Ціною надзвичайних зусиль козаки зупинили просування польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змусило коронного гетьмана М. Потоцького погодитися на переговори. 28 вересня 1651 р. в Білій Церкві уклали мирний договір, за яким територію гетьманського управління обмежено Київським воєводством. У Брацлавському й Чернігівському воєводствах передбачено відновлення польської адміністрації. Магнатам і шляхті повертали їхні маєтності. Козацький реєстр зменшено з 40 до 20 тис.

▲ Панорама Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Сучасна світлина

▲ Прийом Янушем Радзивіллом послів Богдана Хмельницького у Києві. Художник А. Вестерфельд. 1651 р.

 Як відбувалася та чим закінчилася Берестецька битва? Яку роль у ній відіграв І. Богун? Поміркуйте, як І. Богун розцінював ризики і власну відповідальність у ситуації, що склалася з від'їздом з поля битви Б. Хмельницького. У чому драматизм Берестецької битви? Як вона вплинула на умови підписання Білоцерківського договору? Укладіть порівняльну таблицю Зборівського мирного договору та Білоцерківського за такими ознаками: 1) як визначено територію Війська Запорозького; 2) як умови договорів визначали територію, підвладну гетьманові, та її адміністративний устрій; 3) як визначали права різних груп населення; 4) яку чисельність козацького реєстру передбачали.

 Попрацюйте з історичною картою на с. 118. 1. Де відбулися основні події воєнної кампанії 1651 р.? На теренах яких історико-географічних регіонів України вони розгорталися? 2. Де відбулися основні воєнні події 1652 р.? Поділіться припущеннями, чому укладення Білоцерківського договору не поклато край війні.

2. Якими були наслідки воєнної кампанії 1652–1653 рр.?

Ще влітку 1648 р. гетьман Б. Хмельницький спробував схилити молдовського господаря *Василе Лупу* до встановлення добросусідських відносин з Гетьманщиною. Проте Лупу й надалі підтримував польський уряд. У другій половині серпня 1650 р. об'єднані сили у складі української армії під проводом Б. Хмельницького та татарських загонів перейшли Дністер і почали просуватися територією Молдовського князівства. На початку вересня 1650 р. козацькі полки заволоділи столицею князівства – м. *Ясси*. В. Лупу погодився на мир, головною умовою якого була відмова Молдовського князівства від союзу з Польщею. Так між Україною й Молдовою було встановлено союзницькі відносини. Щоб зміцнити політичні зв'язки з Гетьманщиною, молдовський господар зобов'язався видати свою дочку Розанду за сина Богдана Хмельницького – Тимоша.

Однак після Берестецької битви В. Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдовського договору Б. Хмельницький вирішив силою зброї, рушивши у новий похід.

▲ Портрети Тимоша Хмельницького та Розанди Лупу. Імовірно друга половина XVII ст.

Не бажаючи допустити воєнного союзу України з Молдовським князівством, польський уряд наказав великому коронному гетьману М. Калиновському виступити проти українських полків, що йшли з Подніпров'я до Молдови. Польські загони розташувалися табором біля гори Батіг на Брацлавщині (сучасна Вінниччина), на лівому березі Південного Бугу. 1 червня 1652 р. передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й татарські загони почали битися з польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно 2 червня. Оточивши польський табір, козацько-татарське військо атакувало одночасно з усіх боків. До вечора польська армія була вщент розбита, загинув і її головнокомандувач.

Унаслідок нового спалаху визвольної боротьби у травні – червні 1652 р. влада гетьманського уряду відновилася на Брацлавщині та Чернігівщині. Білоцерківський договір утратив чинність. Перемога козаків у Батозькій битві змусила Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

Занепокоєні українсько-молдовським союзом, Польща, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнську коаліцію. У квітні 1653 р. валаський господар Матей Басараб і трансильванський князь Дьордь II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика. В. Лупу звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

1 травня 1653 р. українське військо на чолі з Т. Хмельницьким розбило загони нового молдовського господаря. Влада знову перейшла до В. Лупу. Проте останній тим не вдовольнився. Він підбурив Т. Хмельницького до походу на Валахію. Тиміш не відмовив тестеві, проте похід виявився невдалим. Козацьке військо повернулося в Україну.

Військова допомога В. Лупу не поклала край колотнечі за владу в Молдові. Невдовзі молдовського господаря знову скинули з престолу. Потрапивши у скруту, він вкотре звернувся по допомогу до козаків. Вірне союзницьким зобов'язанням, українське військо, очолене Тимошем, вирушило в похід. Однак у фортеці Сучава (сучасна Румунія) козаки потрапили в облогу. Там, під час героїчної оборони, Тимоша 12 вересня було смертельно поранено.

Від лютого 1653 р. польські загони здійснювали спустошливі рейди на козацьку територію. А восени 1653 р. польський король із армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця на Поділлі й на початку жовтня став табором під містечком Жванець, між річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила ворожу армію – почався голод, спалахнула епідемія. Та від остаточної поразки поляків уже вкотре врятували ординці. 15 грудня під Кам'янцем хан і польський король уклали усну угоду, за якою воєнні дії припинилися, татари отримували дозвіл брати ясир на західноукраїнських землях, а за козаками зберігалися лише давні права та вольності. Однак такі умови вже не влаштували українців.

З якою метою здійснювалися молдовські походи? Які вони мали наслідки? Чим закінчилася Батозька битва? Чому Білоцерківський договір утратив чинність? Які наслідки мала Жванецька облога?

На підставі уривка з джерела дайте відповіді на запитання. 1. Про які відомі вам події йдеться та позицію якої зі сторін обстоює автор літопису? 2. Навіщо гетьман Б. Хмельницький прагнув породичатися з молдовським господарем? 3. Чому правитель Молдови вагався, обираючи між українським та польським правителями?

Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Розанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан... вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко... Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотиновського каштеляна, господар Василе одягнув його в соболеву шубу, сподіваючись, що завдяки цій лясській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля. Та на цьому не скінчилися нещастя Лясської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки покладалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа пішого війська не врятувалися. З кінноти у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули. Того ж року господарю Василе довелося влаштувати весілля своєї дочки Розанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля (З «Літопису Молдовської землі»).

На підставі ілюстрації та замітки складіть розповідь про Івана Богуну. Як характеризує цього історичного діяча той факт, що він став героєм фольклорних та літературних творів?

Одним з найвидатніших полководців козацької революції був калницький (вінницький) полковник Іван Богун. Він брав участь у всіх її великих битвах. Був блискучим майстром польових боїв і захисту міст, які вмів перетворювати на неприступні фортеці. Іван Богун відзначався винятковою хоробрістю. Його бачили скрізь, де кипіла жорстока битва. Один з польських вояків так характеризував Богуну: «Мав вдачу лиса, який показує собакам зуби або хвіст; він був дужий і хитрий». Хитрість Богунова не раз рятувала козаків. Наприклад, під час облоги поляками Умані в січні 1655 р. Богун наказав полити водою вали укріплень, і вони, мов склом, вкрилися кригою. Міцна фортеця стала справді неприступною.

▲ Іван Богун.
Художниця Н. Павлусенко.
2020 р.

Іван Богун – герой народних пісень та літературних творів. В історичному романі у віршах «Берестечко» Ліна Костенко змальовує видатного полковника як шляхетного лицаря, людину чину:

А може, хай вже гетьманує він?
Той вміє так розколихати духа,
що Україна загуде як дзвін.

О, той не стане політикувати
і під мечем не всидить, як Дамокл.
Той буде сам мечі собі кувати.
Не старчить сталі – викує з думок.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/JeK1490G> або кодом, ознайомтеся із сайтом Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». На підставі довідки про історію заповідника та добірки світлин у рубриці «Галерея», обміркуйте роль меморіального комплексу у збереженні пам'яті про козацьку звиягу. Що для вас є основною ознакою героїзму? Чому тих козаків, які ціною свого життя прикривали відхід основних сил під час Берестецької битви, часто порівнюють із 300 спартанцями, які відзначилися в битві при Фермопілах? Наведіть приклади героїчних учинків із сьогодення.

Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події 1650–1653 рр.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) Жванецька облога; б) підписання Зборівського мирного договору; в) другий молдовський похід; г) Батозька битва.

2. Назви яких історико-географічних об'єктів стосуються воєнних подій 1652–1653 рр.: а) містечко Жванець; б) урочище Жовті Води; в) місто Ясси; г) фортеця Сучава; ґ) гора Батіг; д) місто Кам'янець на Поділлі; е) містечко Зборів?

3. Хто з історичних діячів брав активну участь у воєнних подіях 1650–1653 рр.: а) Т. Хмельницький; б) П. Сагайдачний; в) К. Косинський; г) М. Калиновський; ґ) В. Лупу; д) І. Сулима; е) І. Богун; є) Іслам-Герай III; ж) Ян II Казимир?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/KeOCIT1h> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 25. Дипломатія Війська Запорозького: у пошуку союзників

Роздивіться ілюстрацію на с. 132 та прочитайте коментар до неї. Які відомі вам історичні факти слугували підставою для сюжету Шевченкового офорта? Поділіться припущеннями, якого рішення козацької ради очікували турецький, московський та польський послы. Із чим це рішення було пов'язане? Чому козацька держава провадила активну зовнішню політику? Як на неї впливав перебіг воєнних дій?

1. Яким було внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.?

Тривалі воєнні дії виснажували Українську козацьку державу. Особливо тяжкою стала ситуація восени 1653 р. До руйнівних наслідків польських каральних походів, ординських грабунків, постійної мобілізації населення додалися епідемії чуми та холери. Усе це спричинило занепад та спустошення понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюднення території Брацлавщини й Київщини. Занепало сільське господарство. Зубожіле козацтво вже не могло виконувати

військову повинність. Дедалі складніше проходила мобілізація. Причому, у серпні – вересні 1653 р. Б. Хмельницький зміг зібрати лише 30–40-тисячне військо. Зростали втома й невдоволення народу. Рятуючись, українці тікали до Московії та Слобожанщини. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

▲ Дари в Чигирині 1649 р. Офорт. Художник Т. Шевченко. 1844 р. Турецький, московський та польський послы в очікуванні на рішення козацької ради

Погіршувалося також міжнародне становище Війська Запорозького. Річ Посполита, Молдовське князівство, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, отож союз із ним був не надійним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись з існуванням Української козацької держави, готувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків революції, насамперед утвореної держави, гетьман дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямку поживавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду. Утім, постійний обмін посольствами між Гетьманщиною та Московською державою відбувався ще від кінця 1648 р.

 Що зумовило погіршення внутрішньополітичного становища козацької держави на кінець 1653 р.? Проаналізуйте зовнішньополітичну ситуацію, яка склалася для Гетьманщини на кінець 1653 р. Запропонуйте варіант розв'язання проблеми пошуку союзників. Спрогнозуйте події, які мали б статися відповідно до ваших припущень.

2. Які події започаткували оформлення українсько-московських відносин і що передбачав українсько-московський міждержавний договір?

Щоб підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Б. Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з допомогою козакам, то Україна укладе союз із Туреччиною. 11 жовтня 1653 р. московський Земський собор

вирішив «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями прийняти» й розпочати війну проти Речі Посполитої.

У зв'язку з рішенням московського Земського собору до України було відряджено посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали відбутися в Переяславі – давньому козацькому центрі, звичному до проведення великих рад.

18 січня 1654 р. на міському майдані Переяслава відбулася розширена старшинська рада. У ній узяло участь близько 300 представників старшини та козацтва. Рада ухвалила укласти договір з Московською державою. Після оголошення царської грамоти старшина й послі пішли до Успенського собору, де мали присягти цареві Олексію. У церкві Б. Хмельницький зажадав, щоб московські послі першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Свою вимогу гетьман умотивував, покликаючись на відносини козаків із польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін.

В. Бутурлін категорично відмовився від цього: цар, мовляв, є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». Після кількоденних нарад зі старшиною та послами Б. Хмельницький вирішив скласти присягу.

Переяславська рада лише започаткувала оформлення українсько-московських відносин, бо жодних письмових угод у Переяславі укладено не було. Усе мали вирішити переговори. Причому кожна зі сторін оцінювала союз двох держав по-своєму. Український уряд обстоював рівність прав учасників союзу. У Москві дивилися на українців разом із гетьманом як на підданих царя, хоч і не наголошували на цьому під час переговорів, а навпаки, обіцяли не порушувати «прав і вольностей» України.

Особливістю українсько-московського договору було те, що він складався з низки документів від кожного зі станів – окремих угод від духівництва, містян, козаків. Лише містяни загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою – частково, а православне духівництво відмовилося від вимог Москви.

Козацька угода передбачала 23 статті від імені гетьмана і Війська Запорозького. Узгоджено було 17 статей. Той документ називають **Березневими статтями**. Згідно з ними гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді. Українська адміністрація та суд лишалися самостійними й не підпорядковувалися Москві. Збирання податків покладалося на український Військовий скарб. Чисельність козацького війська мала складати 60 тис. осіб. Козацька держава погоджувалася виплачувати грошовий податок та не підтримувати самостійних дипломатичних зносин з Річчю Посполитою та Туреччиною (за життя Б. Хмельницького цієї умови не виконували).

Умови українсько-московського договору 1654 р. загалом (у разі дотримання) історики оцінюють як взаємовигідні. Водночас зазначають, що договір був незавершеним, недосконалим, діяв нетривалий час (кілька років) і незабаром через недотримання його московською стороною фактично втратив чинність. За своїми формально-правовими ознаками договір передбачав установаження поширених у тогочасній Європі відносин *протекторату*.

Протекторат – форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає на себе здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території та нерідко ставить під свій контроль її внутрішні справи.

З чим пов'язані дипломатичні контакти Б. Хмельницького з московським урядом від початку козацького повстання? Що спричинило їх активізацію наприкінці 1653 р.? Як відбувалися події в Переяславі 8 січня 1654 р.?

Прочитайте уривки з джерел. Про яку подію в них ідеться? Чи однаково в уривках висвітлено перебіг цієї події та сприйняття її в Україні різними суспільними групами? Чому? Порівняйте повідомлення українського шляхтича Павші та звіт російського посла В. Бутурліна. Чи можна твердити, що українське суспільство однозначно сприйняло події в Переяславі?

1. Бачу зле, бо віддав Хмельницький усіх нас у неволю московському цареві... Сам із військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечевим караннем до того привів, що присягли всі... Тамтешні містяни, нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архимандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, і твердо стоять на цьому... Сповідчаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Повідомляю також, що Хмельницький присягнув московському цареві в Переяславі... Потім переяславських містян гнали присягати, чому вони дуже противилися... (З повідомлення українського шляхтича Павші)

2. А як государеву грамоту боярин Василь Васильович (Бутурлін) гетьманові віддав, то ту государеву грамоту гетьман прийняв із великою радістю. А прийнявши государеву грамоту, поцілував її, і, розпечатавши, віддав писареві Іванові Виговському, і велів йому прочитати при всіх начальних Війська Запорозького і всяких інших людях уголос. І ту государеву грамоту писар Іван Виговський читав усім людям уголос. І вислухавши государеву грамоту, гетьман, і полковники, і всяких чинів люди зраділи государевій милості. І говорив гетьман, що великому государеві цареві й великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Руси самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким служити і голови свої віддати раді (Зі «Статейного списку» боярина Василя Бутурліна, Івана Алфер'єва та Ларіона Лопухіна).

Спираючись на текст параграфа, уривки з джерел та схему, оцініть перспективи укладення українсько-московського договору 1654 р. з позицій різних політичних

угруповань козацької еліти (1 група: прихильники військового союзу з московським царем; 2 група: прихильники повернення під скіпетр польського короля; 3 група: ті зі старшини, які прагнули «...не бути ані під королем польським, ані під царем московським») та інших верств Гетьманщини (4 група: містяни; 5 група: православне духовництво).

ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 р.

- Попри недосконалість і нетривалий час дії, договір упродовж XVII–XVIII ст. в українській суспільній думці слугував переконливим доказом незалежності козацької України.
- Договір давав змогу зберегти самостійність Української козацької держави.
- Гетьманський уряд отримував можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, а отже, завершити об'єднання всіх українських земель під своєю владою.
- У міжнародних відносинах договір засвідчував право на відокремлення козацької України від Польщі.
- Договір був також виявом міжнародного визнання самостійності Української козацької держави, непорушності системи соціально-економічних відносин, що склалася під час козацької революції.

i Прочитайте замітку. Поділіться припущеннями, чому в історичній перспективі підписання договору козацького уряду з Московією мало згубні наслідки для української державності. Як думаєте, чи міг Б. Хмельницький їх передбачити? Які факти, що про них довідалися на уроці, вказують на негативний для України подальший розвиток подій? Які групи в українському суспільстві могли розвивати ідеї, що збереглися до середини XIX ст. й послужили підставою для критики політичних заходів Б. Хмельницького, утіленої в поетичній формі Т. Шевченком?

” Подіям у Переяславі та їхнім наслідкам багато поетичних рядків присвятив Тарас Шевченко. Живучи в часи, коли більша частина українських земель була цілком колонізована Російською імперією, поет гостро дорікав Б. Хмельницькому за його зовнішньополітичний вибір:

...Отак-то, Богдане!
 Занапастив еси вбогу сироту Україну!
 За те ж тобі така й дяка.
 Церков-домовину
 Нема кому полагодить!
 На тій Україні,
 На тій самій, що з тобою
 Ляха задавила!
 Байстрюки Єкатерины
 Сараною сіли.
 Отаке-то, Зіновію,
 Олексіїв друже!.. («Стоїть в селі Суботові...», 1845 р.)

...Ой Богдане!
 Нерозумний сину!
 Подивись тепер на матір,
 На свою Вкраїну,

Що, колишучи, співала
 Про свою недолю,
 Що, співаючи, ридала,
 Виглядала волю.
 Ой Богдане, Богданочку,
 Якби була знала,
 У колиці б задушила,
 Під серцем приспала. («Розрита могила», 1843 р.)

 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ueKA4bcj> або кодом, перегляньте відео про розвиток козацької дипломатії. Яких часів сягають її витoki? Хто на Запорозжі виконував обов'язки «міністра закордонних справ» і до яких країн відряджали козацькі посольства? Чому дипломатію називають мистецтвом керувати кораблем?

 У чому полягало значення та суперечності українсько-московського договору 1654 р.?

 1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) Жванецька облога; б) підписання Зборівського мирного договору; в) Жовтоводська та Корсунська битви; г) укладання козацьким посольством Березневих статей з московським урядом.

2. Схарактеризуйте дипломатичну діяльність гетьманського уряду з пошуку союзників у війні проти Речі Посполитої. Які історичні факти підтверджують відповідні заходи від початку козацького повстання 1648 р.?

3. Чому гетьманський уряд, шукаючи зовнішньополітичної підтримки в боротьбі з Польщею, у 1654 р. віддав перевагу військовому союзу з Московією?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/zeOCzw1o> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 26. Воєнно-політичні події 1655–1657 рр.

 Роздивіться ілюстрації. Яка подія поєднує їх? Як ви думаєте, як вплинула смерть гетьмана Б. Хмельницького на подальший перебіг подій козацької революції? Яким настроєм перейнята картина Тараса Шевченка? У яких деталях утілено цей настрій? Поділіться припущеннями, кого зображено на картині.

▲ Смерть Богдана Хмельницького.
 Художник Т. Шевченко.
 1836–1837 рр.

▲ Іллінська церква в Суботіві.
 Усипальниця Богдана Хмельницького.
 Художник Т. Шевченко. 1845 р.

1. У якому напрямі розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду протягом 1654–1657 рр.?

Протягом 1654–1655 рр. союзне українсько-московське військо з перемінним успіхом вело військові дії проти Речі Посполитої.

Наприкінці 1655 – у першій половині 1656 р. Б. Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом, молдовським господарем і трансильванським князем.

Уряд московського царя Олексія Михайловича, наляканий військовими успіхами шведських військ у Польщі (Швеція захопила майже всю Польщу), почав активно готуватися до війни проти Швеції. Польські дипломати, шукаючи порятунку для батьківщини, запропонували корону на випадок смерті Яна II Казимира цареві Олексію. Ця пропозиція спонукала Москву до переговорів з Варшавою, які закінчилися 3 листопада 1656 р. *Віленським перемир'ям*. За умовами договору військові дії між Річчю Посполитою та Московією припинилися. Обидві держави взяли зобов'язання не розпочинати переговорів про мир зі Швецією. Натомість Віленське перемир'я передбачало спільні військові дії проти Швеції та Бранденбургу, обрання московського царя на польський трон. Територію проживання козаків обмежували умовами Білоцерківського договору. Українську делегацію, яка прибула на перемовини зі своїми пропозиціями, на вимогу московської сторони до зали засідань не допустили.

Віленське московсько-польське перемир'я означало порушення договору 1654 р. Тож український уряд розцінив його як зраду з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників у боротьбі проти Польщі.

Як реальних претендентів розглядали Швецію і Трансильванію. 18 жовтня 1656 р. угоду про військовий союз проти Речі Посполитої уклали, зокрема, між Військом Запорозьким і Трансильванією. Трансильванський князь Дьордь II Ракоці обіцяв допомогти Б. Хмельницькому відвоювати Галичину і частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію.

У грудні 1656 р. Дьордь II Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу». Тепер, за умови спільних військових дій України й Трансильванії, можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, не маючи договірних відносин з гетьманським урядом, підтримувала б трансильванців.

У 1656 р. зв'язки України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддавати українські землі, що були під Польщею, бо претендували на них самі. У січні 1657 р. шведські посланики привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави тільки в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Б. Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирини знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл X Густав погоджується віддати гетьману українські землі, що перебувають під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі.

▲ Дьордь II Ракоці.
Гравюра. Близько 1660 р.

▲ Карл X Густав.
Художник А. Халле. 1717 р.

Чим зумовлена зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького в останні роки його гетьманування? Як склалися відносини гетьманського уряду з Трансильванією та Швецією?

Прочитайте уривки з джерел. Про які реалії тогочасної політики в них ідеться? Дайте оцінку дипломатичним заходам, засвідченим поданими документами.

1. Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже! ...Сповідіємо цим листом, що як од початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній Бог помститься за насильство й знуцання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдовії і найсвітлішому князеві Трансильванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід (З листа Б. Хмельницького до шведського короля Карла-Густава, листопад 1656 р.).

2. Від шведського короля я ніколи не відійду, тому що в нас давня дружба, понад шість років. Шведи люди правдиві; всякої дружби й приязні додержуються, слово своє тримають; а царська величність наді мною і над усім військом (українським) учинив немилосердя своє: помирившись з поляками, хотів було віддати нас їм у руки. Тепер слух до нас доходить, що государ послав з Вільно проти нас, шведів і угорців полякам на допомогу 20 тис. ратних людей; а ми, коли ще не були під царською величністю в підданстві, великому государю служили, кримського хана воювати московські окраїни не допускали дев'ять років. А тепер ми від царської високої руки не-

відступні і йдемо воювати з ворогами царської величності (Зі звіту російського посольства, у якому передано слова Б. Хмельницького, квітень 1657 р.).

2. Як відбувся та які мав результати похід українського війська в Галичину та Польщу 1656–1657 рр.?

З початком наступу трансильванського князя Дьордя II Ракоці на Річ Посполиту Б. Хмельницький на початку січня 1657 р. надіслав йому на допомогу козацькі полки на чолі з київським полковником *Антіном Ждановичем*.

Спочатку українсько-шведсько-трансильванське військо діяло успішно: переможними були походи на Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін, Брест. Однак навесні його становище погіршилося. Через напад Данії на Швецію король останньої залишив Дьордя II Ракоці. Напруженими стали відносини князя з козаками. Довідавшись про вторгнення польського війська до Трансильванії, Дьордь II Ракоці розпочав переговори з поляками. У липні 1657 р. він отримав звістку про наближення татарської орди, що могла відрізати його армії зворотний шлях, остаточно втратив надії на успішне завершення боротьби проти Польщі та капітулював. Козаки дізналися про наміри Дьордя II Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього.

Похід проти Речі Посполитої не приніс остаточної перемоги. Звістка про самовільне повернення А. Ждановича в Україну дійшла до гетьмана. А вже 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький помер.

Як відбувалася українсько-шведсько-трансильванська воєнна кампанія 1657 р.? Чим вона завершилася?

Розгляньте карту на с. 118. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про походи, кордони, території на прикладі подій 1654–1655 рр.

Обміркуйте застереження польського посла М. Станіславського, якими він поділився з трансильванським князем Дьордем II Ракоці: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв... з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися на слугу і підданого вашої князівської милості?». Чи мав підстави польський посол для таких застережень? Свою думку аргументуйте.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/TeKDy9WI> або кодом, перегляньте відео про гетьмана Б. Хмельницького. Що нового довідалися про Б. Хмельницького як політика та полководця? Що змусило майбутнього гетьмана вирушити на Запорозжжя та підняти козацьке повстання? Які риси характеру допомогли Б. Хмельницькому очолити Українську козацьку державу?

Спираючись на факти, про які довідалися на уроці, аргументуйте або спростуйте міркування, що зовнішньополітичні відносини Гетьманщини визначалися принципом: «У держави немає постійних друзів і постійних ворогів, а є постійні інтереси».

- 1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) підписання Віленського перемир'я; б) воєнні дії війська Дьордя II Ракоці та козацьких полків на чолі з А. Ждановичем проти Речі Посполитої; в) укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом.
2. Про які події 1657 р. йдеться: «Сьогодні після обіду гетьман... сказав мені, що сьогодні прибув до нього московський посол, завдання якого – відволікти його, гетьмана Хмельницького, від усякої дружби з Вашою королівською милістю»?
3. Якими були мета та наслідки основних воєнно-політичних подій 1655–1657 рр.?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/zeOCzS65> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 27–28. Проєкт та узагальнення з теми «Козацька революція середини XVII ст.»

Проєкт Щоб систематизувати знання з історії України про причини, перебіг та результати козацької революції середини XVII ст., участь у ній видатних особистостей тієї епохи, виконайте проєктне завдання «Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика і людину», у межах якого напишіть драматичну мініатюру «Один день із життя гетьмана». Підготуйте інсценізацію своєї мініп'єси та виступіть з нею у класі.

Дібрати історичний фактаж для сценки вам допоможуть уривки з джерел та завдання до них, які виконуйте в групах.

1. Що дізнаємося з історичних джерел про зовнішність та характер Богдана Хмельницького?

1. Зросту він (Богдан Хмельницький) скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями.

2. Усім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. У кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...; в головах його висять лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Проте гетьманський стіл не бідний на добрі та смачні страви і на звичні в країні напої – горілку, пиво, мед (*Зі звіту венеційського посла Альберта Віміні про перебування в Україні 1650 р. у Чигирині*).

3. Щодо гетьмана Хмеля, то він зі своїми полками стояв поза цим містом (Богуславом). Йому повідомили про наше прибуття. У середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман їде вітати нашого

владику патріарха... Він під'їхав до міських воріт з великим почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати.

Всі були гарно вбрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорого зброю. Побачивши нашого патріарха здала, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одягу, приложився до хреста, поцілував його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову...

Цей Хмель – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто... Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він, звичайно, говорив пошепки, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. Щодо того як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владика патріарха посадив на першому місці відповідно до пошани.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, провівши його за браму фортеці, і сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великою кількістю прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу виїхав під велику зливу, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ (Із записів Павла Алеппського про перебування в Україні 1654 р.).

На підставі джерел опишіть зовнішність Б. Хмельницького. Що вражало чужинців в особистості українського гетьмана? Які чесноти були йому притаманні? Скориставшись свідченнями чужинців, сформулюйте твердження про риси вдачі гетьмана, підтвердіть їх інформацією джерел.

2. Яким постає Богдан Хмельницький як керманіч Української держави?

1. Сам патріарх (єрусалимський, Паїсій) із тисячею вершників виїжджав до нього (Б. Хмельницького) назустріч з міста, і тутешній митрополит (С. Косів) дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина» (Зі щоденника В. М'яковського, члена посольства від польського уряду до Б. Хмельницького на початку 1649 р.).

2. Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться нога

жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послухний Запорозькому Війську (*Зі щоденника В. М'яковського. Промова Б. Хмельницького до польських послів у Переяславі в лютому 1649 р.*).

 У чому Б. Хмельницький вбачав остаточну мету війни з поляками? Як це втілено в проголошеній на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами? Якими засобами гетьман сподівався досягти мети? Сформулюйте 2–3 тези цієї програми гетьмана.

3. Що довідуємося з писемних джерел про Богдана Хмельницького як про дипломата?

 1. Від посла ми з радістю довідалися, що нашу дружбу, яку ми запропонували Високій Порті, згідно з нашими сподіваннями, ласкаво прийняли і схвалили. Вже давно ми мали намір засвідчити наше підданство Високій Порті й також вислати наших послів до Високої Порти, але ми утрималися, бо довідалися, що поляки звернулися до Високої Порти і просили звести нанівець наш союз і дружбу з його високістю татарським ханом та наше добре ставлення до Високої Порти. Незважаючи на це, пізніше ми все ж таки знову довідалися, що ці заходи поляків нічого не дали. Довіряючи цьому, ми, отже, при цій нагоді відправили нашого посла. Ми сподіваємося, що, коли він прибуде, ваша милість, дасте змогу нашому послові, щоб він з листом міг стати перед могутнім царем, і що ви сприятимете нашим намірам одержати підданство його високості, бо ми з'єдналися з татарським ханом підтвердженням міцною обіцянкою союзом про добросусідське життя до кінця світу (*3 листа Б. Хмельницького великому візирю Османської імперії, 1650 р.*).

 Навіщо Б. Хмельницький прагнув установити дипломатичні відносини з турецьким урядом та вів переговори про прийняття турецького протекторату? Які рядки документа свідчать про наміри гетьмана прийняти протекторат Османської держави? Які з джерел, опрацьованих на попередніх уроках, засвідчують інші напрями дипломатичної діяльності Б. Хмельницького?

 Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації. Які нові факти про життя Б. Хмельницького довідалися? Що найбільше вразило? Як зображені пам'ятки доповнюють свідчення писемних джерел про побутові звички гетьмана? Про що свідчить зображення гетьмана на іконі кінця XVII ст.? Поділіться припущеннями, яким уявляв гетьмана Хмельницького автор славнозвісного пам'ятника йому в Києві.

 Богдан Хмельницький народився 6 січня 1596 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького в родовому маєтку на хуторі Суботові на Чигиринщині. Навчався в школі при одному з монастирів Києва та в єзуїтському колегіумі у Львові, тож, з одного боку, дістав традиційну українську освіту, а з іншого – прилучився до західноєвропейських ідей. Таке поєднання озброїло Б. Хмельницького ґрунтовним знанням мов – літературної староукраїнської, польської, латини, а також сприяло формуванню світогляду майбутнього гетьмана.

Після повернення зі Львова Б. Хмельницький записався до Чигиринської сотні реєстровців і вже 1620 р. в її складі вирушив у похід до Молдовського князівства проти турків. Там, у битві на Цедорських полях, потрапив у полон. Два роки перебував у турецькому полоні, де вивчив турецьку й татарську мови. Звільнившись, повернувся на службу до Чигиринського полку.

Брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. на боці Польщі, у морських походах проти Туреччини, козацькому повстанні 1637–1638 рр. Виконував різноманітні дипломатичні доручення. Зокрема, у січні – лютому 1639 р. у складі посольства, що мало домогтися пом'якшення умов «Ординації Війська Запорозького...», зустрівся з польським королем у м. Вільно. Протягом 1646–1647 рр. під час

▲ Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького: водосвятна чаша (1); шабля (2); кухоль (3); шапка (4); нагай (5); булава (6)

▲ Ікона Покрову Пресвятої Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького. XVIII ст.

▲ Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві

зустрічей з польським королем Владиславом IV обговорювалася участь козаків у воєнних діях Польщі проти Османської імперії. Як свідчать факти, Б. Хмельницький уже тоді готував повстання проти Польщі. Саме з цією метою він намагався використати плани польського уряду щодо війни проти Туреччини.

Перед початком роботи над мініп'есою пригадайте з уроків літератури особливості побудови драматичних творів. Визначтеся з героями сценки (це може бути гетьман Хмельницький, хтось із козацьких полковників, послі іноземних держав чи інші реальні історичні постаті або ж вигадані персонажі, які є свідками тогочасних подій або й нашими сучасниками, які діляться враженнями чи роздумами про діяльність Б. Хмельницького). Пам'ятайте, що в п'єсах зазвичай немає розлогих описів, а всі зауваги щодо декорацій, убрання персонажів, їхнього емоційного стану тощо подають як короткі ремарки перед репліками. Драматичні твори побудовані як діалог героїв. Ваша мініатюра буде переконливішою, якщо репліки персонажів ґрунтуватимуться на опрацьованих на уроках теми джерелах. (Перед тим як розіграти сценку, ви можете домовитися про завдання для глядачів – визначити джерела, які використали.)

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Пригадайте дати подій та розташуйте їх на лінії часу: а) укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом; б) підписання Білоцерківського мирного договору; в) Збаразько-Зборівська воєнна кампанія; г) Жовтоводська та Корсунська битви; ґ) Жванецька облога.

2. Про що йдеться в уривках з історичних джерел? Дайте історичний коментар описаним подіям за схемою: 1) про яку подію свідчить уривок; 2) коли вона відбулася; 3) хто з відомих історичних постатей брав у ній участь; 4) хто і чому залишив свідчення про неї; 5) яке її значення в перебігові історичних подій.

А «Сам патріарх (єрусалимський, Паїсій) із тисячею вершників виїжджав до нього (Б. Хмельницького) назустріч з міста, і тутешній митрополит (С. Косів) дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовама й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним».

Б «Сповідую, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягати московському цареві... Сповідую, що Хмельницький присягнув московському цареві у Переяславі... Потім переяславських містян гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці».

В «Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Розанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки

і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан... вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко...»

Г «Козацький загін, що складався з двохсот або трьохсот людей, укріпився на одному острівці й сильно та відчайдушно відбивався від наших. Хоч коронний гетьман обіцяв подарувати їм життя, вони знехтували цим, на знак свого рішення витрусити зі своїх гаманців гроші у воду та оборонялися від наших так потужно, що аж піхота мусила наступати на них лавою».

Г «Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже! ...Сповідяємо цим листом, що як од початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию».

3. Попрацюйте з історичною картою. 1. Коли відбувся похід війська Б. Хмельницького, позначений стрілками червоного кольору? 2. Відповідно до якого мирного договору з Польщею було встановлено кордони Гетьманщини, позначені на картосхемі рожевим кольором? Коли було укладено цей договір? 3. Як на карті позначено міста – центри полків? Якою цифрою позначено столицю Гетьманщини? 4. Якими буквами на карті позначено території Московського царства, Трансильванії, Молдовського князівства, Валахії, Кримського ханства?

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА НАПРИКІНЦІ 50-Х РОКІВ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

§ 29. Гетьманування Івана Виговського

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Які факти з біографічної довідки про Івана Виговського дають відповідь на запитання, чому саме його обрали гетьманом після смерті Б. Хмельницького? Оцініть внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Війська Запорозького на момент смерті провідника козацької революції та спрогнозуйте, з якими викликами довелося рахуватися Іванові Виговському після обрання гетьманом.

▲ Сторінка з літопису Самійла Величка з портретом гетьмана Івана Виговського

▲ Печатка Івана Виговського

Іван Виговський (р. н. невід. – 1664) походив зі старовинного роду української православної шляхти. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Знав кілька мов, зокрема латину. Під час Жовтоводської битви потрапив до татарського полону. Тричі тікав, тричі його ловили кримчаки та, напевно, стратили б, якби не Б. Хмельницький, який викупив його з неволі. Відтоді перебував при гетьманові, присягнувши бути вірним йому до смерті. Незабаром став генеральним військовим писарем і найближчим сподвижником Б. Хмельницького. Був упорядником реєстру 1649 р., співавтором багатьох універсалів і листів гетьмана. Протягом 1648 р. І. Виговський розбудував Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, віддав найсекретнішими справами. Як писав один із сучасників, «жоден полковник не знав, що думав Хмельницький, – один лише Виговський».

1. Як Івана Виговського було обрано гетьманом і якою була його зовнішня та внутрішня політика?

Ще за життя Б. Хмельницького старшинська рада у квітні 1657 р. ухвалила, що після смерті гетьмана влада мала перейти до його 16-річного сина Юрія. Втілення тієї ухвали означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми правління. Однак 15 вересня 1657 р. в Чигирині відбулася рада, на якій гетьманом до повноліття Юрія Хмельницького було обрано генерального писаря Івана Виговського.

▲ Іван Виговський.
Художник Г. Васько.
XIX ст.

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику свого попередника, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української козацької держави та зміцнення її міжнародного авторитету. На Генеральну раду в Корсуні в жовтні 1657 р. прибули послы Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансильванії, Молдови, Валахії. Там було остаточно оформлено договір зі Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила рішення відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею.

Водночас гетьман І. Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Московською державою. До царя відрядили посольство з повідомленням про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням І. Виговського гетьманом, вимагаючи від нього багатьох поступок, насамперед уведення до найбільших українських міст – Переяслава, Ніжина й Чернігова – московських залог на чолі з воеводами. Вимагали також провести повторні вибори за участю царських представників. І. Виговський погодився з царськими вимогами, сподіваючись, що на тому зазіхання припиняться.

Тож у лютому 1658 р. в Переяславі відбулася рада, яка підтвердила обрання І. Виговського гетьманом, а московські воеводи отримали дозвіл прибути в Україну.

У внутрішній політиці новий гетьман орієнтувався на інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти. Щедрі дарунки земельних наділів і привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Зростанням внутрішнього напруження скористалися полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам прагнув гетьманської булави, та запорозький отаман Яків Барабаш. За таємної підтримки Москви вони організували заколот, розбили під Полтавою загони І. Богуна та І. Сербина й оволоділи територією Полтавського та Лубенського полків.

Події спонукали І. Виговського до рішучих заходів. У червні 1658 р. гетьманське військо розбило під Полтавою загони заколот-

ників. М. Пушкар загинув у бою, а Я. Барабаша взяли в полон і стратили.

 Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався гетьман І. Виговський? Як склалися його відносини з Московією? Що передбачав договір зі Швецією? Які основні напрями внутрішньої політики гетьмана І. Виговського? Чим був спричинений і як закінчився заколот М. Пушкаря і Я. Барабаша?

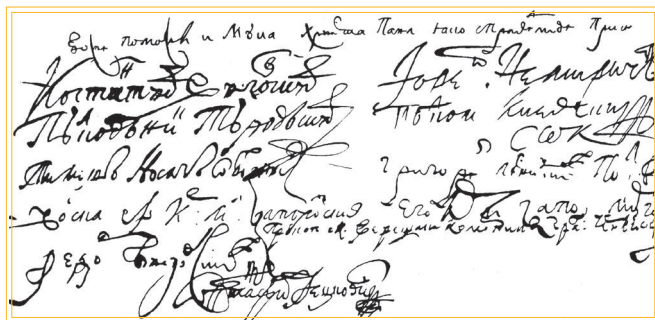
2. Якими були умови укладення та наслідки Гадяцького договору?

Подвійна гра Москви змусила І. Виговського вкотре замислитися про пошук надійнішого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

Козацька рада, що відбулася неподалік міста Гадяча 16 вересня 1658 р. ухвалила погоджений з польськими дипломатами документ, відомий під назвою *Гадяцькі пункти*. Згідно з ними, Велике князівство Руське (саме таку назву вжито в документі щодо України), Польське королівство та Велике князівство Литовське утворювали федерацію трьох самостійних держав, об'єднаних спільно обраним королем. Територію Великого князівства Руського визначали в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.

Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати депутатам від усіх земель, а виконавча – зосереджуватися в руках гетьмана, який обирався б довічно й затверджувався королем. Передбачалося, що князівство матиме власне військо (60 тис. козаків, 10 тис. найманців), судову й фінансову системи, карбуватиме монету. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося створення двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень. У господарському житті належало повернути фільваркову систему та кріпацтво.

Гадяцький договір спонукав московського царя до дій у відповідь. Зі спеціальною грамотою цар Олексій звернувся до українського народу, закликаючи до непокори гетьманові. Натомість І. Виговський розіслав «Звернення до європейських дворів», яким сповіщав про розрив із Московією та про його причини.

▲ Підписи послів Української держави під присягою на вірність умовам Гадяцького договору, складеною на Варшавському сеймі. 1659 р.

Перші бойові зіткнення з московитами відбулися в жовтні 1658 р. На початку квітня 1659 р. 35–40-тисячна московська армія на чолі з князем О. Трубецьким рушила в Україну. Наприкінці квітня її було зупинено під Конотопом, який боронили козаки Чернігівського й Ніжинського полків під командуванням ніжинського полковника Г. Гуляницького. Майже два місяці козаки тримали облогу. І. Виговський протягом цього часу готувався до вирішального бою. Гетьман домовився з кримським ханом про підтримку 15–20-тисячної орди і загалом мав близько 40 тис. вояків. Незабаром козацько-татарське військо виступило на допомогу обложеним. Вирішальна битва відбулася **8 липня 1659 р.** в районі с. Соснівки під Конотопом. Вона закінчилася цілковитим розгромом московського війська.

Проте гучна перемога під Конотопом не поклала край розбратові в Україні.

Одразу після битви вибухнуло нове антиурядове повстання, зумовлене оприлюдненням в Україні Гадяцької угоди в редакції, ратифікованій польським сеймом. Гостре несприйняття викликало зменшення козацького реєстру до 30 тис. Від І. Виговського відвернулися його прибічники І. Богун, Т. Цицюра, П. Дорошенко. Повстання підтримали й рядові козаки, боячись, що разом із ухваленням Гадяцького договору відновляться національно-релігійні утиски й панщина. До повстанців долучалися мешканці Лівобережжя, яких лякала можливість розгортання війни на їхній території. Одночасно почався новий московський наступ в Україну. Наприкінці вересня 1659 р. під Германівкою на Київщині зібралася рада. Козаки відмовилися визнати Гадяцький договір, а також виступили проти союзу з польським королем і висловили недовіру І. Виговському. Гетьман зрікся булави й подався на рідну Волинь, яка тоді перебувала під владою польського короля. Новим гетьманом було обрано Ю. Хмельницького.

Які причини укладення Гадяцького договору? Обчисліть, скільки минуло років від початку козацької революції до українсько-польського перемир'я в Гадячі. Чому, незважаючи на перемогу під Конотопом, І. Виговський не зміг покласти край проявам громадянської непокори та утримати гетьманську булаву?

Прочитайте уривок з джерела. Як у документі пояснено причини козацької революції та укладення українсько-московського договору? Як схарактеризовано політику Московії щодо козацької України? У чому гетьман І. Виговський убачав порушення Московією умов договору 1654 р.?

Ми, все Військо Запорозьке, повідомляємо і перед Господом та всім світом свідчимо цією нашою щирою та відвертою заявою: у нашої війни, розпочатої та проведеної з поляками, не було іншої причини, ані іншого завдання й мети, крім оборони Святої східної церкви, а також нашої давньої свободи, яку ми палко любили... Через що передусім ми уклали дружбу з татарами та найсвітлішою королевою Швеції Христиною, а тоді з найсвітлішим королем Швеції Карлом-Густавом, яким усім ми зберегли вірність постійну... Ми прийняли захист великого князя Московії не для чогось іншого, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобути та захищену вели-

ким і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків.

Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, але що, навпаки, надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками. Проте (о марні сподівання!) того найблагочестивішого володаря, найрелігійнішого, найдоброзичливішого, правителі його держави та перші люди Московії... пообіцяли полякам, що ми розірвемо дружбу зі шведами і почнемо з ними війну за бажанням великого князя; свої плани вони будували на тому, щоб нас, зайнятих війною зі шведами, можна було легко захопити та уярмити. Завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав переговори з Польщею, розв'язав війну проти союзниці України – Швеції, поставив залог у Києві, замірявся геть знищити Білорусь та Україну, почав сіяти чвари, підтримувати бунти проти гетьмана і наступати на Україну збройною силою (*Зі звернення І. Виговського до європейських дворів, жовтень 1658 р.*).

Попрацюйте з історичною картою на с. 151. Які терени обіймала Українська держава – Гетьманщина – за І. Виговського? З якими державами сусідила? 2. У яких полкових містах відбувалося обрання чи затвердження гетьманом І. Виговського? 3. Де відбувалися основні події московсько-української війни 1658–1659 рр.? 4. Де розташоване місто, під яким відбулася вирішальна битва цієї війни?

Прочитайте уривок з джерела. Про які деталі воєнних дій під Конотопом у ньому йдеться? Які риси вдачі гетьман виявив під час Конотопської битви?

...Я дізнався від язиків про замисли Трубецького: він хотів, пройшовши ті переправи, відступати табором. Тоді я спішив цієї ж ночі все моє військо і наказав йому окопатися поблизу, що й було зроблено вночі. Це було зроблено для того, щоб противник, дізнавшись про наш підхід, не вдарив, відступаючи, на нас з усією своєю потугою. Там (у битві під Конотопом), коли я керував військом перед самим окопом, мені трохи дісталось: перший раз гарматним ядром відірвало ногу коневі, на котрому я сидів, а другий раз гарматною ж кулею розірвало мундир на поясі до самого тіла. Однак всемогутня рука Провидіння врятувала мене від загибелі (*Із листа гетьмана Івана Виговського до коронного обозного Речі Посполитої Анджея Потоцького, липень 1659 р. з табору під Конотопом.*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/NeLFXbhn> або кодом, послухайте історичну пісню, відому з часів національно-визвольних змагань українців початку ХХ ст. Пам'ять про яку історичну подію закарбував народ у цьому музичному творі? У чому цінність цієї історичної пісні? Яка роль належить фольклорові у збереженні історичної пам'яті народу? Яку інформаційну цінність має візуальний ряд, дібраний авторами відео?

Чи можна вважати виступ гетьмана І. Виговського та більшості старшини проти Москви порушенням українсько-московського договору 1654 р.? Свою думку підтвердіть фактами.

▲ Події 1657–1687 рр.

1. Хто з історичних діячів брали активну участь у перебігові подій 1658–1659 рр.: а) І. Виговський; б) М. Кривоніс; в) І. Сулима; г) М. Пушкар; ґ) І. Богун; д) Я. Барабаш; е) Г. Гуляницький; є) Б. Хмельницький; ж) Ю. Хмельницький?

2. З якого документа наведено уривок? Якими були його значення та наслідки ухвалення? Чим зміст цього документа істотно відрізняється від укладених раніше?

«Уся Річ Посполита народу польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто, аби ті народи залишалися у своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною... Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься... Академію Київську дозволяє його

королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська».

3. Оцініть діяльність гетьмана І. Виговського як історичного діяча.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/heOCxkic> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 30. Поділ Гетьманщини

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Пригадайте з попередніх уроків, яку роль у житті козацької держави передбачав Б. Хмельницький для свого сина Юрія. Що стало на заваді для втілення цих задумів одразу після смерті гетьмана? Чому історичних діячів на портретах не завжди зображено такими, якими вони були насправді?

▲ Портрет Юрія Хмельницького.
Художник Дж. Боначіна. XVII ст.

▲ Портрет Юрія Хмельницького.
Художник О. Іркліївський. XVIII ст.

Портрет Юрія Хмельницького італійського гравера Джованні Боначіни (1670 р.), на думку істориків, не відповідає історичним реаліям. На гравюрі бачимо хоробру й безкомпромісну людину, здатну ухвалювати самостійні рішення, враження підсилює напис італійською: «Георгій Хмельницький, козацький генерал». Утім, на підставі інших джерел можна зробити висновок, що Юрій Хмельницький не був ані звитязцем, ані завзятим державником. Про його зовнішність та вдачу свідчить, імовірно, прижиттєвий портрет, який у XVIII ст. перемалював тушшю учень малярської майстерні Києво-Печерської лаври О. Іркліївський.

1. Якою була внутрішня та зовнішня політика гетьмана Юрія Хмельницького?

Наступним після І. Виговського гетьманом судилося бути Юрію Хмельницькому. Гетьманську булаву він отримав 28 вересня 1659 р. на Білоцерківській раді. На той момент становище Української козацької держави було складним. На Лівобережжі перебували москов-

ські залоги, тож відносини з Московією будь-коли могли загостритися до стану війни. Тому новий гетьман та старшина вирішили порозумітися з московським царем. Водночас небажаним було й розірвання договору з Варшавою, оскільки це загрожувало війною проти Польщі та союзного їй Кримського ханства.

Гетьманування Ю. Хмельницький розпочав з укладення нового договору з Московською державою. Переговори відбулися 17 жовтня 1659 р. в Переяславі. Українська сторона воліла поновити дію щонайменше Березневих статей, а також вимагати фактичного визнання незалежності Гетьманщини. Однак тиск московських воевод, які прибули з військом, змусив гетьмана й старшину підписати сфальшований варіант договору 1654 р. та додаткові «Нові статті».

Згідно з Переяславськими статтями 1659 р., московські воеводи одержували право прибути із залогами не тільки до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані. Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику, а саме: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо. Київський митрополит повинен був визнати зверхність московського патріарха (щоправда, Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну). Крім того, заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, а також оголошувати війну або посилати полки на допомогу сусіднім державам. Гетьмана позбавляли права призначати і звільняти генеральну старшину та полковників.

Тож договір закріплював зміни в українсько-московських політичних відносинах. Українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на автономну частину Московського царства.

Автономія (від грец. *avtonomia* – *самостійність, незалежність*) – право на самоврядування певної частини держави.

Наступним зовнішньополітичним заходом гетьмана став похід українсько-московських військ на Правобережжя. Ще в лютому 1660 р. польське військо атакувало Брацлавщину, однак, зазнавши поразки, відступило. Основні події кампанії проти польського війська відбулися в районі Чуднова на Волині. Вони закінчилися розгромом українсько-московських військ та підписанням 17 жовтня 1660 р. між Україною та Польщею Слободищенської угоди.

В основу **Слободищенської угоди** було покладено Гадяцький договір, текст якого, однак, зазнав істотних змін. Прибрали, зокрема, статтю про Велике князівство Руське. Передбачалося повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні, гетьмана позбавляли права зовнішньополітичних зносин і зобов'язали надавати військову допомогу Польщі в її війнах з іншими державами. Україна ставала тільки автономною частиною Речі Посполитої.

Умови угоди ускладнили внутрішнє становище козацької держави, бо виникла загроза перетворення української території на арену боротьби між Московським царством та Річчю Посполитою.

Нову домовленість із Польщею не сприйняла більша частина лівобережного козацтва, відмовившись визнати владу Ю. Хмельницького. Лівобережні полки склали присягу цареві. Рух проти Хмельниченка очолив його дядько, *Яким Сомко*, який прагнув стати гетьманом. Проте Я. Сомко був не єдиним претендентом на гетьманську булаву, її домагався також ніжинський полковник *Василь Золотаренко*. У Москві вдало скористалися з міжусобної боротьби в Україні. Підтримуючи то одного, то іншого претендента, московський уряд загострював ситуацію й водночас посилював свою владу на Лівобережжі. Цареві імпонувала постать *Івана Брюховецького* – тоді кошового отамана Запорозької Січі. Не бажала відмовлятися від українських земель і Польща.

Яким було становище Української козацької держави на час отримання влади Ю. Хмельницьким? Якими діями він розпочав своє гетьманування? Порівняйте договір 1654 р. з Переяславськими статтями 1659 р. Чим вони відрізнялися? Які наслідки Чуднівської кампанії?

2. Які події спричинили поділ Гетьманщини?

Прагнення Ю. Хмельницького придушити антигетьманські виступи 1661–1662 рр. закінчилися невдачею. Молодий гетьман остаточно вирішив зректися булави. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині обрала гетьманом Правобережної України *Павла Тетерю*, а Ю. Хмельницький незабаром постригся в ченці під ім'ям Гедеон і став ігуменом монастиря в Корсуні.

Після відмови Ю. Хмельницького від гетьманства державну територію України було поділено на Правобережну та Лівобережну Гетьманщину. На правобережні полки через гетьмана П. Тетерю намагалася впливати Польща, прагнучи відновити й утвердити там свою владу. Лівобережні козаки дедалі більше підпадали під владу Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента.

▲ Павло Тетеря.
Художник Г. Васько.
XIX ст.

Спираючись на підтримку Польщі, П. Тетеря сподівався поширити свою владу на Лівобережжя, однак похід, що розпочався на початку листопада 1663 р., був невдалим. На Правобережжі набирало розмаху антигетьманське та антипольське повстання, яке очолив І. Виговський. До нього прилучилися запорожці й дехто з лівобережних полковників. Такий перебіг подій ускладнив становище П. Тетері. За участь у змові було заарештовано рік тому обраного київського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, архимандрита Свято-Онуфріївського монастиря Гедеона (Юрія) Хмельницького та пол-

ковника Г. Гуляницького, яких незабаром ув'язнили в колишній столиці хрестоносців Тевтонського ордену – Мальборку (Марієнбурзі). І. Виговського було засуджено до страти.

Каральні заходи не додали популярності П. Тетері, прірву між ним та козацтвом поглиблювали й дії польського воєначальника Стефана Чарнецького. Зрештою у червні 1665 р. П. Тетеря втік до Польщі, забравши клейноди та частину державного архіву. Гетьманську булаву в серпні 1665 р. на козацькій раді під Богуславом отримав *Петро Дорошенко*.

На Лівобережній Україні у квітні 1662 р. переяславський полковник Я. Сомко скликав у Козельці старшинську раду, яка обрала його гетьманом. Проте обіймав він цю посаду лише місяць, бо московський уряд не визнав законності його обрання. У Москві гетьманом воліли бачити запорозького отамана Івана Брюховецького. Той обіцянками прихилив на свій бік Запорозьку Січ, козацькі низи й містян. Він, зокрема, запевняв, що, ставши гетьманом, поліпшить становище козацьких низів і селянства, а містянам надасть право самоврядування. Упевнившись, що має підтримку в Україні, він звернувся до царя з проханням дозволити скликати раду.

27–28 червня 1663 р. в Ніжині зібралася Чорна рада, у якій взяли участь разом із козаками селяни та жителі міст. Спираючись на підтримку козацьких низів, які рішуче виступили проти старшини, а також під тиском московських військ І. Брюховецький здобув перемогу над Я. Сомком.

Чорна рада – загальна козацька рада, що відбулася 27–28 червня 1663 р. в Ніжині за наказом московського царя, на якій гетьманом Лівобережної України було обрано І. Брюховецького.

У своїй діяльності новообраний гетьман спирався на підтримку Москви. У 1665 р. І. Брюховецький – перший з українських гетьманів – поїхав з офіційним візитом до Москви. Там він погодився підписати новий договір, відомий в історії як *Московські статті*.

Згідно з **Московськими статтями 1665 р.** царські воеводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах. На московських воевод покладалося збирання податків, які повністю мали надходити до царської казни. Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника. Гетьманський уряд позбавляли права на проведення самостійної зовнішньої політики.

▲ Іван Брюховецький.
Художник Г. Васько.
XIX ст.

Московські статті істотно обмежували автономію Лівобережної Гетьманщини, посилювали її залежність від московського царя. За підписання цієї угоди І. Брюховецький отримав боярство, численні маєтки та дочку князя Долгорукого за дружину.

Незабаром Московське царство та Річ Посполита розпочали переговори, які закінчилися підписанням **30 січня 1667 р.** в с. Андрусові (поблизу Смоленська) перемир'я. За умовами *Андрусівського договору* воєнні дії між державами припинялися. Установлювалося перемир'я на 13,5 року. Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ. За Польщею закріплювалися землі Білорусі й Правобережної України. Запорозька Січ переходила під контроль обох держав.

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за утворення незалежної держави, узаконював і закріплював насильницький поділ Гетьманщини між Польщею та Московією.

Що визначало гетьманування Павла Тетері? Чим закінчилася боротьба за владу на Лівобережній Україні? Що передбачали Московські статті 1665 р.? Чому підписання Андрусівського договору вважають однією з найтрагічніших подій другої половини XVII ст.?

Прочитайте уривок з джерела. Про яку подію згадує у своєму листі І. Брюховецький? Навіщо гетьман звертається до впливового російського вельможі з таким листом? Як це характеризує І. Брюховецького?

Згадати про мій приїзд до Москви, що за тим-таки звичаєм Виговський і молодий Хмельницький обіцяли бути в столиці, але змінили, не виконавши своєї обіцянки, – то прошу не рівняти мене, слугу свого, ваша милосте, у високому розумі своєму із молодим Хмельницьким та Виговським, бо відомо, які їхні добродійства перед гетьманством і при гетьманстві до ляхів були: лядських, і татарських, і шведських, і турецьких послів приймали й відпускали без государевого відомо, а ляхів при собі тримали, і з лядськими домами поєднувалися, і за іншими приязнями через братство із ляхами в зміні були. А щодо мене, ваша милосте, так зволь розуміти й відати, що я без лукавства кажу істину: бачив себе на небі, коли... сподобився бачити пресвітлі очі великого государя нашого, його царську пресвітлу величність, єдиного осяйного під сонцем монарха (*З листа гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького до російського вельможі Богдана Хитрово, 1665 р.*).

Попрацюйте з історичною картою на с.151. 1. Які терени обіймала Українська держава на початок гетьманування Ю. Хмельницького? З якими державами сусідила? 2. Де відбулися основні події 1659–1665 рр.? 3. Як було переділено Гетьманщину за Андрусівським перемир'ям?

Прочитайте замітку, у якій наведено уривок з першого українського історичного роману «Чорна рада». Поміркуйте, чому козацьку раду 1663 р. в Ніжині нази-

вають *Чорною*. Простежте на прикладі цієї події, як відбулася зміна значення назви цієї події: від конкретного («чорна» – через участь у ній простолюду (черні) – рядових козаків, міської бідноти, селян) до символічного («чорна», бо нещаслива, лиховісна). Чи виправдана, на вашу думку, така символіка щодо названої події?

” Працюючи над романом «Чорна рада», Пантелеймон Куліш спирався на архівні документи та козацькі літописи – Самовидця і Григорія Граб'янки. Письменник прагнув максимально точно відтворити перебіг історичної події. Тож картина Чорної ради в романі постає в усій повноті деталей і подробиць:

«Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корошову козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі послали, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чути було, як бряжчали в бояр шабляки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо – два дяки йому руки піддержували – і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

– Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

– Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів – усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

– Брюховецького!

– Сомка!..

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою.

– Стійте, стійте лавою! – крикне Сомко на своїх. – Даймо шаблями їм одвіт!..

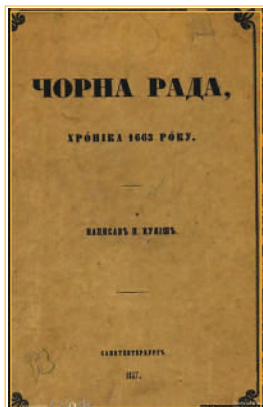
А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками...

І кинулись купою (сомківці) до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвое, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

– Ей, – каже, – годі! Нема тут наших!

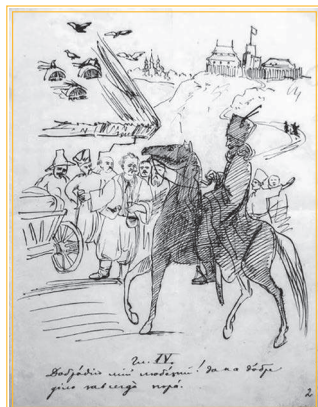
Старшина гляне, аж кругом самі запорожці».

▲ Обкладинка першого видання роману П. Куліша «Чорна рада». 1857 р.

▲ Ескіз малюнків П. Куліша до роману «Чорна рада». 1855–1856 рр.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/beLfb2tM> або кодом, перегляньте фрагмент з українського історичного телесеріалу «Чорна рада» (2000 р.), знято-го за однойменним романом Пантелеймона Куліша. Роль Івана Брюховецького у фільмі зіграв Богдан Ступка. Визначте, коли саме відбувалися події, обіграні у пропонованому фрагменті. Чи вдалося акторові передати вдачу запорозького отамана та методи, якими він здобув прихильність запорозців? Відповідь обґрунтуйте.

Поміркуйте, чому Андрусівське перемир'я український літописець Самійло Величко назвав «Андрусівським торгом». Наведіть конкретні приклади політики московського уряду, спрямованої проти незалежності козацької України.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) Андрусівське перемир'я; б) підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей; в) підписання І. Брюховецьким Московських статей.

2. Як змінилася територія Гетьманщини за Андрусівським договором?

3. Кого з гетьманів стосується свідчення сучасників: а) «У нас у предках бояр не було, а він заводить нові порядки, а вольності наші всі odchодять»; б) «Хай іде до лихого, як з нами не хоче жити, а злякавшись, клобуком покриває голову»? Оцініть діяльність кожного як історичного діяча.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/BeOCxNtr> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 31. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини

Роздивіться на с. 159 портрети гетьманів Лівобережної та Правобережної Гетьманщини. Чому, на вашу думку, у галереї козацьких портретів переважають історичні реконструкції, а не пам'ятки епохи, за якої випало жити зображеним? Унаслідок яких історичних обставин у козацькій державі в 60–70-х роки XVII ст. загострилася боротьба за владу? Поділіться припущеннями, з якого середовища походили претенденти на гетьманську булаву, на кого спиралися і як це впливало на їхню політику.

▲ Петро Дорошенко.
Німецька гравюра 1693 р.

▲ Дем'ян Многогрішний.
Художник Г. Васько. XIX ст.

▲ Михайло Ханенко.
Художник Г. Васько. XIX ст.

▲ Іван Самойлович.
Невідомий художник. XIX ст.

1. Що визначало гетьманування Петра Дорошенка та внаслідок яких подій гетьманом на Лівобережжі став Дем'ян Многогрішний?

Гетьманування *Петра Дорошенка* (1665–1676) на Правобережжі розпочалося за надзвичайно складних умов. Козацьку Україну, як ви вже знаєте, було поділено на дві Гетьманщини. Правобережжя потерпало від воєнних дій, зазнавши значного спустошення. Тому П. Дорошенко насамперед удався до заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища. Він усіляко заохочував заселення південних районів Правобережжя, захищав інтереси козацького стану. Щоб позбутися залежності гетьмана від старшини, прагнув запровадити довічну гетьманську владу. Створив постійне професійне наймане військо, яке в різні роки налічувало близько 5–6 тис. *сердюків* (козаки піхотних полків). Утримувані гетьманським коштом, вони були особистою гвардією гетьмана, охороняли його резиденцію, військове

спорядження та артилерію тощо. Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигирини православного київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який облаштував у столиці гетьманської держави митрополичу резиденцію.

П. Дорошенко докладав зусиль для об'єднання всіх українських земель у межах однієї держави. На початку березня 1666 р. старшинська рада підтримала план гетьмана вигнати поляків з України, укласти союз з кримським ханом та об'єднати українські землі під владою П. Дорошенка. У грудні 1666 р. козаки разом із загонами татар знищили 6-тисячний польський загін під Браїловим на Брацлавщині, проте цей виступ не поклав край розбрату в Україні.

Звістка про підписання Московією та Польщею Андрусівського договору спонукала правобережного гетьмана до відновлення воєнних дій проти Польщі. На початку 1668 р. на старшинській раді в Чигирині П. Дорошенко знову порушив питання про об'єднання Гетьманщини, цього разу під протекторатом Туреччини. Таке саме рішення ухвалила й рада на Лівобережжі.

Лівобережну Україну, а також Слобожанщину, охопило антимосковське повстання, спричинене сваволею московських воєвод та стрільців в українських містах і селах. Цікаво, що очолив його І. Брюховецький. У березні 1668 р. московських залог позбулася більшість міст Лівобережжя. І. Сірко звільнив від московських військ усю Слобідську Україну, крім Харкова. Це спонукало П. Дорошенка виступити в похід із надією на об'єднання українських земель. Наприкінці травня 1668 р. він переправився через Дніпро й вирушив назустріч І. Брюховецькому. 18 червня в таборі під Опішнею, що на Полтавщині, козаки зчинили бунт, убили І. Брюховецького, а П. Дорошенка обрали гетьманом обох берегів Дніпра.

Щоб контролювати ситуацію на Лівобережжі, П. Дорошенко розташував у найбільших містах свої залоги. Та утримати владу на Лівобережжі йому не пощастило. З півночі загрожувала Московія, на заході почали наступ війська Речі Посполитої. До того ж запорожці висунули свого претендента на булаву – племінника І. Брюховецького – Петра Суховієнка. Усе це змусило П. Дорошенка повернутися на Правобережжя.

На лівому березі Дніпра наказним гетьманом залишився чернігівський полковник *Дем'ян Многогрішний*. У березні 1669 р. на Генеральній раді в Глухові його обрали гетьманом Лівобережжя. З московським урядом було укладено нову угоду.

Глухівські статті 1669 р. передбачали, що московські воєводи лишалися тільки в п'яти містах, причому вони не мали права втручатися у справи місцевого управління та судочинства. Податки мала збирати тільки старшина. Гетьман отримав право утримувати наймане військо – 1 тис. компанійців (так називали наймані кіннотні козацькі полки по 500–600 осіб у кожному, які мали наглядати за порядком). Що ж до зносин гетьмана з іншими державами, то їх було заборонено.

Д. Многогрішний також не відмовився від ідеї об'єднати українські землі під однією гетьманською булавою. Щоб подолати промосковські настрої серед козацької старшини, він замінив ненадійних полковників вірними собі людьми. Однак старшину обурювало прагнення гетьмана до особистого збагачення, а також те, що він не зважав на старшинську раду – сам вів переговори з московськими послами, без військового суду карав навіть полковників, роздавав урядові посади своїм родичам.

У березні 1672 р. генеральна старшина таємно схопила Дем'яна Многогрішного з братом Василем у Батуринському замку, звинуватила їх у дружніх стосунках із Дорошенком і в зраді царя та відправила до Москви. Там їх засудили до страти, однак кару скасували, замінивши довічним засланням. Д. Многогрішний став першим з гетьманів, якого після зміщення з посади було заслано до Сибіру.

Яких першочергових заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища на Правобережжі, ужив П. Дорошенко? Що йому завадило лишитися на Лівобережжі після обрання гетьманом обох берегів Дніпра? Яким було гетьманування Дем'яна Многогрішного?

Прочитайте уривок з джерела. Навіщо І. Брюховецький розсилав листи до містян і козаків, повідомляючи про розрив з Московією в лютому 1668 р.? Як гетьман пояснював свою прихильність до пропозиції П. Дорошенка почати готувати повстання проти московських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. й об'єднати дві Гетьманщини? Поділіться припущеннями, чи була властива політичним крокам І. Брюховецького суперечливість. Із чим це було пов'язано? Як це позначилося на його особистій долі?

...Не з нашої єдиної, а із загальної, усієї старшини Запорозького Війська, ради те учинилося, що ми від руки і приятні московської відлучилися. Цьому повім слухні такі причини. Коли московські послали з польськими комісарами мир поміж себе, домовившись, постановляючи й присягою потвердили, щоб з обох боків... церкви обертати в уніатські або костели... Але хай Україну, вітчизну нашу милу, розоряти, спустошити і в ніщо, усіх великих і малих на ній жителів вигубивши, обернути, від отієї умисленої на нас погібелі ми, із Запорозьким Військом відходячи, захотіли давню любов відновити із своєю братією, від якої ми, за неприятельською війною, були розлучені, і в братолюбний союз знову прийти, аніж із Москвою... Їх ми, однак, не захотіли вигнати з українських міст шаблею, але без кровопролиття замислили до московського рубежу в цілості провести, але вони, москалі... не пішли мирно дозволеною собі дорогою, а почали були війну. Тоді через повстання й хвилювання народу пізнали щодо себе таку, якої нам бажали, шкоду, що й мало їх живих змогло відійти... (З листа гетьмана Лівобережної Гетьманщини І. Брюховецького до новгород-сіверського сотника та місцевої людної, лютий 1668 р.)

2. Чим завершилася боротьба гетьмана Петра Дорошенка за об'єднання України та до яких заходів для захисту державних

▲ Петро Дорошенко.
Художник
С. Васильківський.
1900 р.

інтересів Лівобережної Гетьманщини вдавався гетьман Іван Самойлович?

Втрата гетьманства на Лівобережжі не зупинила П. Дорошенка в його прагненні об'єднати козацьку Україну. Загроза з боку Польщі й Криму підштовхнула його до налагодження тісніших зв'язків із Туреччиною. Спираючись саме на її підтримку, він сподівався скасувати умови Андрусівського договору й покласти край зазіханням Речі Посполитої, а потім об'єднати Правобережжя з Лівобережжям в одну державу.

У березні 1669 р. гетьман скликав під Корсунем старшинську раду. У ній узяло участь близько 800 правобережних старшин і козаків та 11 запорожців на чолі з осавулом. На раді також були митрополит Й. Нелюбович-Тукальський, Ю. Хмельницький, представник султана Мегмеда IV та молдовський посол. Більшість учасників ради ухвалила прийняти турецький

протекторат, але присягнути відмовилася.

Проте не все козацтво й не всі селяни Правобережжя підтримали таку угоду. Рішення ради засудили й запорозькі козаки П. Суховієнка. За таких умов П. Дорошенко спромігся утримати гетьманство на Правобережжі. Гетьманську булаву він мусив виборювати, долаючи, з одного боку, зазіхання П. Суховієнка, а з другого – «новообраного гетьмана», уманського полковника *Михайла Ханенка*, владу якого в серпні 1669 р. визнали кілька правобережних полків і Січ. П. Суховієнко «отримав посаду» генерального писаря.

Обрання М. Ханенка загострило ситуацію на Правобережжі. Розпочалася війна між прихильниками М. Ханенка та П. Дорошенка. У середині серпня 1671 р. польська армія на чолі з коронним гетьманом Я. Собеським розгорнула воєнні дії в Україні. Долаючи запеклий опір козаків та містян, на кінець жовтня Річ Посполита встановила своє панування майже над усією територією Брацлавщини. Король Михайло Вишневецький офіційно затвердив правобережним гетьманом Михайла Ханенка.

На початку червня 1672 р. 100–120-тисячна армія, очолювана султаном Мегмедом IV, рушила в похід на Брацлавщину. Так на Правобережжі розпочалася ще одна війна. Українці брали участь у складі обох армій: П. Дорошенко зі своїми військами воював на боці Туреччини, М. Ханенко – на боці Польщі.

П. Дорошенко, дочекавшись татар, перейшов у наступ і 18 липня під Четвертинівкою на Поділлі розбив підрозділи польського війська Кароля Лужецького та загони М. Ханенка. У серпні 1672 р. об'єднані українсько-турецько-татарські сили здобули Кам'янець і рушили на Галичину. На початку вересня взяли в облогу Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд 18 жовтня 1672 р. уклав у Бучачі мирний договір.

Відповідно до **Буцацької угоди** Польща віддавала Туреччині все Подільське воєводство з Кам'янцем. Брацлавщиною й Південною Київщиною мав опікуватися П. Дорошенко під протекторатом Османської імперії.

Прикметно, що, відмовляючись від правобережних земель, Польща визнала незалежність «Української держави» П. Дорошенка (таку назву вперше вжито в офіційних міжнародних документах).

За Буцацьким договором на теренах Подільського воєводства, що відійшли до складу Османської імперії, мала бути утворена турецька провінція – Кам'янецький ейялет. У складі Польщі залишалися Галичина, Волинь та Північна Київщина.

Утім, Буцацький договір не приніс Правобережжю бажаного миру, оскільки Польща не збиралася відмовлятися від українських земель і шукала приводу для їх повернення.

Водночас у Лівобережній Гетьманщині 27 червня 1672 р. в Козацькій Діброві, що між Конотопом і Путивлем, відбулася Генеральна військова рада, де гетьманом обрали *Івана Самойловича* (1672–1687). Крім виборів гетьмана, на раді провели переговори гетьманський та московський уряди, уклавши угоду, відому під назвою *Конотопські статті*.

10 пунктів **Конотопських статей** доповнювали Глухівські статті й порівняно з ними ще більше обмежували владу гетьмана. За Конотопськими статтями гетьманові заборонялося без царського погодження та старшинської ради відряджати посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з П. Дорошенком. Нова угода не дозволяла гетьманові позбавляти старшину посад, карати без згоди ради або вироку військового суду.

Гетьман І. Самойлович прагнув створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Щоб досягти цього, він удався до заходів з обмеження права козацьких низів втручатися в державні справи. Гетьман обстоював інтереси старшини, сприяв розширенню її землеволодінь. Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади, тому своїм синам надавав найвпливовіші посади в уряді та великі маєтності. І. Самойлович протидіяв спробам запорожців здобути політичну самостійність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, домагався від Москви переходові під свою владу слобідських полків, не випускав з уваги й західно-українські землі.

 Які обставини спонукали П. Дорошенка до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною? Які наслідки мав похід об'єднаного турецько-татарсько-українського війська на Поділля 1672 р.? Що передбачав Буцацький мирний договір? Порівняйте внутрішньополітичні заходи Д. Многогрішного та І. Самойловича: які з них були однаковими, а які – відрізнялися.

 Попрацюйте з історичною картою на с. 151. Спираючись на текст параграфа, визначте, на які терени поширювалася влада згаданих у матеріалах уроку козацьких керманічів. Схарактеризуйте напрями основних воєнних кампаній періоду. Визначте місце розташування географічних об'єктів, з якими пов'язані важливі міждержавні угоди того часу.

 Роздивіться ілюстрації та прочитайте замітку. З якими напрямками внутрішньої політики гетьмана І. Самойловича пов'язані зображені пам'ятки?

 Яскравою рисою гетьманування І. Самойловича, в умовах відносно стабілізації життя на Лівобережній Україні, стало пожвавлення культурного розвитку. Найбільші зрушення цього періоду сталися в архітектурі та будівництві. Фундаторами соборів і церков були гетьман, старшини, заможні містяни. Зокрема, І. Самойлович фундував Троїцький собор Густинського монастиря під Прилуками, збудований у 1674–1676 рр. Початок будівництва собору в 1674 р. зафіксовано на пергамені, закладеному з першим каменем у фундамент. Храм прикрашали фрески, від яких залишилися тільки ледве помітні сліди. Чільне місце з-поміж фресок належало портретові гетьмана.

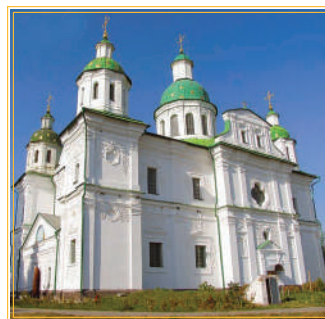
Визначними пам'ятками тих часів стала мурована церква Іоанна Предтечі в Стародубі, трапезна Троїцького монастиря в Чернігові (1677–1679). У 1679 р. розпочалося будівництво Троїцького собору в Чернігові, а 1682 р. – Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен (обидва собори остаточно добудовані за гетьманування І. Мазепи).

▲ Троїцька соборна церква монастиря в с. Густиня біля Прилук (Чернігівська обл.). Сучасна світлина

▲ Соборна церква Троїцького монастиря в Чернігові. Сучасна світлина

▲ Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря. Сучасна світлина

 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/feLf1P8D> або кодом, перегляньте відео про гетьмана Петра Дорошенка. Що нового дізналися про цього діяча? Чи поділяєте оцінку, яку дав П. Дорошенку український історик В. Антонович: «Не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод керувало цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю»? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на матеріал уроку.

Узагальніть події та явища з історії Лівобережної та Правобережної Гетьманщини кінця 60-х – початку 70-х років XVII ст., склавши синхроністичну таблицю.

Лівобережна Гетьманщина	Правобережна Гетьманщина
Рік	

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича; б) Андрусівське перемир'я; в) обрання Д. Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра; г) обрання гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного.
2. Унаслідок яких подій та на яких умовах було укладено Буцацький мирний договір?
3. Схарактеризуйте діяльність згаданих у параграфі гетьманів за планом: а) унаслідок яких подій здобув булаву; б) на кого спирався у своїй діяльності; в) як довго гетьманував; г) які його основні здобутки і втрати.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/NeGBBEFp> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 32. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Чому козацький літописець із такою увагою поставився до зображуваних на малюнку подій? Чи погоджуєтеся ви тим, що падіння Чигирини в 1678 р. було свідченням загибелі всієї Правобережної України? Які факти підтверджують або заперечують визначену літописцем причину трагедії – «тодішня незгода»? Що мав на увазі Самійло Величко, зауважуючи, що козаки «самі себе звоювали»?

Це єдиний малюнок з воєнними діями в літописі Самійла Величка. Коментуючи події, літописець зазначив: «Впала гарна тогочасна Україна, як той давній Вавилон, город великий, – через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали».

1. Які події визначали становище Правобережної України в середині 70-х років XVII ст.?

Після Буцацького польсько-турецького миру уряд Московії вирішив скористатися можливістю, не порушуючи Андрусівського перемир'я, захопити Правобережжя. Переговори з цього питання успіху не мали, і московський цар наприкінці 1673 р. наказав воеводі Г. Ромодановському й лівобережному гетьманові І. Самойловичу розпочати наступ проти П. Дорошенка. До початку

▲ Облога турками Чигирини 1678 р. Малюнок з літопису Самійла Величка. 1720 р.

березня 1674 р. їхні війська оволоділи основними містами Правобережної України. 27 березня в Переяславі відбулася рада, на яку прибула старшина десяти правобережних полків. На раді М. Ханенко склав гетьманську булаву, П. Дорошенка формально позбавили влади, а гетьманом усієї України було проголошено І. Самойловича.

▲ Козацька зброя: порохівниці, рушниці, пістоль

Ця подія спричинила турецьку агресію, унаслідок якої населення Правобережжя зазнало нових нападів та лиха. П. Дорошенко з кількома тисячами сердюків перебував у Чигирині. На початку серпня місто оточили загони московського воеводи і лівобережного гетьмана. Облога тривала два тижні. Однак звістка про те, що на допомогу Дорошенкові вирушила турецька армія, змусила московсько-українські сили відступити. На короткий час Правобережжя хоч і повернули під владу П. Дорошенка, але ціною сплати данини султанові, руйнувань та спустошень краю, розорення населення та масового захоплення в полон.

Складні обставини не додавали популярності П. Дорошенку. Важким ударом для гетьмана стала смерть Й. Нелюбовича-Тукальського. Щоб повернути втрачену довіру, він вирішив відмовитися від турецького протекторату. Після тривалих вагань 20 жовтня 1675 р. на козацькій раді в Чигирині в присутності представника Запорозжя Івана Сірка П. Дорошенко присягнув цареві. Але московський уряд не визнав тієї присяги та зажадав від гетьмана зректися булави і присягнути на лівому березі Дніпра у присутності Г. Ромодановського й І. Самойловича. Кілька посольств, що їх надсилав гетьман протягом року до Москви, не змінили рішення московського уряду. Коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки знову взяли в облогу Чигирин, П. Дорошенко виїхав до табору Г. Ромодановського й І. Самойловича та 29 вересня здав клейноди і присягнув на вірність цареві. З відмовою П. Дорошенка від гетьманської булави у 1676 р. Правобережна Гетьманщина припинила своє існування.

Зречення П. Дорошенком гетьманства Туреччина сприйняла як подію, що суперечила її політичним планам, бо вона розраховувала поширити свою владу на значну частину України.

У 1677 р. відбувся Перший чигиринський похід 60–90-тисячного турецько-татарсько-ногайського війська на українські землі, який Туреччина виправдовувала прагненням повернути булаву Ю. Хмельницькому. Перший удар був спрямований саме на Чигирин. Там стояла козацько-московська залога. Вона й боронила фортецю протягом кількатижневої облоги. Коли ж до міста підійшли основні об'єднані українсько-московські сили на чолі з Г. Ромодановським й І. Самойловичем, турецьке військо відступило.

Невдале завершення походу 1677 р. не змінило намірів турецького султана оволодіти Чигирином та всією Правобережною Україною. Головнокомандувач московського війська боярин Г. Ромодановський, вирушаючи в Україну, отримав таємну інструкцію: якщо місто неможливо буде втримати, зруйнувати його укріплення та вивести військові сили з фортеці.

У липні 1678 р. відбувся Другий чигиринський похід. Турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи, що налічувала близько 200 тис. осіб, обложила Чигирин. Більше місяця, відчайдушно захищаючись, чигиринська залога чекала на прихід сил Г. Ромодановського, однак той до козацької столиці не квапився. Врешті, московські війська підійшли до Чигириня. Проте, так і не надавши його захисникам потрібної допомоги, почали готуватися до відступу. Начальникові чигиринської залоги наказали підпалити порохові склади і прориватися з оточення. Тож коли турецькі війська вдерлися до міста, пролунав вибух. Чигирин перетворився на руйновище. Відбиваючи шалений натиск турків і татар, об'єднане московсько-українське військо відійшло до Дніпра.

▲ Бастіон Дорошенка в Чигирині. Сучасна світлина

Війни 70-х років XVII ст. між Московією, з одного боку, й Османською імперією та Кримським ханством – з другого, за володіння землями Правобережної України завершилися підписанням у січні 1681 р. **Бахчисарайського мирного договору**, за яким кордон між Московською державою та Туреччиною визначили по Дніпру. Султан визнавав зверхність Московії над Лівобережною Україною, а також Києвом з містечками довкола, що на правому березі Дніпра. Влада царя поширювалася також на Запорозьку Січ. Під зверхністю Туреччини залишалися Південна Київщина, Брацлавщина та Західне Поділля. Територія між Південним Бугом та Дніпром мала залишатися незаселеною.

За яких обставин П. Дорошенко був змушений зректися гетьманської булави? Як відбувалися турецько-татарські походи на Чигирин 1677–1678 рр.? Що передбачав Бахчисарайський мирний договір 1681 р.?

Прочитайте уривки з джерел. Про яку подію йдеться в *тексті 1*? Яким є ставлення П. Дорошенка до цієї події, що він засуджує й до чого закликає? Як гетьман пояснює причини прийняття турецької зверхності (*текст 2*)? Які наслідки мали обидві події для становища України?

1. Ось недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє, і обидва монархи вмовилися між собою, що будуть нас викоріняти... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли (*З листа гетьмана Петра Дорошенка до московського вельможі Василя Тяпкіна, січень 1668 р.*).

2. ...Тебе, православного государя, царя, за главу собі маю... З самого початку є неправда в тому, що санджаки, тобто знаки від царя турецького, мені і підручному мені війську дані. Насправді ж, боронячи цілісність усієї України, захищаючи від розорення церкви Божі і відводячи людей згубу, часом я роблю те, чого не хочу: коли б ми не прийняли тих знамен турецьких і, будучи близько них, спротивилися їх волі, тоді треба було б нам із сильними бусурманами брань мати, але на це є ми немічними (*З листа гетьмана Петра Дорошенка до московського царя Олексія Михайловича, 1671 р.*).

Прочитайте уривки з джерел. На підставі документів зробіть висновок про ставлення до П. Дорошенка сучасників. Чому попри підтримку населення гетьман вважає своє врядування як «печальне»? Наведіть історичні факти, що

підтверджують або спростовують образ П. Дорошенка як «сонця Руїни». Як ви ставитеся до героїзації історичних постатей? Поділіться припущеннями, чому виникають національні історичні міфи.

”

1. Петро Дорошенко дуже зміцнився, абсолютно в них панує й користується всенародною любов'ю. Перебуваючи там, хоча скаржився перед різними особами на непотрібну дорогу до Чигирина, а також під час повернення назад не чув про нього жодного поганого слова. Ці люди не хлопи, а самостійний народ. Зникли вже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Наряду з Тукальським проводить уночі або вранці. Достатки, пишність помітні – все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана (*З повідомлення львівського єпископа Йосифа Шумлянського, березень 1671 р.*).

2. Коли ж Божою волею був я примушений узяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, ні в чому іншому був мій намір, а тільки в тому, щоб примножити вольності Запорозького Війська та вберегти безпеку й цілість Отчизни... Тому не тільки з християнськими, але й з бусурманськими народами я намагався поводитися прихильно та гідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі (*Зі статті І. Крип'якевича «Гетьман Петро Дорошенко»*).

Руїна – назва, вживана в історичній літературі для кінця 50–70-х років XVII ст. – періоду громадянських воєн, вторгнень іноземців в Україну, її поділу між Московією, Річчю Посполитою, Османською імперією, розколу Гетьманщини, спустошення Правобережної України.

2. Що визначало становище Правобережжя після Руїни?

Бахчисарайський мир 1681 р. між Московією та Туреччиною не відповідав інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою армії Османської імперії під Віднем 1683 р., Польща відновила своє панування над Південною Київщиною та частиною Брацлавщини. Утім, спустошення, якого зазнало Правобережжя, не могло не турбувати польський уряд. Знелюднення внаслідок воєн і масових утеч населення земель, на які безперешкодно заходили турецькі війська і татарські орди, було загрозою для поновлених східних воеводств. У зв'язку з цим польський король Ян III Собеський знову звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пусток, польський уряд рішенням 1685 р. надав козацтву «прадавні привілеї та вольності». Згідно з тією ухвалою, козаки створювали на заселених ними землях власний полково-сотенний устрій. Так відродилися чотири полки: Богуславський, Корсунський, Брацлавський, Фастівський (Білоцерківський) на чолі з полковниками Самійлом Івановичем (Самусем), Захаром Іскрою, Андрієм Абазином та Семеном Палієм. Наказним гетьманом став Андрій Могила.

Відновлені полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Кожен із полковників заохочував заселення пусток, сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування, судів. Упроваджувалося козацьке та вільне селянське землеволодіння. Особливою активністю у відродженні козацького краю відзначався фастівський полковник Семен Палій.

У травні 1686 р. між Польщею та Московією було укладено новий договір – «Вічний мир». Загалом цей договір, який не передбачав обмежень у часі, підтверджував Андрусівське перемир'я 1667 р. про розподіл сфер впливу над Україною.

За умовами **Вічного миру** Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну з Черніговом і Стародубом. Запорозька Січ, яка за Андрусівським миром перебувала під контролем обох держав, тепер переходила під зверхність Московії. Польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ з навколишніми землями. Територія Брацлавщини й Південної Київщини ставала нейтральною незаселеною зоною між двома державами. Під владою Польщі лишалася Північна Київщина, Волинь і Галичина.

У січні 1699 р. за ухвалами Карловицького конгресу Османська імперія передавала Польщі Західне Поділля, Брацлавщину й Південну Київщину. Це поклато край існуванню Кам'янецького ейялету. У серпні того-таки року за ухвалою польського сейму козацькі полки на Правобережній Україні мали розформувати.

 Коли Річ Посполита повернула під свою владу Правобережжя? Чому польський уряд дозволив відновити козацтво? Між якими державами і чому було укладено «Вічний мир»? Що передбачала ця угода? Як вона позначилася на історичній долі українських земель?

 На підставі наведених у замітці міркувань та оцінок, а також спираючись на факти, про які довідалися на попередніх уроках, обґрунтуйте, чому період кінця 50–70-х років XVII ст. в історії України називають *добою Руїни*. У чому, на вашу думку, основна причина становища на Правобережній Україні, докладно змальованого в цитаті з козацького літопису? Яку причину Руїни визначає як основну Борис Грінченко? Що з цього приводу думаєте ви?

 50–70-ті роки XVII ст. – надзвичайно складний період в історії України, який в історичній літературі називають *добою Руїни*. Позбавлена територіальної цілісності, знесилена й спустошена тривалою війною Україна всупереч прагненням лівобережних і правобережних гетьманів лишалася роз'єднаною і дедалі більше підпадала під владу сусідніх країн. Сподівання козацьких керманичів на підтримку якоїсь із цих держав виявилися марними.

У літописі Самійла Величка про становище на Правобережжі наприкінці 70-х років XVII ст. читаємо: «Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Усі вони правили тоді за пристановище й поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході, одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли – розруйновані, засипані землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише всякого гаддя, що там гніздилося. Роздивившись, побачив я зарослі мохом, очеретом і зіллям широкі тогобічні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси і великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані

озера. І це був той край, якого правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу – він був немовби друга обітована земля, що кипіла медом і молоком. Бачив я, окрім того, у різних місцях багато людських кісток, сухих і голих – їх покривало саме тільки небо».

Знаний педагог, письменник та громадський діяч кінця ХІХ – початку ХХ ст. Борис Грінченко про причини Руїни зауважував: «Власне, ще з давніх-давен українсько-руське громадянство мало знало, що то таке – йти вкупі. Поруч з І. Виговським стоїть Пушкар, поруч з Дорошенком стоїть Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. І кожен з тих згаданих веде за собою якусь частку України, і всі вкупі, волею чи неволею, заливають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатою, пишню-барвистою, слявом соняшним та волею повитої країни роблять розлогу труну народну, ховають у ній українську волю, українське право, українське добро, і історія пише “Руїна” там, де колись було осяйне слово “Життя”. Минуле не минається дурно сьогочасному. Воно залишає наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить – йти вкупі...».

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/3eLf9hwQ> або кодом, перегляньте відео про перебіг подій історії України 50–70-х років ХVІІ ст., відомих як доба Руїни.

Що було характерним для того періоду? Як історик пояснює причини трагічних подій та їхні наслідки? Як вплинула доба Руїни на демографічне та соціально-економічне становище на українських теренах? Які уроки можна вивести з періоду Руїни для розуміння історії?

Скориставшись джерелами параграфа, висловіть думку про те, яку подію в історії України можна вважати безпосереднім провісником доби Руїни, яка поклала її початок, яка засвідчила її кульмінацію, а яка – її завершення.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) чигиринські походи; б) «Вічний мир» між Московією та Польщею; в) Бахчисарайський мирний договір.

2. Дайте оцінку діяльності гетьмана П. Дорошенка як історичного діяча.
3. Сформулюйте причини та наслідки доби Руїни. Обґрунтуйте історичними фактами ті з них, які вважаєте основними.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/jeGBNNJI> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 33. Слобідська Україна та Запорозька Січ

Попрацюйте з історичною картою на с. 151. Які терени охоплювала Слобідська Україна у 80-х роках ХVІІ ст.? Чи поширювалася на ці землі влада лівобережних гетьманів? Поділіться припущеннями, що спонукало українське населення залишати обжиті місця й перебиратися в той край. Які найбільші міста Слобідської України?

1. Як відбувалося заселення Слобідської України?

На схід від Гетьманщини, на кордоні з Московією, простягалися незаймані землі. Колись вони належали Чернігово-Сіверському князівству, були гарно залюднені та обжиті, але в ХІІІ ст. зазнали спустош-

ливих набігів ординців. Саме тому багатий край протягом тривалого часу лишався занедбаним і знелюднілим. Від 30-х років XVII ст. сюди потяглися українські переселенці, які залишали рідні місця після невдалих повстань, війни, економічного визиску. Уряд Московії всіляко заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту своїх кордонів від ударів зі Степу.

Масові переселення українців випали на середину XVII ст. Складність внутрішньої ситуації, пов'язаної з початком козацької революції, змушувала родини, а то й цілі села залишати домівки й вирушати в небезпечну дорогу. Наприклад, 1652 р. козаки під проводом полковника Івана Дзиковського на Тихій Сосні, притоці Дону, заснували місто *Острогозьк*. Інший великий гурт переселенців на чолі з Герасимом Кондратьєвим того самого року заснував місто *Суми*. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано місто *Харків*. Подібну історію виникнення мали такі міста, як *Салтів*, *Мурафа*, *Охтирка*, *Балаклія*, *Ізюм* та багато інших. Одночасно з містами закладали села. Їх зазвичай розбудовували невеликі групи переселенців із різних земель України. Оскільки поселення, що виникали, були звільнені від податків, то й називали їх за давньою українською традицією *слободами*. Звідси походить і назва цілого регіону – *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*.

▲ Свято-Воскресенський собор у Сумах (1702 р.), збудований коштом полковника Герасима Кондратьєва

▲ Будівництво Сумської фортеці. Діорама в Сумському обласному краєзнавчому музеї

Зважувалися на переселення здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привілеї. Зокрема, право *займанщини*, за яким кожен переселенець привласнював собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки міг обробити. Зайняті землі не обкладали податком. Так само не брали податків і з господарських промислів. Замість сплати податків українські переселенці були зобов'язані відбувати військову службу. Переселенців з Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, яке царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Визнання переселенцями влади царя полягало в складанні присяги. Права українських поселенців підтверджували царські жаловані грамоти.

Так протягом другої половини XVII ст. поряд із Лівобережною Гетьманщиною по-стала Слобідська Україна, що охоплювала терени сучасних Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південні частини Воронежської, Курської та більшу частину Белгородської областей теперішньої Російської Федерації. На території Слобідської України сформувалося п'ять козацьких полків – Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Ці полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями й поділялися на сотні. Полком керував виборний полковник (обирали довічно) із полковою старшиною. Він очолював адміністрацію, затверджував судові ухвали, роздавав поселенцям вільні землі, а також командував військом під час походів. Крім того, на Слобідській Україні нерідко траплялось успадкування посади полковника. У Слобідській Україні посади гетьмана не існувало, не було й генеральної старшини. У цьому полягала ще одна особливість адміністративно-політичного устрою краю. Слобідські полковники підпорядковувалися безпосередньо белгородському воєводі.

Займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі.

Пригадайте, у зв'язку з якими подіями козацької доби з'явилися перші українські поселення на теренах Слобожанщини. Які особливості мав адміністративно-політичний устрій Слобідської України? Складіть порівняльну таблицю адміністративно-територіального устрою та системи органів влади Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України. Зробіть висновок про спільні та відмінні риси.

Прочитайте уривок з джерела. На підставі тексту підручника та документа сформулюйте причини, які спонукали до переселення на терени Слобожанщини.

Наші діди, батьки, брати й родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну на заклик белгородських та курських воєвод, котрі забезпечували нас царським словом – не однімати від нас наших вільнот. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи по Белгородській лінії у диких степах на татарських займищах, котрими ходили татари під оці городи. І для збільшення населення в цих нових містах наказано було нам призивати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля й інші міста, а до них повіти, села й хутори. І ми вірою та правдою служили. І тоді як татари приходили плюндрувати московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те й пожалувано нас усякими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки й усякі ґрунти заводити й усякими промислами промишляти без чиншу, за старим українським звичаєм (*Заява мешканців Сумського полку, 1705 р., з книги Д. Багалія «Історія Слобідської України»*).

2. Якою була участь Запорозької Січі в перебігові подій доби?

Від 1639 р. Запорозька Січ розташовувалася на Микитиному Розі. Саме там Б. Хмельницький готував повстання проти Речі Посполитої. Січі належала провідна роль і в розгортанні козацької революції.

Запорозжці брали участь у воєнних діях проти Речі Посполитої. Однак за умовами Зборівського договору багато їх опинилося поза козацьким реєстром. Це спричинило невдоволення січовиків та заострення відносин із гетьманською владою. Не задовольняв запорожців і Білоцерківський договір, через що вони брали участь у виступах проти старшини й гетьмана. Напружені взаємини Запорозької Січі з гетьманським урядом спричинили зміну місця її розташування. У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиноного Рогу ближче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла р. Чортомлик.

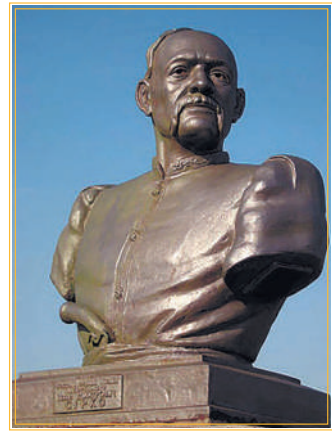
▲ Макет Чортомлицької Січі

Новоутворена Січ існувала протягом 1652–1709 рр. Її називають *Чортомлицькою*. І за часів цієї Січі відносини запорожців із владою склалися непросто, часом загострювалися аж до збройних виступів. Особливо виразно це виявилось після смерті Б. Хмельницького.

За доби Руїни Січ прагнула повернути собі провідну роль у житті козацької України. Щоправда, запорожці не завжди виявляли мудрість і політичну далекоглядність, а часом навіть ставали на бік ворогів козацької держави, позбавляючи підтримки гетьманів, які своїми діями домагалися її збереження. Так було, зокрема, під час гетьманування І. Виговського, коли запорожці підтримали Я. Барабаша. Січовики допомогли здобути гетьманську булаву І. Брюховецькому. Не були зваженими дії запорожців і під час гетьманування П. Дорошенка, коли вони підтримали заколоти М. Ханенка та П. Суховієнка.

Попри часом суперечливі дії Січі у внутрішньоукраїнських справах, запорожці ніколи не зраджували свого покликання захищати південні рубежі українських земель. У другій половині XVII ст. Запорозька Січ уславилася своєю участю в багатьох воєнних операціях. Особливо сприятливі умови для здійснення походів проти Османської імперії та Кримського ханства склалися після Андрусівського перемир'я. Керівником та організатором більшості тогочасних походів був Іван Сірко, який зажив слави непереможного полководця. Коли 1672 р. І. Сірка за намовою недоброзичливців було ув'язнено й відправлено до Сибіру, про його звільнення клопотався навіть уряд

Речі Посполитої. Повернувшись із заслання, кошовий отаман із завзяттям поринув у вир воєнних подій. Джерела свідчать також про активну дипломатичну діяльність І. Сірка, який особисто листувався з найвпливовішими тогочасними політиками.

▲ Бюст Івана Сірка на його могилі біля с. Капулівка на Нікопольщині

 Як складалися відносини Запорозької Січі з Гетьманщиною? Які з названих подій збіглися в часі з існуванням Чортомлицької Січі: 1) перші битви козацької революції – на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями; 2) Збарасько-Зборівська кампанія та укладення Зборівського договору; 3) укладення Андрусівського перемир'я; 4) повстання на чолі з П. Павлюком, Я. Острянином, Д. Гуною; 5) московсько-українська війна й битва під Конотопом; 6) Чуднівська воєнна кампанія і підписання Слободищенського трактату; 7) чигиринські походи; 8) Чорна рада в Ніжині; обрання гетьманом І. Брюховецького?

 На яких чеснотах кошового отамана Івана Сірка наголошує хроніст? Про які прикмети зовнішності наводить свідчення? Як автор ставиться до І. Сірка? Чи можна вважати уривок з хроніки достовірним та неупередженим?

 Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних виправах і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий страх, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде»; після цих слів плач одразу вщухав. Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Улітку він перебував на порогах (Дніпрових), а взимку – на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами... На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру (*Польський хроніст Веспасіан Коховський*).

 Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрацію на с. 176. Поділіться припущеннями, хто з-поміж персонажів картини Іллі Рєпіна є Сірком? Порівняйте словесний та живописний портрет кошового. Чи відповідає зображення на картині тому образу, про який свідчить наведене вище джерело? З ким із названих історичних діячів, на вашу думку, міг зустрічатися або листуватися І. Сірко, на чийому боці або проти кого воювати: 1) гетьман Б. Хмельницький; 2) гетьман П. Конашевич-Сагайдачний; 3) польський король Ян III Собеський; 4) московський цар Олексій Романов; 5) гетьман П. Дорошенко; 6) гетьман К. Косинський; 7) гетьман І. Самойлович; 8) гетьман М. Ханенко; 9) митрополит Й. Борецький? Відповідь обґрунтуйте.

 Іван Сірко ще за життя став героєм багатьох легенд. Фольклорна традиція, зокрема, пов'язує з його ім'ям написання легендарного

листа турецькому султанові. Народні перекази свідчать, що у відповідь на вимогу турецького султана Мегмеда IV визнати залежність від Туреччини й підкоритися йому, «непереможному лицареві», запорожці на чолі з І. Сірком склали дотепного листа: «Запорозькі козаки турецькому султану. Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годин синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землю, водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар... самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча дупа, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче!.. Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день – такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!.. Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким».

▲ Запорозькі пишуть листа турецькому султанові.
Художник І. Рєпін. 1880–1891 рр.

Відомий художник кілька разів звертався до постаті легендарного запорозького отамана І. Сірка, залишивши два варіанти картини на той самий сюжет. Наведено репродукцію картини, яка нині зберігається в Харківському художньому музеї.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/weLf5hQo> або кодом, перегляньте відео про освоєння південних та східних територій сучасної України за доби раннього нового часу. Про що свідчить той факт, що основною суспільною силою на Слобожанщині було козацтво, а центрами розвитку південних теренів були козацькі поселення? Коли почалося найактивніше залюднення Півдня та Сходу України? З чим це пов'язано?

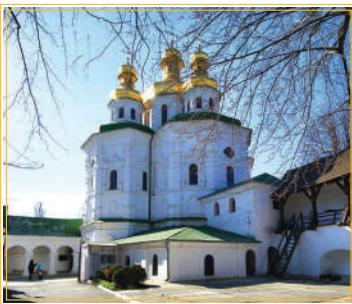
 Узагальніть матеріал уроку трьома запитаннями, що починаються словом «чому». Обміркуйте їх у загальному колі. Які запитання з обговорюваних видалися вам найцікавішими? Які спонукають до пошуку інформації в додаткових джерелах?

- 1. Які з міст були центрами козацьких полків на Слобідській Україні: а) Ізюм; б) Ніжин; в) Острогозьк; г) Охтирка; ґ) Полтава; д) Прилуки; е) Суми; є) Харків; ж) Чернігів?
2. Чому території порубіжних земель Гетьманщини та Московії почали масово заселяти в XVII ст.? Звідки походить назва Слобожанщина?
3. Оцініть діяльність кошового отамана І. Сірка як історичного діяча.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/keGBMZdH> або кодом та виконайте завдання онлайн.

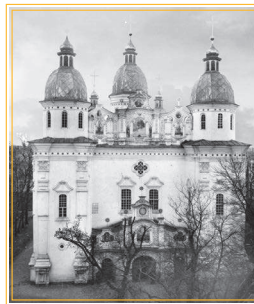

§ 34. Гетьманщина за часів Івана Мазепи

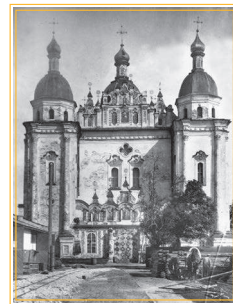
 Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар. Поміркуйте, що дає підстави визначати культурницьку діяльність гетьмана Івана Мазепи не простим меценатством, а одним з напрямів загальнодержавної політики. Які історичні умови сприяють розвитку культури? Поділіться припущеннями, які з них могли скластися наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Наведіть відомі вам історичні факти, що визначали становище українських земель на 1687 р. – час, коли гетьманську булаву отримав І. Мазепа.

▲ Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. Сучасна світлина

▲ Богоявленський собор Братського монастиря в Києві (зруйнований 1935 р.)

▲ Військово-Микільський собор Пустинно-Микільського монастиря (зруйнований 1934 р.)

Одним з найважливіших напрямів політики гетьмана Івана Мазепи (1687–1709) була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книговидання він вкладав величезні кошти з державної скарбниці та власні, унаслідок чого змінилися архітектурні обриси багатьох міст. Гетьман підтримував коштом десятки нових храмів, сприяв відбудові багатьох церков княжої доби. Зокрема, у Києві було збудовано новий мурований Богоявленський собор Братського монастиря, Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею і трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі,

церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. Інша царина культурницької діяльності І. Мазепи – друкарська справа. Видання мазепинської доби належать до найцінніших українських книгодруків. Сам гетьман, маючи одну з найбагатших в Україні книгозбірень, обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб. Не менше, ніж церквами й монастирями, опікувався гетьман Києво-Могилянською академією: збудував перший поверх нового будинку академії, домігся підтвердження статусу академії, надавав у володіння села й землі, матеріально підтримував студентів. Дбав і про створення нових осередків культури, одним із яких став Чернігівський колегіум.

1. Що визначало внутрішню та зовнішню політику гетьмана Івана Мазепи?

На початку серпня 1687 р. в таборі на р. Коломак гетьмана І. Самойловича звинуватили в невдалому Кримському поході, усунули з гетьманства й заарештували (згодом разом із сім'єю відправили до Сибіру). Натомість козацька рада, що відбулася 4 серпня 1687 р., обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Тоді ж новообраний козацький керманіч підписав *Коломацькі статті*.

За умовами **Коломацьких статей** гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина, у свою чергу, – скидати гетьмана. Істотно обмежили право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському урядові забороняли підтримувати дипломатичні зносини з іншими державами. Передбачалося розміщення в гетьманській столиці – м. Батурині – полку московських стрільців. Окрім того, гетьман мав удаватися до особливих заходів, аби «усіма силами з'єднувати в міцну й нерозривну згоду обидва руські народи»; «щоб Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, яка перебуває в царській самодержавній владі». До таких заходів належали, зокрема, шлюби між українцями та московитами.

Визначальною рисою внутрішньої політики гетьмана І. Мазепи було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Слобожанщини в єдине утворення, яке він уявляв як державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Саме тому І. Мазепа докладав зусиль, аби зміцнити гетьманську владу та всіляко підтримував козацьку старшину. Він продовжував розвивати започаткований І. Самойловичем напрямок плекання козацької еліти, в оточенні гетьмана з'явилися *значкові та значні військові товариші*, які отримали особливі привілеї.

На початку правління І. Мазепа сподівався за підтримки царського уряду поширити територію Гетьманщини на відвойовану від Польщі Правобережну Україну, а також на степову смугу вздовж Чорного та Азовського морів, якою володіли Крим і Туреччина. Правобережжя незабаром таки опинилося під владою І. Мазепи. У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення ліквідувати козацький стан

та устрій на Правобережжі, а відтак великий коронний гетьман наказав правобережним полковникам розформувати свої полки. Після захоплення польськими військами взимку 1702 р. кількох козацьких міст на Правобережній Україні у відповідь почалося повстання, очолене *Семеном Палієм*. Це занепокоїло Москву, яка одразу відгукнулася на прохання польського короля Августа II надати допомогу, але використала для цього війська І. Мазепи. Навесні 1704 р. військові з'єднання гетьмана перейшли Дніпро і зайняли Київщину й Волинь. С. Палія заарештували та ув'язнили (через рік його за вимогою московського царя Петра I доправили до Москви, а потім – у заслання до сибірського м. Тобольськ). Об'єднання Правобережної та Лівобережної України під булавою гетьмана І. Мазепи тривало від 1704 р. до подій 1708–1709 рр.

У 1700 р. розпочалася московсько-шведська (Північна) війна. Козаки змушені були воювати на теренах Московії, Балтії, Речі Посполитої. Ці походи були важким тягарем для козацтва. Крім участі в бойових діях, козаків використовували під час каналних і землерийних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень. Козаків непокоїло також обмеження царським урядом їхніх станових прав. Серед козацтва небезпідставно ширилися чутки про ліквідацію козацького війська, перетворення козацької старшини на служилих дворян тощо. Справжнім лихом стала Північна війна і для інших верств українського населення, бо саме його коштом споряджалися козацькі війська для щорічних походів на північ.

Непевні майбутнього, старшина й гетьман замислювалися про подальшу долю Гетьманщини. У разі перемоги Московії реальною була загроза нового переділу українських земель, а за умови перемоги Швеції – повернення їх під владу Польщі. Шукаючи способів звільнити Гетьманщину від влади царя, І. Мазепа в 1704–1705 рр. удався до таємних дипломатичних зносин з противниками Москви. Восени 1705 р. він, зокрема, налагодив зв'язки з польським королем Станіславом Лещинським, який отримав корону 1704 р. завдяки підтримці сил, що орієнтувалися на шведського короля. У 1706 р. І. Мазепа завдяки посередництву С. Лещинського розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

▲ Герб Івана Мазепи на грамоті

Які обмеження прав гетьмана та старшини передбачали в Коломацькій статті? Як це позначилося на внутрішній політиці гетьмана І. Мазепи? Якого зовнішньополітичного курсу він дотримувався на початку свого гетьманування? У якому напрямі розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду під час Північної війни? У чому виявлялася політика І. Мазепи в царині культури?

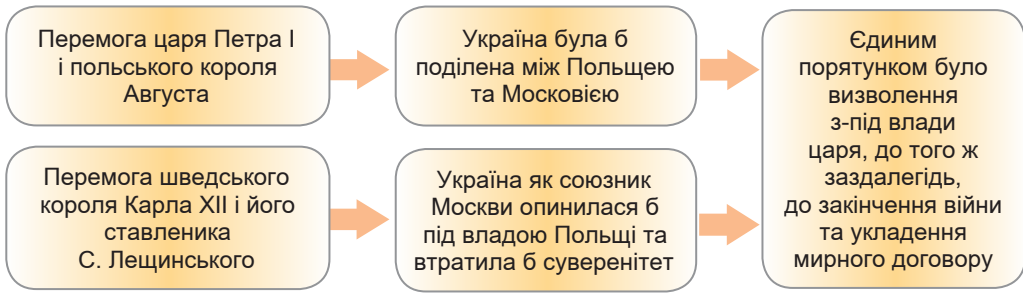
Попрацюйте з історичною картою. 1. До яких держав (як частина території чи автономна одиниця) належали в 1687 р. українські землі: Чернігово-Сіверщина, Переяславщина, Полтавщина, Київщина, Волинь, Галичина, Запорозжя, Західне Поділля, Брацлавщина, Буковина, Закарпаття? 2. Порівняйте кордони Гетьманщини в 1687 р. з кордонами 1649 р. та 1663 р. 3. Які території охопило повстання С. Палія 1702–1704 рр.? На які терени поширював свою владу І. Мазепа в 1704–1708 рр.?

▲ Події 1687–1750 рр.

Спираючись на схему, поміркуйте, як зовнішньополітичні умови, що склалися внаслідок Північної війни, підштовхнули І. Мазепу до переходу на бік шведського короля.

2. Як розгорталася і чим завершилося повстання Івана Мазепи?

1708 р. Карл XII почав здійснювати свій давній задум – похід на Московське царство. Він мав відбутися в напрямку Смоленська і Москви територією Литви та Білорусі. Спочатку воєнна кампанія розгорталася вдало. Але після кількох невдач у серпні – вересні Карл XII відмовився від попереднього плану. Король вирішив повернути в Україну, сподіваючись забезпечити тут свою армію провіантом, зміцнити її козацькими полками та військом С. Лещинського. Карл XII покладав також надії на допомогу кримського хана й турецького султана.

Зміна планів Карла XII виявилася несподіванкою для І. Мазепи. Великі ризики також були пов'язані з тим, що про плани гетьмана знало лише його найближче оточення, а рядове козацтво, орієнтуючись на поточну ситуацію, готувалося до війни зі шведами. Утім, похід шведського короля на Москву через Україну спонукав гетьмана до дії. З листопада 1708 р. І. Мазепа виїхав на зустріч із Карлом XII. З ним вирушили чотиритисячне військо та генеральна старшина. 7 листопада гетьман прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася зустріч І. Мазепи з Карлом XII.

Союзницький договір між Україною й Швецією було укладено 8–9 листопада 1708 р. у містечку Гірки на Сіверщині. Угода передбачала незалежність України. Усі загарбані Московією землі, що колись належали «руському» народові, мали бути повернені Українському князівству. Шведський король брав зобов'язання захищати його від усіх ворогів і посилати допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани». І. Мазепу визнали довічним князем України, а для шведського короля не передбачалося права претендувати на титул князя чи командувача збройних сил князівства.

У відповідь на дії українського гетьмана московський цар Петро I звернувся до українців. Він звинуватив І. Мазепу у зраді, у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі – уніатам. Цар також наказував старшині й полковникам терміново зібратися в Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас Петро I наказав князеві О. Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію – Батурин.

Отримавши царський наказ, московські війська рушили на столицю Гетьманщини. У Батурині перебували значні військові сили, було чимало продовольства та боєприпасів. Місто захищали міцні укріплення. Тому спроби швидко здобути Батурин виявилися безрезультатними. Та через зраду полкового старшини Прилуцького полку Івана

Носа, який показав потаємний хід, московські вояки 13 листопада вдерлися до міста. Батурин було вщент зруйновано, а його мешканців убито.

▲ Цитадель Батуринської фортеці (сучасна реконструкція)

Згідно з іншим наказом царя 17 листопада в Глухові відбулася старшинська рада. Щоправда, на неї прибули тільки чотири полковники: стародубський, чернігівський, наказні переяславський та ніжинський. Гетьманом було обрано стародубського полковника *Івана Скоропадського*.

Виборам гетьмана передувала церемонія «покарання» І. Мазепи. Його подобу протягли вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафоту. Перш ніж «стратити» опудало, було зачитано список гетьманових провин та виголошено вирок. 23 листопада в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві І. Мазепі було проголошено церковне прокляття (анафему). Водночас анафему виголосили і в Москві, в Успенському соборі.

Щоб якось поліпшити ситуацію, І. Мазепа прагнув схилити на свій бік Запорозьку Січ, яка тоді ще не пристала до жодної зі сторін. Зрештою січова рада вирішила підтримати І. Мазепу й перейти на бік шведського короля. 5 квітня 8-тисячний загін запорожців, розбивши підрозділи московської армії, прибув до Диканьки, неподалік від Полтави, де запорожців вітав І. Мазепа. Звідти гетьман разом із кошовим отаманом Костем Гордієнком вирушив до Великих Будищ на зустріч із Карлом XII. Зустріч І. Мазепи, К. Гордієнка та шведського короля відбулася 7 квітня 1709 р. Шведський король зобов'язався не укладати жодних мирних угод з Петром I, доки не буде звільнено від московської влади Гетьманщини та Запорозжя.

Відповіддю Петра I на приєднання запорожців стало зруйнування Чортотлицької Січі. Прямуючи на Січ, війська московського полковника П. Яковлева нищили козацькі містечка й села. Було спустошено

й містечко Переволочну, де Ворскла зливається з Дніпром. Козацьку залого, що стояла там, московські вояки вирізали, а флотилію козацьких човнів спалили. Проте захопити і зруйнувати Січ з першої спроби московити не змогли, зазнавши чималих втрат. На допомогу П. Яковлеву прийшов загін компанійського полковника Г. Галагана. У середині травня 1709 р. Січ було захоплено.

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії, маючи намір таки наступати на Москву. Щоб просуватися згідно з планом операції, шведському війську треба було знешкодити добре укріплену Полтаву, до якої воно підійшло наприкінці квітня. Карл XII сподівався взяти місто штурмом або внаслідок переговорів, однак того не сталося. Тому шведське військо розпочало облогу.

Тим часом до міста прибув Петро I з основними силами. 8 липня стався генеральний бій, який закінчився поразкою шведів.

Уцілілі шведські війська й козаки відступали берегами Ворскли до фортеці Переволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, що розташовувалася там. Однак після нападу військ П. Яковлева від флотилії лишилося кілька човнів. Їх і використали для переправи на правий берег Дніпра Карла XII з кількома генералами і кількатисячним загоном, а також І. Мазепи, К. Гордієнка й кількох сотень козаків. 11 липня біля Переволочної з'явилися московські війська, які змусили капітулювати 16-тисячне шведське військо.

Карл XII та І. Мазепа прямували до турецького кордону. 18 липня вони переправилися на правий берег Бугу, перетнули турецький кордон біля Очакова й рушили до Бендер. 11 серпня поранений Карл XII і хворий І. Мазепа зупинилися в передмісті Бендер. Тут, у с. Варниці, І. Мазепа вже не вставав з ліжка, доживаючи останні дні. Помер він у ніч проти 2 жовтня.

▲ Карл XII та Іван Мазепа. Художник Г. Цедерстрем. 1879 р.

 Яку небезпеку приховував у собі похід Карла XII на Москву через територію України? Яких заходів ужив Петро I, дізнавшись про повстання І. Мазепи? Про що свідчить приєднання до повстання І. Мазепи Запорозької Січі? Укладіть хронологічну таблицю подій повстання гетьмана Мазепи. Яку подію ви визначили початковою? Відповідь обґрунтуйте.

 Прочитайте уривок з джерела та роздивіться ілюстрації. Які деталі зі спогадів дипломата свідчать про високий рівень освіченості та великий політичний досвід гетьмана І. Мазепи? Які особисті якості, на вашу думку, сприяли тривалому перебуванню гетьмана при владі?

 З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа. Він вельми полюбляє оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а досконалістю знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив по-італійськи. Я розмовляв із господарем України польською та латинськими мовами, бо він запевняв мене, що недостатньо володіє французькою, хоча замолоду відвідав Париж і Південну Францію, був на прийомі в Луврі. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої при-

чини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя (*Зі спогадів французького дипломата Жака Балюза, який 1704 р. зустрівся з І. Мазепою*).

▲ Панегірик на честь Івана Мазепи. Гравюра І. Мигури. 1706 р.

▲ Портрет Івана Мазепи в латах з Андріївською стрічкою з Дніпропетровського художнього музею. 1700 р.

▲ Іван Мазепа. Гравюра Мартіна Бернігерота, надрукована в лейпцизькому журналі в 1706 р.

У центрі гравюри І. Мигури гетьман Мазепа, збоку від нього – жіночі постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво тощо. На тлі військових обладунків – герб Мазепи. Зображено також церкви, збудовані або відновлені І. Мазепою.

Портрет Івана Мазепи (у панцирі з Андріївською стрічкою) з Дніпропетровського художнього музею на підставі досліджень вважають таким, що передає зовнішність Мазепи реалістично. Сутність пошуку достовірних портретів гетьмана полягала у відборі кількох зображень, відомих як портрети І. Мазепи, порівняльний аналіз яких підтверджував би наявність у них спільних рис. Усі зображення мали хоча б частково збігтися з описами зовнішності гетьмана. За висновком, наданим експертною групою академії СБУ, на портретах з Національного музею історії України, Дніпропетровського художнього музею та з гравюри М. Бернігерота збіглися 10 ознак з 11 можливих. (Уважно роздивіться ілюстрації і спробуйте визначити ці спільні ознаки.)

📶 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/heLgfrgE> або кодом, перегляньте відео, присвячене гетьманові І. Мазепі. Які деталі відео допомогли вам краще зрозуміти обставини, що вплинули на рішення І. Мазепи про повстання проти московської влади? Яку мету ставив гетьман? Спрогнозуйте, як поразка повстання І. Мазепи позначилася на майбутньому становищі українських земель у складі Московської держави.

🔄 Узагальніть матеріал уроку міркуваннями про причини поразки повстання Івана Мазепи. Яку з них вважаєте основною?

👍 1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) зруйнування Чортомлицької Січі царськими військами; б) «Вічний мир» між Москвою та Польщею;

в) козацька рада на р. Коломак, усунення І. Самойловича та обрання гетьманом І. Мазепи; г) повстання С. Палія.

2. Якими були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики І. Мазепи?

3. Визначте передумови, причини та наслідки повстання І. Мазепи.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/8eGB1NYI> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 35. Пилип Орлик і його Конституція

Роздивіться ілюстрацію. На підставі коментаря поміркуйте, яке символічне значення мало вручення шведським королем гетьманського клейноду Пилипові Орлику, обраному на посаду на чужині. Поділіться припущеннями, яку мету прагнув утілити П. Орлик за свого гетьманування.

▲ Гетьман Пилип Орлик.
Художниця Н. Павлусенко. 2021 р.

▲ Булава Пилипа Орлика,
надана новообраному
гетьманові шведським королем.
Зберігається в бібліотеці
м. Лінчопін (Швеція)

1. Чим уславився гетьман в еміграції Пилип Орлик?

Після смерті гетьмана І. Мазепи та частина козаків, яка пішла з ним у вигнання, на раді 16 квітня 1710 р. в Бендерах (Молдовське князівство) обрала собі керманича. Гетьманом став найближчий сподвижник І. Мазепи – генеральний писар *Пилип Орлик*. Ця подія започаткувала нову сторінку в розвитку української державницької ідеї, адже ще ніколи виразника національних інтересів українського народу не обирали за кордоном. П. Орлик очолив першу українську

Еміграція (від лат. *emigratio* – *переселення*) – від'їзд із батьківщини до інших країн.

політичну еміграцію в Західній Європі.

Діяльність П. Орлика на гетьманській посаді була спрямована на створення антимосковської коаліції. Попри несприятливі обставини, він заручився військовою підтримкою Швеції, Османської імперії та Кримського ханства і здійснив у січні 1711 р. воєнну операцію, спрямовану на визволення українських земель. Спершу похід складався вдало. Однак татарське військо всупереч домовленостям почало грабу-

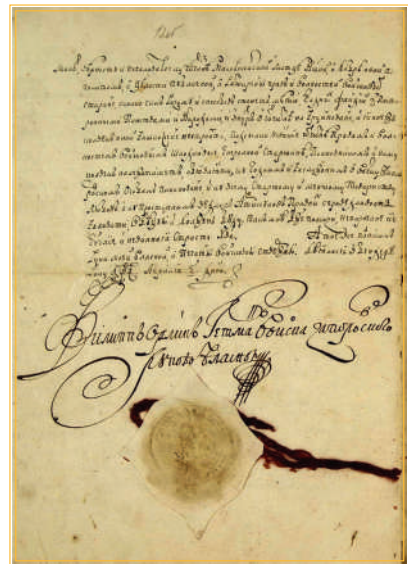
вати Правобережжя, що змусило П. Орлика повернутися до Бендер. Відхід українського війська призвів до того, що з наказу царя Петра I мешканців Правобережної України примусово виселяли на територію Лівобережжя. Як свідчив П. Орлик, «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену» залишили московські війська Правобережну Україну. Упродовж 1713 р. гетьман іще раз спробував повернути під свою владу Правобережжя, однак складні й суперечливі міждержавні відносини перешкодили успіхові. За турецько-польською угодою 1714 р. Правобережна Україна знову повернулася під владу Польщі. Це фактично означало остаточну ліквідацію козацтва на цій території.

Під час козацької ради 16 квітня 1710 р. було схвалено документ «*Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького*» (згодом цей документ назвали *Конституцією Пилипа Орлика*). Основу документа становила угода між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, про взаємні права та обов'язки. Це й відрізняло ухвалений документ від традиційних гетьманських статей, що ґрунтувалися на угодах між гетьманом і монархом-протектором. Уперше новообраний гетьман укладав офіційну угоду зі своїми виборцями, чітко зазначаючи умови, за яких він отримував владу. Крім того, у документі обґрунтовано державний лад козацької України. Саме тому цей документ вважають першою українською конституцією.

Конституція Пилипа Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У вступі було подано стислий виклад історії України, пояснено причини розірвання відносин з Московським царством та прийняття протекторату шведського короля. Проголошувалося, що Україна «обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування».

Конституція П. Орлика передбачала заходи, що мали на меті обмежити владу гетьмана та запобігти утвердженню монархічної форми правління. Передбачалося запровадження *Генерального суду* для розгляду справ про провини старшини, причому гетьман не міг втручатися в його діяльність. Державна скарбниця та майно підпорядковувалися *генеральному підскарбію*, а також полковим підскарбіям (по дві виборні посади в кожному полку). Важливі фінансові справи належали до повноважень винятково *Генеральної ради*. Гетьман лише затверджував обраних полковників і сотників.

Конституція – (від лат. *упорядкування, установлення, складання*) – основний закон про державний устрій та взаємовідносини громадян і держави.

▲ Остання сторінка Конституції Пилипа Орлика з його особистим підписом

Кілька статей Конституції присвячено Запорозькій Січі. Документ містив норми, що гарантували права і привілеї запорожців, а також визначав їхній особливий статус. Державною релігією оголошувалося православ'я, а Київська митрополія мала вийти з підпорядкування московському патріархові.

Отже, Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу, а й закріплювала найпрогресивніші для того часу ідеї державного життя. До таких, зокрема, належали обмеження прав гетьмана та створення представницького органу – Генеральної ради. Документ заклав основи принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, запроваджував виборність посад, що є й нині визначальною ознакою демократичних держав.

Чому П. Орлика називають гетьманом в еміграції? Що передбачали основні положення Конституції П. Орлика? Які норми Конституції свідчать про її демократичний характер?

Прочитайте уривок з джерела. Які повноваження визначала Конституція П. Орлика за старшинською радою (генеральною старшиною, полковниками та найзаслуженішими козаками від кожного полку)? Коли і з якою метою передбачалося скликання Генеральної ради? Хто мав брати в ній участь? Які положення з наведеного уривка свідчать про обмеження влади гетьмана у внутрішній та зовнішній політиці?

“ Ми, старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке, укладаємо договір з яснорельможним гетьманом і постановляємо... навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні полковники... Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій генеральній старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради теперішньому гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні ради, які щороку збиратимуться у гетьманській резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Богородиці.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого гетьмана... не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки генеральні радники від усіх полків, але й послы від низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді всі без винятку муситимуть... прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить гетьманській честі, не

стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідую. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді... гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати справи за порадою генеральної старшини. ...Отже, якщо надходять якісь листи з іноземних країн, адресовані гетьманові, тоді належить його ясновельможності повідомляти (про них) генеральну старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу (З Конституції Пилипа Орлика).

2. Якою була політика царського уряду стосовно українців після Полтавської битви?

Після Полтавської битви козацькою Україною прокотилася хвиля царського терору: виносилися смертні вироки прибічникам гетьмана І. Мазепи, багатьох старшин позбавлено урядових посад і маєтків. Натомість важливі посади надавали московитам та німцям, а також тій українській старшині, що зберегла відданість цареві.

Чимало старшини було заарештовано й вислано до Сибіру. Висилали в Московію й сім'ї соратників гетьмана, а на них самих влаштовували справжнє полювання в країнах Європи. Приміром, племінника І. Мазепи Андрія Войнаровського було схоплено в Гамбурзі в жовтні 1716 р. та таємно доправлено до Петербурга. Така сама доля спіткала й генерального осавула Григорія Герцика, якого заарештували у Варшаві. Країнами Європи нищпорили агенти в пошуках Пилипа Орлика та його родини.

Тяжким випробуванням для українців стали примусові каналні роботи, будівництво фортифікаційних споруд, військові походи тощо. У період 1716–1721 рр. кілька десятків тисяч козаків примусово відраджено на будівництво каналів Волга–Дон та Ладозького.

Царський уряд підпорядкував і господарське життя Гетьманщини, убачаючи в українській землі джерело своїх прибутків. Зміни насамперед торкнулися торгівлі. Петро I своїми указами прагнув перекрити звичні торговельні шляхи, змусивши українські купецькі валки повернути до Московії. Заборони та обмеження запровадили і щодо ввезення в Україну чужоземного краму. Такі заходи мали примусити українців купувати вироби молоді московської мануфактури замість іноземних. Стримувала розвиток торгівлі й митна політика: встановлене на московсько-українських кордонах мито не використовували для збагачення української державної скарбниці, а надсилали до Москви.

Одним із заходів, що перешкоджав розвиткові української економіки, було прагнення російського уряду запровадити в обіг на українській території мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися переважно в Московії. Руйнівний вплив на економіку справляло і постійне перебування на українських теренах численного царського війська (понад 10 тис.), що утримувалося коштом українського населення.

Каральні заходи було спрямовано і проти сфери культури. Російський царат прагнув тримати під контролем діяльність Києво-Могилянської академії та Києво-Печерської лаври. 1709 р. Петро I наказав київському воеводі вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережних за походженням) студентів і повідомити, скільки залишиться студентів «малоросійських» – вихідців з Гетьманщини, а також скільки є ченців-викладачів з Правобережжя.

Різно змінювалося на гірше становище Київської митрополії. Зі смертю митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського царський уряд прагнув вивести Київську митрополію з-під підпорядкування константинопольському патріархові, встановивши над нею зверхність московського патріарха. У 1685 р. московський патріарх Йоаким без згоди константинопольського патріарха висвятив на київського митрополита луцького єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського. Ситуація ускладнювалася тим, що константинопольський патріарх Діонісій через політичні та військові обставини не міг потрапити на українські терени, а тому в червні 1686 р. своєю грамотою надав право московським патріархам висвячувати київських митрополитів за умови збереження «давніх звичаїв» Київської митрополії. Крім цього, під час богослужіння київський митрополит першим мав згадувати константинопольського патріарха, а вже потім московського. Проте в 1722 р. Москва порушила умови. Зокрема, ієрархові Київської митрополії було надано титул архієпископа Київського та Малої Росії і призначати його мав Синод на чолі з царем у Петербурзі (після проголошення Петра I 1721 р. імператором Московська держава стала називатися Російською імперією). Тож Київська митрополія всупереч рішенню константинопольського патріарха перетворилася на звичайну єпархію Російської православної церкви.

Руйнацію української культури здійснювали й такими заходами, як переманювання українських учених, богословів, письменників і педагогів із Києва до Петербурга та Москви. Отримавши високі посади, вони змушені були усним і писаним словом славити царя та його політику, а І. Мазепу й усіх, хто подібно до нього зважувався виступати проти царату, всіляко паплюжити. Така доля спіткала Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського та багатьох інших.

Від часів Петра I з України почали вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо. У 1720 р. цар наказував, щоб «у всіх монастирях... оглянути й забрати давні жалувані грамоти та інші оригінальні листи, а також книги історичні, рукописні й друковані». Наказом Петра I заборонили друкувати книжки українською мовою.

Терор (від лат. *страх, жаж*) – політика залякування, насильства, розправа з політичними противниками.

Синод – духовна колегія – вищий керівний орган церкви після ліквідації Петром I 1721 р. патріаршої форми управління Російською православною церквою.

У чому виявлялася політика терору московського царату після Полтавської битви? Що передбачали заходи царського уряду щодо економіки Гетьманщини? Яку мету переслідували заборони в царині культури?

Прочитайте уривок з джерела. Як автор листа ставиться до П. Орлика? Яким реченням у джерелі змальовано становище українців після Полтавської битви?

Козацький гетьман Орлик, який служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, як генеральний комісар і писар, що вважається в козаків першим урядом після гетьманського, був обраний козацьким гетьманом замість вицезгаданого Мазепи після смерті останнього в Бендерах. Гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де мав привілеї «шефа союзної армії» і де знайшов разом зі своєю родиною підтримку навіть після смерті короля... Ми знаємо гетьмана Пилипа Орлика як людину розумну й відважну, вельми шановану в Україні між козаками, у яких цар відібрав майже всі давнішні вольності. Але козаки тільки й шукають нагоди повстати проти гнобителів і повернути свої колишні вольності (*З листа французького дипломата у Варшаві де Монті до французького прем'єр-міністра Флері, листопад 1729 р.*).

Прочитайте уривок з наукової розвідки. Про який твір Лесі Українки в ньому йдеться? Як сюжет драми пов'язаний з матеріалом уроку? Що в змісті твору Лесі Українки, про який йдеться, пояснює його багатолітню заборону – спершу в Російській імперії, а згодом в СРСР? Чому російський царат зреагував на повстання І. Мазепи хвилею терору? Спираючись на історичні факти, про які довідалися на уроках теми, визначте події, що засвідчують намір московського царату підкорити українські землі.

Драму, написану у квітні 1910 р., було опубліковано вже після смерті Лесі Українки... Після публікації драми в 1920-х рр. вона була заборонена в УРСР... Це єдиний драматичний твір Лесі Українки, сюжет якого взято безпосередньо з української історії.

Головний герой «Боярині» Степан – українець, який перебуває в Москві на царській службі... Одружуючись в Україні, як заповів йому батько, з Оксаною Перебийною, дівчиною із значного козацького роду, Степан хоче вберегти від асиміляції в чужому краї не тільки себе, а і своїх нащадків... Однак дійсність безжально руйнує плани молодого подружжя. Життя в Московщині і служба у царя владно нав'язують Степанові та його дружині свої звичаї та норми поведінки...

Пристосування до чужої культури підкреслює й зміна індивідуального знаку національної належності – власного імені, переінакшення форм українських імен на російський лад. Степанову сестру Ганнусю в Москві звать Аннушкой, меншого брата – Ванькою («чому ж не Івась?» – питає Оксана). Найбільше вражає Оксану рабське становище жінки в Московщині, що різюче контрастує з тією свободою, яку мали жінки в українському суспільстві. У Москві жінці не вільно одній виходити на вулицю, не можна лишатися при розмові в чоловічому товаристві, жінок видають заміж за посередництвом свахи, і вони часто не бачать нареченого до заміжжя... Оксана усвідомлює, що трагічно помилялася, вважаючи Московщину «не такою вже й чужою» країною, що потрапила не в близький за вірою і звичаями край, а в азійську деспотію, де панують самодержавство, сваволя й рабство (*Масенко Л. «У Вавилонському полоні»*).

 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/1eLgkGCS> або кодом, перегляньте відео про «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (Конституцію Пилипа Орлика). Які засади державної влади декларує документ? Як у ньому визначено роль і повноваження гетьмана, права і свободи людини? Поділіться припущеннями, чому, попри перешкоди Росії, примірники конституції потрапили до полкових канцелярій Правобережної України. Про які наміри козацької еліти це свідчить?

 Відповідно до своїх релігійних переконань П. Орлик уважав війну найтяжчим людським гріхом. З огляду на це його життя видається глибоко трагічним, бо діяв він задля пошуку підтримки серед європейських держав у воєнній операції для визволення України з-під влади московського царя. Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою долі гетьмана?

- 1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) обрання П. Орлика гетьманом в еміграції; б) Полтавська битва; в) «Вічний мир» між Москвою та Польщею.
2. З якого документа наведено уривок? Як у ньому визначено кордони Української держави: «Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Вітчизна наша щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави, передусім у тому, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені, – має про те ясновельможний гетьман старатися?»
3. Дайте оцінку діяльності гетьмана П. Орлика як історичного діяча.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/2eGB2jzZ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 36. Культурне життя в другій половині XVII – на початку XVIII ст.

 Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них на с. 193. Чи подобаються вам зображені пам'ятки? Які спільні риси їм притаманні? Чим подані на ілюстраціях споруди відрізняються від відомих вам пам'яток попередніх епох? Поділіться припущеннями, із чим ці відмінності пов'язані. Пригадайте з уроків всесвітньої історії та зарубіжної літератури, які визначальні риси європейського бароко, у яких видах мистецтва вони виявлялися найяскравіше і коли стали панівними. Як ви думаєте, чим зумовлена національна специфіка українських барокових споруд?

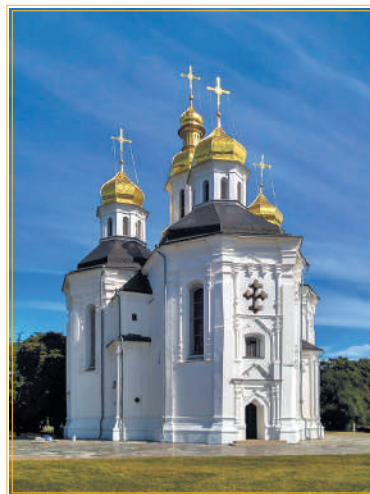
1. Що визначало розвиток архітектури та образотворчого мистецтва в другій половині XVII – на початку XVIII ст.?

Поєднання власних традицій та європейського впливу створило умови для розквіту в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на теренах Гетьманщини та Слобожанщини своєрідного стилю, названого *українським*, або *козацьким*, бароко.

Бароко (італ. barocco, букв. – *вигадливий, примхливий*) – мистецький стиль кінця XVI – XVIII ст., який визначав розвиток європейської архітектури того періоду. Бароковим спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність.

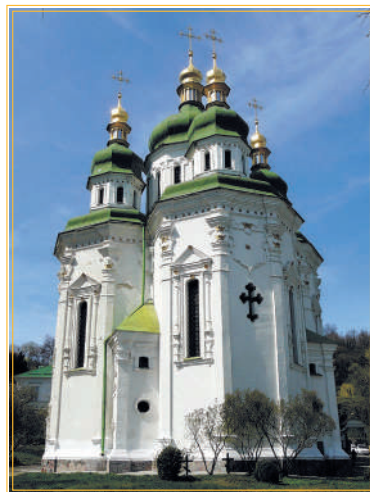
Українське, або козацьке, бароко – мистецький стиль, поширений на українських землях у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Цьому мистецькому напрямкові притаманні надбання європейського бароко: складність конструкцій, прихливість ліній, багатство прикрас. Водночас у ньому збережено традиції народної дерев'яної архітектури: тридільна та п'ятидільна планувальна структура церков, характерні пірамідальні силуети завершень.

Споруда втілює найяскравіші ознаки нового архітектурного стилю в церковному будівництві – бароко. Бароковий храм не мав чітко окресленого фасаду, був однаковим з усіх боків – здається, ніби його споруда весь час обертається. Внутрішній простір так само позбавлений чітких меж. Стіни в ньому вигинаються, створюючи враження нескінченності.

▲ Церква Святої Катерини в Чернівці (1716 р.).
Сучасна світлина

Через гармонійні пропорції та виразне архітектурне опорядження цей храм вважають шедевром українського бароко, розквіт якого збігся з козацькою добою: звідси й інша назва архітектурного стилю – *козацьке бароко*. З попередніх уроків ви знаєте, що чимало архітектурних споруд того часу замовляли й фінансували гетьмани та представники козацької старшини. Георгіївський храм споруджено коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського.

▲ Георгіївська церква Видубицького монастиря (1696–1701 рр.).
Сучасна світлина

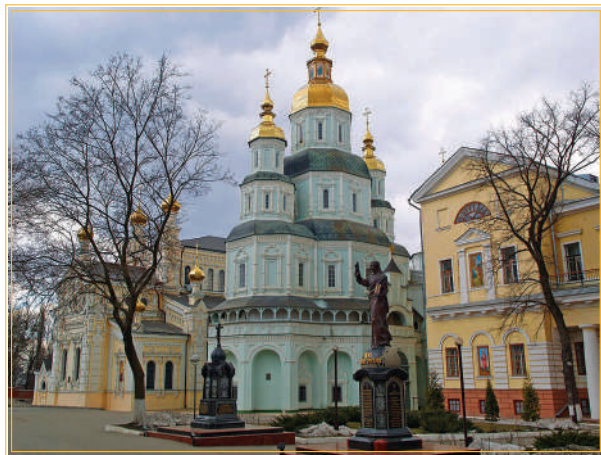
Найбільше українських барокових споруд збудовано за правління гетьмана І. Мазепи. Саме тоді барокових рис набули споруджені ще за часів Русі собори – Софійський та Михайлівський Золотоверхий. Перебудовано в стилі бароко й Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Печерської лаври. У Софійському соборі, над зовнішніми галереями надбудували другий поверх та кілька нових бань. Майже всім баням надали характерної барокової форми (грушоподібної) та покрили їх золотом. Пізніше постала велична 76-метрова дзвіниця, декорована густим рослинним орнаментом. Розкішні ліплені оздоби були характерною рисою козацького бароко. Щедро застосовано їх і в Троїцькій надбрамній церкві та церкві Всіх Святих Києво-Печерської лаври.

Українську традицію барокових мурованих хрещатих п'ятидільних храмів (у плані являли собою рівносторонній хрест) започатковано в Миколаївській соборній церкві в Ніжині (1658). Яскравими зразками цієї планувальної структури є Троїцька соборна церква Густинського монастиря, Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві. Типову тридільну трибанну церкву, характерну для української дерев'яної архітектури, відтворює харківський Покровський собор (1689). Це перший трибанний кам'яний храм Слобожанщини, який слугував своєрідним еталоном для інших кам'яних церков регіону аж до кінця XVIII ст. Однією з найкращих архітектурних пам'яток українського бароко є Іллінська церква в Суботіві на Черкащині. Вона збудована коштом Богдана Хмельницького в родовому маєтку як його замковий храм і майбутня усипальниця. У традиціях європейського бароко збудована Соборна церква Троїцького монастиря в Чернігові.

На Правобережжі та західноукраїнських землях у церковному будівництві віддавали перевагу дереву, проте і тут визначальними стають барокові риси.

▲ Миколаївський собор
у Ніжині.
Сучасна світлина

▲ Покровський собор
у Харкові.
Сучасна світлина

▲ Іллінська церква з дзвіницею в Суботіві.
Сучасна світлина

Від останнього десятиліття XVII ст. відродилося мистецтво гравюри – тепер їх почали виготовляти на металі. Засновниками київської школи гравюри є *Олександр і Леонтій Тарасевичі* та їхній учень *Інокентій (Іван) Щирський*. Славетні гравери працювали для друкарень Києва та Чернігова. У гравюрах І. Щирського химерні сплетіння рослинних орнаментів поєднуються з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко. У 1702 р. в Києві вийшов друком «Киево-Печерський патерик» із 45 гравюрами Л. Тарасевича.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. розвивалося релігійне та світське малярство. У розписах українських церков стали виразніше виявлятися народні мотиви. Іконописні образи набували рис, вихоплених із буденного життя, почасти наближаючись до світських. Приміром, ікона «Зустріч Марії і Єлизавети» з церкви Покрову Богородиці в Сулімівці на Київщині подібна до цілком світської сцени в пейзажі.

▲ Гравюра
І. Щирського до книги П. Орлика.
1687 р.

▲ Диспут про будову Всесвіту.
Фрагмент гравюри Л. Тарасевича.
1683 р.

Яскравими представниками малярства на західноукраїнських теренах є *Іван Руткович* та *Йов Кондзелевич*. І. Рутковича характеризують як іконописця-новатора, який узявся втілювати нові сюжети, збагатив ікони елементами світського, зокрема, портретного, малярства. Діяльність майстра пов'язана з жовківським малярським осередком. Найвідомішим і найдосконалішим твором митця вважають восьмиярусний іконостас церкви Різдва Христового в м. Жовкві (1697–1699), який оцінюють як один з найкращих іконостасних ансамблів в українському мистецтві загалом. Вражає довершеністю, зокрема, ікона архангела Михаїла із дияконських дверей цього іконостаса.

▲ Іконостас церкви Різдва Христового в м. Жовкві. Сучасна світлина

▲ Ікона архангела Михаїла з іконостаса церкви Різдва Христового в м. Жовкві

Й. Кондзелевич – один з перших українських іконописців, який почав надавати образам біблійних та євангельських персонажів яскраво індивідуалізованих портретних рис. Це виразно засвідчує п'ятиярусний іконостас, виконаний упродовж 1698–1705 рр. для церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський на Прикарпатті (нині Івано-Франківська обл.). Показовими щодо мистецького стилю *Й. Кондзелевича* є ікони «Вознесіння Христове» та «Успіння Богородиці».

Упродовж другої половини XVII – XVIII ст. особливо популярною в Україні стала ікона Покрову Богородиці. У нижній частині таких ікон подавали реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Збереглася, зокрема, ікона Покрову Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького з Покровської церкви с. Дешки (Богуславський р-н Київської обл.) та ікона Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки.

▲ Ікона
Вознесення Христового.
Художник Й. Кондзелевич

▲ Ікона Розп'яття з портретом
лубенського полковника Леонтія Свічки.
Невідомий художник. XVII ст.

▲ Портрет
Михайла Миклашевського.
Невідомий художник. 1705 р.

▲ Портрет
Григорія Гамалії. Невідомий
художник. Кінець XVII ст.

Світські портрети замовляли представники козацької старшини. Чудовим зразком козацького портрета є зображення стародубського полковника Михайла Миклашевського (1705) та державного й військового діяча другої половини XVII ст. Григорія Гамалії.

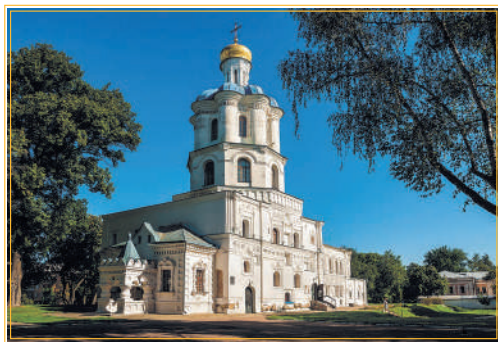
У чому особливості тогочасної української архітектури? Які пам'ятки втілюють риси бароко в архітектурі? Які зміни відбулися в мистецтві гравюри? Що визначало розвиток малярства?

 Попрацюйте з історичною картою. Визначте місце розташування найвизначніших мистецьких пам'яток доби. Підготуйте інформаційну довідку для створення інтерактивної карти про розвиток культури на українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Запропонуйте ідеї з дизайну такої карти та способів подання інформації на ній.

 Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар. Визначте барокові риси зображених споруд. З якими історичними умовами пов'язана поява таких цивільних споруд, як полкові канцелярії та колегіуми?

▲ Києво-Братський монастир з будівлями Києво-Могилянської академії. Гравюра XIX ст.

▲ Будівля Чернігівського колегіуму. Сучасна світлина

▲ Будинок полкової канцелярії в Чернігові. Сучасна світлина

Останні десятиліття XVII – перша половина XVIII ст. в українській архітектурі прикметні тим, що зростає увага до цивільних споруд. За тогочасними мистецькими законами будували колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Визначною спорудою доби був, зокрема, корпус Київської академії (тоді було зведено перший

поверх). Упродовж 1732–1740 рр. за проектом архітектора Й. Шеделя було надбудовано другий поверх з церквою. Наприкінці XVII ст. у Чернігові постали будівлі колегіуму та полкової канцелярії.

2. Яким був стан освіти в Україні?

Попри несприятливі соціально-політичні умови розвитку освіта в українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст. залишалася на доволі високому рівні. Нижчою ланкою в системі освіти були початкові школи. Їх кількість протягом XVIII ст. невпинно зростала. Приміром, у Слобідській Україні в 1732 р. було 129 шкіл, а в семи з десяти полків Гетьманщини тоді діяло 866 шкіл. Деякі полки мали школи і в селах. Сільські й міські школи утримувалися громадою – усім дорослим населенням парафії, а отже, були справді народними. Подібні початкові школи існували й на західноукраїнських землях. Там ними опікувалися здебільшого братства.

Здібні та охочі до науки діти мали змогу продовжити освіту в колегіумах, які створювали за зразком Києво-Могилянської академії. До першої половини XVIII ст. на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини діяли колегіуми – Чернігівський (1700), Харківський (1726) та Переяславський (1738). В українських колегіумах навчалися не лише діти священників, козацької старшини і шляхтичів, а й вихідці з селян і містян. Кількість студентів у колегіумах була значною: наприклад, у Чернігові щорічно навчалось 700–800 осіб.

Вищим навчальним закладом в Україні, найвизначнішим осередком науки й мистецтва протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. залишалася Києво-Могилянська академія. Вона була одним з найавторитетніших вищих навчальних закладів у Східній Європі. В академії навчалися студенти з Білорусі, Росії, Молдови, південнослов'янських країн.

▲ Зображення студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпусу. Гравюра І. Щирського. 1689 р.

Після поразки повстання І. Мазепи справи української освіти підпали під контроль царського уряду: за царським указом було скорочено кількість студентів (у 1710 р. із 2 тис. вихованців залишилося тільки 165 осіб), від викладання відсторонили осіб, які, на думку московських чиновників, були недостатньо відданими цареві.

Крім того, царський уряд усіляко заохочував переїзд українців до Москви.

Високі посади здобували лише ті з українських діячів, які прихильно ставилися до царя і в усьому корилися його волі. Найвищі церковні достойники Російської імперії були українцями: єпископ Стефан Яворський став рязанським митрополитом, президентом Синоду; ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович став новгородським архієпископом, заступником президента Синоду.

Яку роль у культурному житті відігравала Києво-Могилянська академія? З попередніх уроків пригадайте факти, які свідчать про політичний тиск з боку московського царату та переслідування ним українських діячів. Як це позначилося на розвитку освіти та культури?

Прочитайте замітку. Як життєвий шлях та діяльність Феофана Прокоповича відбивають історичні умови розвитку українських земель? Поділіться припущеннями, чому цей діяч пристав на пропозиції московського царя. Поміркуйте, чи мав він можливість обрати інший життєвий шлях. Які зміни відбулися в церковній сфері за життя Феофана Прокоповича і як ці зміни зумовлені політикою московського царату щодо українських земель (за потреби поверніться до параграфа 34)?

Феофан Прокопович (1677–1736) уславився не лише як церковний діяч та педагог. Він був знаний також як учений-енциклопедист, письменник-новатор, який залишив багату та різноманітну наукову й літературну спадщину. Його перу належать вірші латинською, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо. Освіту Ф. Прокопович здобув у Києво-Могилянській академії та в європейських навчальних закладах. У 1705–1716 рр. обіймав посаду професора Києво-Могилянської академії, де викладав поетику, риторіку, фізику, математику, історію, філософію, теологію; упродовж 1711–1716 рр. – ректор закладу. Ф. Прокопович – автор першої історичної драми на теми вітчизняної історії «Володимир», яку в 1705 р. поставили студенти Києво-Могилянської академії.

▲ Феофан Прокопович.
Невідомий художник.
XVIII ст.

У 1716 р. за царським наказом Ф. Прокопович поїхав до Петербурга. Став одним із найближчих радників царя з питань церковної реформи (був залучений до ліквідації патріархії та створення підконтрольного цареві Синоду) та внутрішньої політики.

Узагальніть матеріал уроку, навівши факти, що обґрунтовують зв'язок культурного життя з подіями політичної історії.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/MeLLEH6F> або кодом, перегляньте відео, з якого довідаєтеся про філософські засади доби бароко. Як постійні війни і походи впливали на світогляд козаків? Чому героєм доби став активний тип людини – воїна, героя, лицаря, оборонця? Як бароковий світогляд позначився на способі життя козаків, їхній поведінці, козацьких звичаях та традиціях? У чому суперечності барокового світогляду і як їх допали в культурі та побуті? Чим козацьке бароко відрізняється від європейського?

1. Виберіть з переліку пам'ятки, створені наприкінці XVII – на початку XVIII ст.: а) гравюри Л. Тарасевича для «Киево-Печерського патерика»; б) ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові; в) Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві; г) Преображенська церква у Великих Сорочинцях; ґ) гравюри львівського «Апостола»; д) портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії; е) мініатюри Пересопницького Євангелія.
2. Які архітектурні пам'ятки споруджені або перебудовані в стилі українського козацького бароко за сприяння гетьмана І. Мазепи?
3. Хто з українських митців кінця XVII – першої половини XVIII ст. творив у царині образотворчого мистецтва? Назвіть їхні найвідоміші твори.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/OeGB3bMq> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 37–38. Проект та узагальнення з теми «Українська козацька держава наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.»

Проект

Щоб систематизувати знання з історії України, пов'язані з перебігом подій, визначальних для розвитку українських земель наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст., та участю в них видатних постатей доби, виконайте проектне завдання «Портрет на тлі епохи». У межах цього проекту матимете змогу більше довідатися про роль зображальних історичних джерел та їх вагу в дослідженні козацького минулого України. Адже на уроках теми ви розглядали не одне таке джерело й обговорювали, чому, попри відносно невеликий часовий відтинок, що пролягає між сьогоденням і періодом Української козацької держави, у галереї історичних портретів тієї епохи переважають зображення-реконструкції.

Результати роботи над проектом узагальніть у презентації, присвяченій обраному вами історичному портретові із зображенням людини, якій випало жити в окреслений період.

Виконання проектного завдання передбачає два етапи.

На *першому етапі* ознайомтеся з відеолекцією української дослідниці зображальних історичних джерел козацької доби, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/TeLgNNeU> або кодом.

У загальному колі дайте відповіді на такі запитання:

1. У чому цінність зображальних джерел козацької доби? Про що можуть довідатися історики на їх підставі?

2. Скільки портретів збереглося від тих часів і що це за портрети? Кого на них зображено? Із чим пов'язана поява цих портретів?

3. Що відомо дослідникам про жіночий портрет того часу? Портрети кого з жінок, про яких довідалися на уроках теми, мали змогу переглянути у відео? Що найбільше зацікавило в зображеннях жінок?

4. Чому для створення портретів-реконструкцій художники співпрацюють з дослідниками з різних галузей історії?

Оберіть у групах по два запитання, які висвітлює у лекції дослідниця, і підготуйте коротке повідомлення для класу на ці теми.

На *другому етапі* сплануйте у групах роботу над презентацією. Про особливості створення презентації вам нагадає пам'ятка.

Як створити презентацію на історичну тему

1. Візьміть до уваги, що презентація є формою представлення результатів вашої роботи, що дає змогу поєднати текстову та візуальну інформацію, скоротити час виступу, подати матеріал яскраво, залучити слухачів до активного обговорення. Тож створення презентації – це завершальний етап виконання дослідницького завдання.

2. Беручись до створення презентації, розробіть її детальний план. Передусім визначтеся з кількістю слайдів (з огляду на можливості уроку їх має бути 5–7). Складіть стислий опис кожного слайду, відібравши найважливішу інформацію так, щоб їхній зміст не дублювався. Зважте, що слайди мають доповнювати, ілюструвати ваш виступ, а не навпаки.

3. До кожного слайду доберіть назву, яка має відповідати змістовій частині вашого повідомлення – це допоможе вам викласти результати своєї роботи логічно, стисло й переконливо, а слухачам – сприймати повідомлення цілісно.

4. Під час демонстрації презентації не варто зачитувати текст, винесений на слайди. Коментуючи зміст слайдів, уживайте фрази: *Зверніть увагу на зображення... На портреті, який ви бачите, привертають увагу... У тогочасних писемних джерелах про це сказано так... Основні дати, пов'язані з історією пам'ятки, ви бачите на слайді... тощо.*

5. Пам'ятайте, що найцінніше в презентації – ваша дослідницька робота, тому під час виступу розкривайте власне ставлення до теми, послуговуючись фразами: *Ця тема мене зацікавила тим, що... Щоб дізнатися більше, я звернувся / звернулася до таких джерел... Дуже цікаву інформацію пощастило знайти на сайті (у статті)... Мене зацікавило... Мені сподобалося найбільше... Хочу довідатися ще й про...*

6. Дотримуйтеся регламенту, визначеного для виступів. Для цього обов'язково напередодні захисту проєкту потренуйтеся, скориставшись секундоміром. Досвідчені оратори зазвичай спеціально пишуть текст виступу, який супроводжує показ презентації.

Вибудувати зміст презентації про історичний портрет козацької доби вам допоможе такий загальний план.

1. Чий портрет обрали для проєкту (хто ця людина; коли випало їй жити; у яких подіях брала участь чи свідком яких подій була).

2. Що довідалися у межах проєкту про представлену вами пам'ятку (коли її було створено; якщо обраний вами портрет є реконструкцією, то що слугувало основою для її створення).

3. Яку історичну інформацію можна отримати на підставі презентованого вами портрета.

4. З якою метою і за яких обставин він був створений. (Якщо ви обрали для презентації історичну реконструкцію, то поділіться інформацією про обставини, які спонукали до її створення, або поділіться припущеннями, яку ідею в ній втілено.)

5. Приверніть увагу до найцікавіших деталей портрета, висловіть своє враження про його мистецький рівень.

6. Оцініть портрет як джерело історичної інформації: які нові для себе відомості про Українську козацьку державу наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст. довідалися, виконуючи проєктне завдання.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Пригадайте дати подій та розташуйте їх на лінії часу: а) чигиринські походи; б) Андрусівське московсько-польське перемир'я; в) Бахчисарайський мирний договір; г) підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей; г) обрання гетьманом Лівобережної Гетьманщини І. Самойловича.

2. Про що йдеться в уривках з історичних джерел? Дайте історичний коментар описаним подіям за схемою: 1) про яку подію свідчить уривок; 2) коли вона відбулася; 3) хто з відомих історичних постатей брав у ній участь; 4) хто і чому залишив свідчення про неї; 5) яке її значення в перебігові історичних подій.

А «Я йшов, щоб звільнити з облоги пана Гуляницького, неспішно, чекаючи на хана, і тільки-но той прибув, ми поквапилися і дня 29 червня, у день св. Петра й Павла, ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви (московитів), котра боронила одну переправу. Друга частина (московитів) стояла на поготові. Її (наші) драгуни відбили від переправи, а потім (наша) кіннота переправилася і затримала їх герцями. Орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що, майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі... і мало хто з них утік до (московських) таборів, як ствердили взяті нами язички».

Б «Ось недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, у які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Часто від ваших москов-

ських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костели. Але хай так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і записаним. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли».

- В** «Турецький султан... ще більші свої турецькі й татарські сили зібрав і послав з поганим візиром своїм, на ім'я Мустафа, і з багатьма пашами під Чигирин доставати його. Ті бусурманські сили, прийшовши місяця липня числа 8 до Чигирина, доставали його різними способами, приступами, страшною вогняною стрільбою, гранатами, підкопами й усякими наговорами, протягом довгого часу силкуючись злий намір свій виконати, але велику загибель собі там знайшли».
- Г** «Турецькі клейноди, котрі вдруге турецький султан прислав... на гетьманство українське, тепер після піддання його з Військом прислані московському цареві і публічно та демонстративно на очах народу тріумфально були віддані в столиці...: золота булава велика, обсаджена дорогоцінним камінням; друга булава позолочена, дорогоцінним камінням обсаджена, майстерно зроблена; дві червоних корогви; два волосяних бунчуки; п'ять турецьких листів несли в руках, на сажень золотими літерами пописаних і дуже велику печатку турецького султана квадратну, при котрій висів і золотий шнур».
- Г** «До нас надійшли повідомлення із табору російської армії в Україні, що граф Мазепа, головнокомандуючий козацькими військами, перейшов на сторону короля Швеції, але з собою він привів усього трьох полковників, позаяк інші заявили, що залишаються вірними цареві. Через кілька днів після приєднання козацького головнокомандуючого до шведів князь Меншиков на чолі численного війська і артилерії пішов на Батурин, резиденцію гетьмана Мазепа, яку охороняли шість тисяч козаків особистої варті. Здобувши місто силою, Меншиков віддав усе живе мечу та вогню. Як повідомляють, московитам згодом удалося більшістю голосів вибрати нового гетьмана – Скоропадського».
- Д** «Ми, старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке, укладаємо договір з ясновельможним гетьманом і постановляємо... навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні полковники... Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій генеральній старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради теперішньому гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публіч-

ні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні ради, які щороку збиратимуться у гетьманській резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Богородиці».

3. Попрацюйте з історичною картою. 1. Якими кольорами на картосхемі позначено Лівобережну, Правобережну Гетьманщини та Запорозжя? 2. Якою буквою позначено терени Слобідської України? 3. Які події зображено на картосхемі синьою стрілкою? Коли вони відбувалися? 4. Що позначено на картосхемі зеленою лінією? 5. Яку територію на картосхемі позначено штрихуванням? У зв'язку з якими подіями?

4. Підготуйте розповідь про одного з гетьманів (П. Дорошенка або І. Мазепу), використавши пам'ятку для характеристики історичної особистості на с. 58.

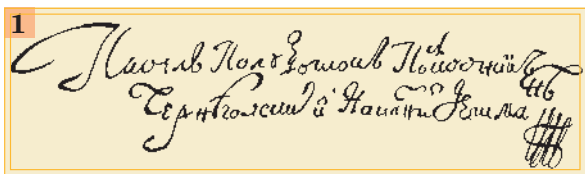

Розділ 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20–90-Х РОКАХ XVIII СТ.

§ 39. Імперський наступ на автономію Гетьманщини. Павло Полуботок

Роздивіться ілюстрації. Що довідемося про наказного гетьмана Павла Полуботка на підставі зображених джерел? Пригадайте факти з біографій відомих вам козацьких керманичів, які підтверджують високий рівень їхньої освіченості. Який навчальний заклад плекав українську еліту за того періоду? Як це позначилося на його розвитку у зв'язку з посиленням впливу Російської імперії на українські терени? Чому імператорський наступ не обмежився політичною сферою?

- ▲ 1. Підпис Павла Полуботка.
- ▲ 2. Обкладинка зошита студента Києво-Могилянської академії, майбутнього полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка. 1679 р.

1. До яких заходів щодо Гетьманщини вдався царський уряд за гетьманування Івана Скоропадського?

Гетьманування І. Скоропадського (1708–1722) за традицією мало розпочатися з підписання статей. Але Петро I відмовився зробити це, пояснивши таке рішення воєнними обставинами. Після Полтавської битви, 28 липня 1709 р., І. Скоропадський, перебуваючи з козацьким військом у таборі під Решетилівкою, звернувся до царя з 14 пунктами статей. У них він просив підтвердити права й вольності Гетьманщини та залагодити чимало важливих державних справ.

У відповідь Петро I надіслав іменний указ, який аж ніяк не нагадував міждержавні договірні статті. У ньому права і вольності підтверджувалися лише тією мірою, яка відповідала інтересам Московії. Згодом було обіцяно надати й статті. Щодо інших питань, то цар від-

повів, що під час походів під командування московських генералів мають переходити не лише прості козаки, а й гетьман. Воєводи сидітимуть в українських містах, у місцеві справи вони не втручатимуться, крім таких «державних», як «зрада» («зрадою» цар уважав будь-які дії, що суперечили його бажанням).

Прикметною новацією було призначення царського резидента при гетьманові – цю посаду обійняв московський дипломат Андрій Ізмайлов. До його повноважень належало здійснювати контроль за гетьманом та урядом.

Своєрідним додатком до указу були явні й таємні статті Ізмайлову. Ці статті називали землі Війська Запорозького «Малоросійським краєм», у якому царський резидент спільно з гетьманом мали утримувати все населення, зокрема бунтівників-запорожців, «у тиші й покорі великому государю». Наказувалося «своєвольців викорінювати», не дозволяти їм оселятися в одному місці, особливо на Січі. Окрім того, резидент мусив стежити, аби гетьман без дозволу царя не змінював структуру посад у Генеральній канцелярії, не призначав нових полковників, не відбирав і не давав нікому маєтностей.

27 травня 1722 р. з'явився указ про створення *Першої Малоросійської колегії* у складі шести російських офіцерів з полків, розміщених в Україні, на чолі зі Степаном Вельяміновим. Гетьманщина відтоді мала підпорядковуватися сенатові, а не колегії іноземних справ, тобто набувала ознак звичайної провінції імперії. С. Вельямінов прибув до Глухова наприкінці червня 1722 р. Очолювана ним Малоросійська колегія перебрала на себе все адміністративне керування Лівобережною Україною.

Члени Малоросійської колегії мали наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини. Вони контролювали встановлення і стягнення податків до царської казни, розквартирування російських солдатів і офіцерів в Україні. Малоросійська колегія наглядала за діяльністю Генеральної військової канцелярії, контролювала розподіл земельних володінь між офіцерами. Водночас Малоросійська колегія була вищою апеляційною установою. Крім того, С. Вельямінов мав право втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю.

▲ Іван Скоропадський.
Художник С. Землюков.
Середина XIX ст.

Малоросія – назва Гетьманщини в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після українсько-московського договору 1654 р. Від Андрусівського договору 1667 р. до кінця XVIII ст. Малоросією називали переважно Лівобережну Гетьманщину з Києвом.

Апеляція – оскарження якої-небудь постанови перед вищою інстанцією, яка має право переглянути справу.

У чому особливості гетьманування І. Скоропадського? Які наслідки для України мало утворення Першої Малоросійської колегії? Які функції були покладені на неї?

Прочитайте уривки з документів. Що це за документи? Коли їх було ухвалено? Про які обов'язки царського резидента ви дізналися з *тексту 1*? Доведіть, що таємні настанови резидентів є виявом політики, визначальний принцип якої – «розділай і володарюй». Як називають таку політику? Який новий порядок обрання полкової старшини передбачав царський указ, уривок з якого наведено у *тексті 2*? Про що це свідчило?

1. Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшина, ні полковники не мали ніякої схильності до зради й до підбурювання народу; щоб не було й листів до них з Туреччини, від татар, з Польської чи Шведської сторони, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; розвідувати про те різними шляхами, а дізнавшись, всіляко запобігати, для чого під його орудою наказано перебувати піхотним полкам, які раніше, за колишнього гетьмана, до тої його зради, перебували при ньому. Про все те писати Великому Государеві в Посольську похідну канцелярію... Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана... збиралося всіляких прибутків з усього Малоросійського краю та скільки збиратиметься тепер; довідатися також, які прибутки мають генеральна старшина й полковники. Дослухатися розмов і довідуватися з них та з учинків, хто зі старшини та козаків прихильний до Великого Государя і якого уряду гідний (*З таємних статей Петра I ближньому стольнику А. Ізмайлову*).

2. Відомо стало Нам, що в Малій Росії підлегли тобі полковники на різні полкові уряди сотників обирають і затверджують на свій розсуд, не сповіщаючи тебе, підданого Нашого... Отож Ми, клопочучись про наших підданих з малоросійського народу, наказуємо надалі козацьким полковникам полкову старшину й сотників самим не обирати й не затверджувати. Коли ж у якомусь полку вільним буде місце полкової старшини чи сотника, полковникові належить збирати раду й радитися з полковою старшиною та сотниками; і на тій раді зі згоди всіх вибрати на той уряд людей двох-трьох заслужених і вірних... писати про те тобі та їх самих до тебе надсилати. Тобі ж, підданому Нашому, з тих призначених осіб належить вибрати, хто найбільш гідний того уряду; хто завжди зберігав до Нас, Великого Государя, непорочну вірність, того одного своїм універсалом од себе на той уряд призначати й на вірність Нашій Царській Величності приводити за звичаєм перед стольником Федором Протасьєвим, що живе при тобі... А якщо з тих, хто призначений на полкову старшину чи в сотники полковниками до цього Нашого указу, хтось схильний до зради, то таких належить замінити, а на їх місце обрати й призначити інших, вірних і гідних того уряду людей, способом, оголошеним вище (*З грамоти Петра I до гетьмана І. Скоропадського, 1715 р.*).

2. Чим завершилися спроби козацької старшини відновити державні права Гетьманщини?

Царський указ про утворення Малоросійської колегії вразив І. Скоропадського. В Україну гетьман повернувся з Москви (там він

перебував на урочистостях з нагоди перемоги в Північній війні) у край хворим. Відчуваючи близьку смерть, він доручив гетьманські обов'язки чернігівському полковнику *Павлові Полуботку*, який заміщав його під час поїздки до Москви.

П. Полуботок розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків, та під різними приводами не виконував накази Малоросійської колегії. Однак Петро I своїми указами у квітні та липні 1723 р. надав Малоросійській колегії такі повноваження, які робили її повновладною в Україні. Малоросійській колегії підпорядкували, зокрема, гетьманський уряд з Генеральною військовою канцелярією. Численні клопотання, що містили основну українську вимогу – обрання нового гетьмана, – цар відхилив. Не лишилася непоміченою російським урядом й активна протидія заходам Малоросійської колегії. У травні 1723 р. П. Полуботка разом із генеральними писарем і суддею було викликано до Петербурга. Проте наказний гетьман зволикав із від'їздом, готуючи нові документи з проханням про відновлення державних прав Гетьманщини. У серпні П. Полуботок дістався Петербурга.

Після від'їзду наказного гетьмана рух за розширення автономії козацької держави очолив миргородський полковник *Данило Апостол*. Він домігся укладення *Коломацьких чолобитних* – статей, підписаних у середині серпня – на початку вересня 1723 р. на р. Коломак, що на Полтавщині, представниками козацької старшини. У них, як і в попередніх статтях, старшина скаржилася на зубожіння козаків і селян через військові повинності, неврожаї та обтяжливі побори. Статті вкотре порушували питання про звільнення маєтків старшини від податків. Ішлося також про недоліки судочинства. Насамкінець старшина просила дозволу обрати гетьмана.

Підписані Коломацькі чолобитні Д. Апостол подав до Генеральної військової канцелярії. Урядовці, втаємничені в плани П. Полуботка, вирішили терміново надіслати до російської столиці посольство і передати статті. Проте козацьких посланців затримала Малоросійська колегія. Тоді до Петербурга було таємно відправлено військового канцеляриста Івана Романовича. 21 листопада 1723 р. він передав Коломацькі чолобитні особисто імператорові Петру I.

Понад рік тривали допити української старшини в Петербурзі. Проти наказного гетьмана було розпочато судову справу за звинуваченням у державній зраді – таємних зв'язках з П. Орликом. Судовий

▲ Павло Полуботок.
Художниця
Н. Павлушенко. 2019 р.

▲ Данило Апостол.
Невідомий художник.
XVIII ст.

процес, однак, не відбувся, бо 29 грудня 1724 р. в Петропавловському казематі П. Полуботок помер.

Якими були повноваження Павла Полуботка? Чим, на вашу думку, було зумовлене його прагнення відновити право обирати гетьмана? Що спричинило виклик П. Полуботка до Петербурга та його ув'язнення?

Прочитайте уривок з джерела. Обміркуйте, як утворено слово «чолобитна» і яке його значення. Про що свідчить така назва документа, підготовленого козацькою старшиною? Яке враження, за свідченням літописця, справила чолобитна на російського царя? Якими були наслідки описаних подій? Поділіться міркуваннями про те, чи могла доля наказного гетьмана П. Полуботка скластися інакше. Чому?

Канцелярист Іван Романович подав чолобитні від усього війська малоросійського за підписом усієї полкової старшини й товариства бунчукового й значкового до рук його імператорської величності, що з церкви Святої Троїці по службі Божій листопада 10 числа йшов. Так зараз у кофейний дім увійшовши й вичитавши, вийшов з того дому й наказав своїми вустами... з великим гнівом і лютістю взяти під варту полковника Павла Полуботка, суддю генерального Івана Черниша, Семена Савича – писаря генерального, які там-таки стояли... того ж часу взято з України полковника миргородського Апостола в Москву і Санкт-Петербург, осавула генерального й бунчукового з Глухова, а з деяких полків побрано в Глухів старшину полкову й держано під караулом (*З Чернігівського літопису*).

Прочитайте уривок з джерела. Яким постає зі свідчень Жана-Бенуа Шерера П. Полуботок? Чи маємо підстави оцінювати виклад змісту розмови вірогідним? Поясніть, чому так вважаєте.

Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою Батьківщину... Ви ставите себе понад усіма законами і хочете знищити всі привілеї, урочисто ствержені вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете покласти свавільні податки на народ, котрого свободу самі визнали; ви, не вагаючись, посилаєте на важкі й принизливі роботи козаків, приневолюючи їх, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше – позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів і інших старшин; ви настановили нам суддями великоросів, які не знають або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв та повсюдно всіма способами нас неволять і ображають (*Переказ розмови П. Полуботка з Петром I із книжки французького історика Ж.-Б. Шерера «Літопис Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків», що вийшла друком у Парижі 1788 р.*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/MeLkk513> або кодом, перегляньте відео про Павла Полуботка. Які відомості про його життя та діяльність були для вас новими? Що лягло в основу легенди про «золото Полуботка»? Які експонати Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського зберігають пам'ять про гетьмана Полуботка?

Чому П. Полуботок і козацька старшина так наполегливо домагалися офіційного обрання гетьмана? Узагальніть матеріали уроку, сформулювавши причини обмеження автономних прав Гетьманщини з боку імперського уряду.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) діяльність Першої Малоросійської колегії; б) обрання П. Орлика гетьманом в еміграції; в) гетьманування І. Скоропадського.
2. Хто з перелічених історичних діячів був сучасником П. Полуботка: а) І. Мазепа; б) П. Орлик; в) Петро І; г) Б. Хмельницький; ґ) Карл XII; д) М. Кривонос; е) І. Скоропадський; є) Д. Апостол; ж) П. Конашевич-Сагайдачний?
3. До яких заходів удавалися гетьмани та козацька старшина для відновлення автономних прав Гетьманщини? Чому ці заходи не увінчалися успіхом?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/seHPahk2> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 40. Відновлення гетьманства. Данило Апостол та Кирило Розумовський

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. Чим відрізняється поданий портрет від відомих вам з уроків попередньої теми зображень козацьких керманців та старшини? Про що свідчить убрання гетьмана – генеральський мундир, узвичаєний при дворі російського імператора? Поділіться припущеннями, яку роль на портреті відіграють клейноди – булава, литаври та прапор. Чи випадковим вважаєте їх розміщення на картині? Спрогнозуйте основні напрями діяльності останнього гетьмана.

Гетьмана зображено в придворному генеральському мундирі з гетьманською булавою в руках, двома тулумбасами й укріпленим на козацькому списі прапором біля ніг.

1. За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство?

Після смерті Петра І в лютому 1725 р. відбулося деяке пом'якшення політики царату щодо України. Нова імператриця Катерина І звільнила з-під варті тих українських старшин, яких ув'язнили разом із П. Полуботком. Сприяли послабленню імперського тиску й зовнішньополітичні обставини. Улітку 1727 р. зросла напруженість у російсько-турецьких відносинах. Російська імперія розпочала готуватися до нової війни. Російський уряд, розраховуючи на військову допомогу козаків, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Щоб домогтися цього, ліквідували Малоросійську колегію та дозволили вибори гетьмана.

Претендентом на гетьманство був Данило Апостол. На виборах, що відбулися в жовтні 1727 р. у Глухові та нагадували церемонію присяги, за 73-річного Д. Апостола проголосували одноставно. Щоправда,

▲ Кирило Розумовський.
Художник Л. Токе. 1758 р.

договірних статей укладено не було. Тому новообраний гетьман уживав заходів для їх підписання. У вересні 1728 р. Д. Апостол отримав як відповідь на свої пропозиції «Рішительні пункти». Цей документ мав форму указу царського уряду гетьманові.

«Рішительні пункти» передбачали скасування заборони росіянам купувати землі в Україні, хоча й містили заувагу про те, що нові землевласники мають підпорядковуватися українській адміністрації. Гетьманові забороняли вести переговори з іншими державами. Дозволялося лише залагоджувати прикордонні суперечки з Польщею і Кримом, але під наглядом російського резидента. Претендентів на військові посади з кола козацької старшини мав затверджувати імператор. Нижчу старшину затверджував гетьман. Вищою судовою інстанцією ставав Генеральний суд на чолі з гетьманом, але «головним суддею» вважався імператор. До цієї інстанції мали належати троє росіян і троє українців.

Ставши гетьманом, Д. Апостол узявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини, що дало змогу тимчасово пригальмувати процес її перетворення на адміністративну одиницю Російської імперії.

З метою врегулювання земельних справ гетьман протягом 1729–1730 рр. провів «Генеральне слідство про маєтності». Унаслідок цього заходу в державне користування було повернуто чимало земель, безпідставно захоплених у приватне володіння.

Чимало зусиль докладав Д. Апостол для поживлення української торгівлі. Гетьман зумів домогтися скасування багатьох обмежень та утисків, запроваджених Петром I. Українським купцям, зокрема, повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки, знову було налагоджено торговельні зв'язки з Кримом тощо.

Здійснюючи реформу фінансів, Д. Апостол уперше встановив точний бюджет державних видатків, виокремивши в них ту частину, яку мали використовувати на утримання козацької адміністрації, найманого війська, артилерії тощо. Гетьман також визначив джерела наповнення державної скарбниці Гетьманщини.

Зміни в судочинстві стосувалися реформування судів. Розпочалася робота зі зведення до одного збірника законів, які застосовували в українському судочинстві («Права, за якими судиться малоросійський народ»). Д. Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.

Утім, після смерті Д. Апостола 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися. Російський уряд, обмежуючи державність України, надав право здійснювати владу в Гетьманщині *Правлінню гетьманського уряду*. Складалася ця установа із шести осіб – трьох українців і трьох росіян, проте вся повнота влади належала російському князеві Олексію Шаховському. Правління гетьманського уряду повинно було керуватися «Рішительними пунктами». За імператорською грамотою, ця установа мала діяти до обрання нового гетьмана. На коли саме

призначалися вибори гетьмана, у документі не вказувалося. Натомість О. Шаховський отримав таємну інструкцію з наказом у будь-який спосіб переконувати українців, що всі їхні біди – через недбалих гетьманів, а тому не треба поспішати з виборами.

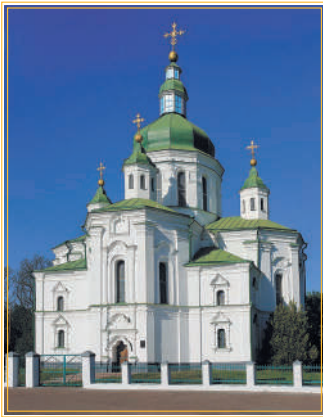
За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство? Що передбачали «Рішительні пункти»? Які реформи здійснено за Д. Апостола? У чому полягало їх значення?

Доведіть або спростуйте, що «Рішительні пункти» не були двостороннім договором, а являли собою розпорядження, нормативний акт верховної влади Російської держави, що документ був спрямований на регулювання внутрішнього життя Гетьманщини у складі Російської імперії.

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Доведіть, що споруджений за сприяння Д. Апостола храм є зразком козацького бароко.

▲ Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях на Полтавщині

▲ Іконостас Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях

▲ «Свята Уляна» з іконостаса Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях

Найвідомішою спорудою доби є збудована впродовж 1718–1732 рр. Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Її будівництвом опікувався полковник миргородського полку (незабаром гетьман) Данило Апостол, у цій церкві його й поховано. Спочатку церква була дев'ятибанною, проте внаслідок перебудови після пожежі 1811 р. стала п'ятибанною. Храм унікальний своїм семирусним іконостасом, що дивом зберігся як єдиний на українському Лівобережжі. Іконостас займає всю ширину храму (23 м) і складається з головного іконостаса та двох іконостасів у бічних вівтарях, нараховуючи понад 100 ікон. Найвідоміші ікони сорочинського іконостасу «Пророк Даниїл» і «Свята Уляна» – святі покровителі фундатора гетьмана Д. Апостола та його дружини. Юний пророк Даниїл зображений у розкішному східному тюрбані та світлому жупані з вишитими барвістими квітами.

2. Чим вирізнялося правління останнього гетьмана Кирила Розумовського?

Ситуація в Лівобережній Україні трохи поліпшилася, коли в грудні 1741 р. унаслідок палацового перевороту в Росії дочка Петра I, Єлизавета, посіла імператорський престол. Зміни на краще в становищі України зумовлювалися низкою зовнішніх і внутрішніх політичних обставин. Певну роль зіграло, поза сумнівом, українське оточення імператриці: її фаворитом був українець Олексій Розумовський. Ось чому при дворі Єлизавети прищепилася мода на все українське: було там чимало українських співаків та бандуристів, на бенкетах подавали українські страви тощо.

Під час перебування імператриці в Києві 1744 р. козацька старшина звернулася з проханням дозволити вибори гетьмана. Єлизавета не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Отож справа з обранням гетьмана затяглася ще на шість років.

Відновлення гетьманства було спричинене кількома обставинами. Передусім цього прагнула козацька старшина. Понад десять років козацька верхівка наполегливо зверталася до імператорського двору з проханням про дозвіл обирати гетьмана. Та, вочевидь, цього було замало, аби переконати імператорський двір. Рішення про відновлення гетьманства в Петербурзі ухвалили з політичного розрахунку, прагнучи використати ресурси України в майбутніх війнах проти Туреччини, а також у можливій війні проти Пруссії, відносини з якою на той момент украї заострилися.

Кандидатом на гетьманство імператриця Єлизавета висунула молодшого брата свого фаворита – *Кирила Розумовського*. Вибори гетьмана Лівобережної України було призначено на 4 березня 1750 р. Церемонія, що відбувалася в Глухові, не мала нічого спільного з традиційними козацькими виборами, хоч обставлена була урочисто, навіть помпезно. Лише в середині липня наступного року новообраний гетьман прибув до Глухова.

Зносини з Лівобережною Україною знову передали до Колегії закордонних справ. К. Розумовський почав без погодження з російськими урядовцями призначати полковників і роздавати землі. Посилилися позиції козацької старшини, якій повернули право керувати Гетьманщиною за відсутності гетьмана. Регулярним стало скликання у Глухові старшинської ради.

Водночас пожвавилася господарське життя. Почали відбудовувати Батурин, якому повернули статус столиці Гетьманщини, та Глухів, де містилася резиденція гетьмана.

К. Розумовський удався до заходів, що обмежували сваволю російських чиновників, які перебували в Україні. Зокрема, без дозволу гетьмана заборонялося заарештовувати українців, окрім кримінальних злочинців. Самостійні дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який аж ніяк не прагнув посилення української автономії. Тому, незважаючи на великий вплив К. Розумовського при дворі імператриці, 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували гетьманську владу. К. Розумовському було заборонено призначати полковників, а дозволено лише пропонувати кандидатів. У відповідь на клопотан-

ня відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини К. Розумовський дістав категоричну відмову. Як і раніше, ретельно контролювали фінансові справи Гетьманщини.

До найрішучіших заходів з пожвавлення життя Гетьманщини К. Розумовський удався в 60-ті роки XVIII ст. Повернувшись до Глухова після чергової тривалої поїздки до Петербурга й Москви на початку 1760 р., гетьман відвідав усі полки Гетьманщини. Поїздка переконала його в нагальності істотних змін у діяльності адміністративних органів.

Першим зазнало реформування судочинство. Генеральний військовий суд було реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами, а також у суд у справах козацької старшини. Судових повноважень позбавили Генеральну військову канцелярію. Зазнав змін склад Генерального суду: «...у суді Генеральному бути 12 персонам, по-перше, суддям двом генеральним, а з ними 10 персон вибирати в полках малоросійських з кожного полку...». Крім того, замість полкових судів, які за своїм складом не відрізнялися від складу полкових канцелярій на чолі з полковником, передбачалося створення нових судових установ.

Водночас К. Розумовський вдався до спроб установити спадкоємне гетьманство. На старшинській раді, скликаній наприкінці 1763 р., схвалили 23 пункти, які лягли в основу чолобитної на ім'я імператриці з проханням закріпити гетьманство за родом Розумовських. Реформував К. Розумовський і армію. За його ініціативи полки перетворили на регулярні, козаків одягнули в уніформу – синій мундир із червоним коміром та білі штани.

Великі задуми виношував гетьман щодо культури й освіти. Він планував відкрити в Гетьманщині два університети. Перший – оновлена за європейським зразком Києво-Могилянська академія. Ще один університет передбачалося відкрити в Батурині.

▲ Портрет
Наталії Розумовської –
матері Олексія та Кирила
Розумовських.
Художник Х. Г. Готтліб.
1750 р.

 Оцініть діяльність гетьмана К. Розумовського. Поміркуйте, чи можна тлумачити ідею встановлення спадкового гетьманства як прагнення української старшини створити державу монархічного типу, що передбачало б у майбутньому повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави. Відповідь обґрунтуйте.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Які ознаки нового архітектурного стилю – класицизму – втілено в споруді?

▲ Палац Кирила Розумовського в Батурині. Сучасна світлина

У 1794 р. колишній правитель Гетьманщини К. Розумовський повернувся до Батурина, плануючи створити тут грандіозний палацово-парковий комплекс. Ансамбль мав складатися з палацу, двох флігелів та парку пейзажного типу. Будівництво триповерхового палацу в стилі класицизму тривало протягом 1799–1803 рр. Архітектором був Чарльз Камерон. У забудові палацу втілено риси античної архітектури: його головний фасад прикрашено портиком з восьми колон іонійського стилю. У підвальному поверсі планували розмістити гардеробні кімнати та комори, на першому поверсі – бібліотеку та кабінети, на другому – зали для урочистих прийомів та банкетну залу, на третьому – спочивальні. Інтер'єр прикрашали ліпниною, розписами та плафонами, картинами та скульптурами найкращих майстрів тієї доби. Зі смертю графа будівництво припинили.

Зображений на світлині палац набув такого вигляду лише 2008–2009 рр. Нині палац Розумовського – пам'ятка архітектури, що є частиною Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/3eLkYaIK> або кодом, перегляньте відео про гетьманування Кирила Розумовського. Що в сюжеті справило на вас найяскравіше враження? Правління гетьмана Розумовського називають «золотою осінню» Гетьманщини. Поділіться припущеннями про подальший перебіг історичних подій на українських теренах у зв'язку з політикою гетьмана Розумовського щодо відновлення автономії Гетьманщини.

Узагальніть матеріал уроку, уклавши на підставі обговорення в загальному колі ментальні карти, присвячені діяльності Д. Апостола та К. Розумовського.

1. Розташуйте назви документів у хронологічній послідовності відповідно до часу їх укладання: а) «Рішительні пункти»; б) явні і таємні статті А. Ізмайлова; в) Коломацькі чолобитні статті; г) Коломацькі статті.
2. Хто з перелічених історичних діячів був сучасником Д. Апостола: а) І. Мазепа; б) П. Орлик; в) Петро I; г) Катерина I; ґ) Карл XII; д) К. Розумовський; е) І. Скоропадський; є) П. Полуботок?

3. До яких заходів удався К. Розумовський для відновлення самостійних дій державно-адміністративних органів Гетьманщини?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/GeHPaPXE> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 41. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні

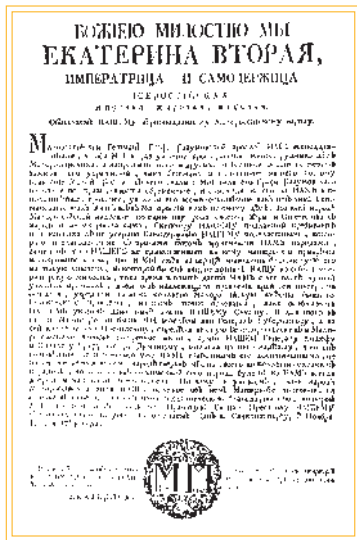

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. Які завдання стосовно українських земель ставила російська імператриця перед чиновником вищого рангу? Як рекомендувала втілювати їх у життя?

У настановах князеві О. В'яземському з нагоди вступу його на посаду генерал-прокурора сенату, наданих напередодні ліквідації гетьманства, Катерина II писала: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно – безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли».

1. Як було остаточно ліквідовано гетьманство?

Про заходи К. Розумовського, спрямовані на зміцнення гетьманської влади, стало відомо в Петербурзі. Катерину II обурило бажання козацької старшини зробити гетьманство спадковим. Вимога імператриці була категоричною – К. Розумовський мусив зректися гетьманської булави. Протягом 10 місяців український гетьман, використовуючи зв'язки при дворі, намагався якось залагодити справу. Та Катерина II залишалася непохитною. Тож у жовтні 1764 р. К. Розумовський склав гетьманські повноваження. Імператорським маніфестом від 21 листопада й сенатським указом від 28 листопада 1764 р. його увільнили від гетьманства. Натомість для управління Лівобережною Україною було створено *Другу Малоросійську колегію* на чолі з її президентом і генерал-губернатором краю графом Петром Рум'янцевим.

▲ Указ російської імператриці Катерини II про ліквідацію гетьманства. 1764 р.

В Україну генерал-губернатор прибув на початку 1765 р. Першим його заходом стало проведення ревізії господарського життя Гетьманщини, під час якої було здійснено перепис населення, описано земельну власність, кількість дворів, ґрунтів, виявлено ступінь заможності кожного окремого господаря тощо. Перевірка відбувалася протягом 1765–1767 рр.

Здійснюючи ревізію, П. Рум'янцев неухильно виконував настанови імператриці – усіяко обмежувати вільні переходи селян. Отож вільних селян дедалі меншало. Рішучим було втручання генерал-губернатора в діяльність органів управління. Унаслідок цього Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд та інші установи перейшли в підпорядкування Другій Малоросійській колегії, їх перетворили на її департаменти (підрозділи). Діяльність П. Рум'янцева призупинила чергова російсько-турецька війна, що розпочалася 1768 р.

У чому виявлялася і якій меті підпорядковувалася діяльність П. Рум'янцева на Лівобережній Україні? Порівняйте повноваження Першої та Другої Малоросійських колегій та підтвердіть або спростуйте твердження про те, що остаточна ліквідація Гетьманщини була закономірним заходом у межах політики імперського уряду щодо українських земель.

Прочитайте уривки з джерел. Які повноваження Другої Малоросійської колегії визначено в *документі 1*? Чому указ, уривок з якого наведено, означав остаточне скасування гетьманства? Поділіться припущеннями, чому офіційний указ доповнювали таємними настановами (*документ 2*). У чому російська імператриця вбачала основне завдання малоросійського генерал-губернатора? Якими методами радила його здійснювати?

1. Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, у якій бути головним нашому генералові графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. За відсутністю тепер гетьмана призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президентові Малоросійської колегії, де він у справах суду й розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ – як-от підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки та виконання законів – повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений за нашої відсутності (*З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії, 1764 р.*).

2. Поряд з іншими виправленнями необхідно, під будь-якою назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю, та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення... А також про їхні права і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї... В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному управлінні...

За численністю непорядків, які вимагають виправлення й інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яких вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше, що у всякій новій справі і за розбещених про те уявлень простого люду, а з боку чиновних людей – пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, більше різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи, часу і людини вміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст (*З таємної настанови Катерини II П. Рум'янцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором, листопад 1764 р.*).

2. Як було ліквідовано рештки автономного устрою Гетьманщини та Слобожанщини?

Улітку 1765 р. Катерина II підписала маніфест про скасування на Слобожанщині козацького устрою. Край було перетворено на Слобідсько-Українську губернію з адміністративним центром у Харкові. Територію поділили на п'ять провінцій: Ізюмську, Охтирську, Острогозьку, Сумську та Харківську. Вищим органом управління стала губернська канцелярія. Що ж до козацьких полків, то їх перетворили на гусарські. Старшина отримала російські військові чини, а козаків перевели на «військових обивателів».

1781 р. на землях Лівобережної Гетьманщини було утворено *Малоросійське генерал-губернаторство*, що складалося з трьох намісництв, згодом губерній – Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. Кожну губернію поділили на повіти. Глухів утратив статус столиці. У губернських і повітових містах створили такі самі адміністративні та судові установи, які діяли скрізь у Російській імперії. Малоросійську колегію було скасовано. З ініціативи П. Рум'янцева провели перепис населення, унаслідок чого вільних селян знову поменшало.

1783 р. вийшов імператорський указ, який прикріплював усіх українських селян до того місця, де вони були записані під час останнього перепису, і забороняв переходити на нові місця. Цим указом у Лівобережній та Слобідській Україні запроваджено кріпацтво.

Спеціальним указом того-таки 1783 р. ліквідували козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки перетворили на десять регулярних кінних (карабінерних) полків російської армії. Реорганізовані козацькі полки й надалі мали формуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення – казенних селян. На відміну від звичайних селян, вони не були кріпаками, а мусили відбувати військову службу в регулярній російській армії. Рекрутами-солдатами ставали троє козаків із кожних 500 осіб населення. Військова служба тривала шість років.

Серед інших заходів, що визначали українське життя за російським імперським взірцем, було оголошення «Грамоти про вільність дворянства», яка надавала українській шляхті й старшині всіх прав російського дворянства.

Укладіть хронологію подій, унаслідок яких було ліквідовано автономний устрій Гетьманщини та Слобожанщини. Яких суспільних груп упроваджені зміни торкнулися найістотніше? Як ці зміни позначилися на їхніх правах?

Попрацюйте з історичною картою. Які зміни в адміністративно-територіальному устрої Лівобережної та Слобідської України відбулися в другій половині XVIII ст.?

▲ Українські землі в другій половині XVIII ст.

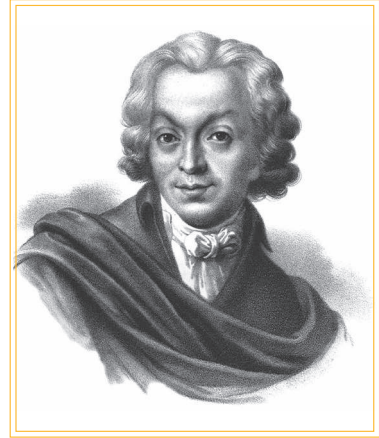

Прочитайте замітку та дайте відповіді на запитання. 1. Що активізувало діяльність українських дворян-автономістів? Які основні ідеї вони обстоювали? 2. Якою була мета поїздки В. Капніста до Берліна? Чому не відбулася зустріч з пруським імператором, якої прагнули домогтися автономісти? Чому канцлер не надав українському посланцеві жодних обіцянок? 3. Поділіться припущеннями, чому автор «Історії Русів» приховав своє справжнє ім'я.

” Ліквідація гетьманства, а згодом і Запорозької Січі спонукали українську аристократію, передусім нащадків козацької старшини, до політичної активності. У 80–90-х роках XVIII ст. у Новгород-Сіверському діяв гурток українських дворян-автономістів, які ставили за мету поширення ідеї автономізму. Ця ідея передбачала відновлення козацької автономії в межах Російської імперії. Члени гуртка поширювали політичні публіцистичні твори (промови І. Мазепи, П. Полуботка), розробляли проекти розвитку української освіти і науки, обговорювали можливості відновлення українських козацьких формувань.

У квітні 1791 р. члени Новгород-Сіверського гуртка організували таємну подорож Василя Капніста до Берліна для зустрічі з пруським імператором. Однак українського посланця прийняв міністр закордонних справ (канцлер) Пруссії Е.-Ф. Герцберг. В. Капніст розповів про невтішне становище українців та просив поклопотатися перед імператором, щоб Україна на випадок війни між Пруссією та Росією отримала його протекцію, що допомогло б звільнитися від московської влади. Однак міністр не надав жодних обіцянок, а зустріч з імператором не відбулася.

Помітною подією в діяльності автономістів стало написання «Історії Русів» (надруковано лише в 1846 р.). Автором твору, на думку дослідників, був член Новгород-Сіверського гуртка Григорій Полетика. В «Історії Русів» ідеться про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Зокрема, у творі обґрунтовано, що саме Україна, а не Росія є спадкоємницею Русі, що українці є окремим від росіян народом зі своїми традиціями.

▲ Василь Капніст.
Літографія. XIX ст.

📡 Переїшовши за посиланням <https://cutt.ly/peLkHC2u> або кодом, перегляньте відео. Що нового дізналися про автономістський рух наприкінці XVIII ст.? Якими були причини його появи? Що об'єднувало учасників Новгород-Сіверського гуртка? Які ідеї вони обстоювали? Яке місце в їхній діяльності належало дослідженню української минувшини?

🔄 Поміркуйте, чи мала Українська козацька держава – Гетьманщина – шанси на збереження своїх автономних прав у складі Російської імперії. У чому полягає історичне значення Української козацької держави?

👍 1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні; б) указ про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії; в) ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків.

2. Схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій Лівобережної та Слобідської України на кінець XVIII ст.

3. Назвіть історичні факти, які, на вашу думку, найяскравіше виявляють сутність колонізаторської політики Російської імперії щодо України.

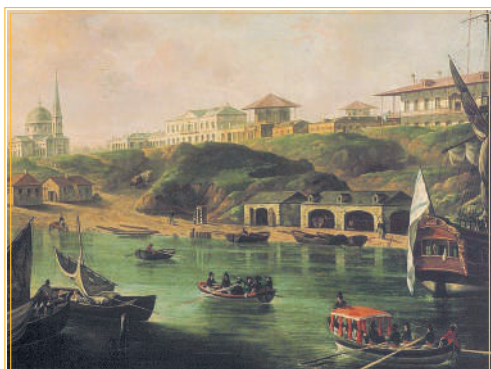
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/DeHPsm39> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 42. Нова Січ. Українське козацтво після знищення Запорозької Січі

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Де розташовані перелічені в коментарі міста? До чиїх володінь належали терени Південної України за козацької доби? Якою була участь запорожців у розвиткові цих земель? Поділіться припущеннями, унаслідок яких подій і коли міста на землях Півдня України почали отримувати назви, що походять від імен російських імператорів.

▲ Краєвиди Миколаєва та Херсона. Художник Ф. Алексєєв. 1798–1799 рр.

Останні десятиліття XVIII ст. були часом інтенсивної колонізації Півдня України й розвитку міст. Приміром, на місці фортеці, закладеної в середині століття, виникло місто Єлисаветград (нині Кропивницький), від 70-х років активне будівництво відбувалося в Олександрівську (нині Запоріжжя), Катеринославі (сучасне місто Дніпро). Протягом 70–90 років на узбережжі Чорного й Азовського морів розбудовуються міста-порти Херсон, Миколаїв, Одеса, Маріуполь.

1. За яких обставин виникла Нова (Підпільненська) Січ і що визначало життя Запорозжя за часів її існування?

Поразка українсько-шведського війська під час Полтавської битви в липні 1709 р. спричинила тяжкі наслідки для січового товариства. Після зруйнування Чортомлицької Січі запорожці змушені були податися на землі, порубіжні з володіннями кримського хана Девлет-Герая – васала турецького султана. У верхній течії р. Кам'янки, правої притоки Дніпра, вони заклали *Кам'янську Січ*. Проте коли 1711 р. війська П. Бутурліна та І. Скоропадського рушили на неї, запорожці відійшли на південь, до урочища Олешки (нині м. Олешки Херсонської обл.) – на території, підвладній кримському хану. Так постала *Олешківська Січ*.

Кам'янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. Особливістю було те, що вони розташовувались у мало захищених при-

родою місцях, серед пісків. З огляду на нетривалий час існування запорожці не встигли спорудити там належних укріплень. Боездатність Січей обмежувалася й рішеннями хана, який заборонив запорожцям тримати там артилерію.

Життя запорожців на землях Кримського ханства ставало дедалі тяжчим. Козаків утягували в уособіці різні політичні угруповання. Хани вимагали від них участі у своїх походах на Північний Кавказ. Давалася взнаки різна релігійна належність. Зрештою, це спричинило посилення поміж запорожцями проросійських настроїв, чому сприяла й активна дипломатична діяльність царського уряду, зацікавленого в перетягуванні козаків на свій бік напередодні нової російсько-турецької війни.

1728 р. козаки залишили Олешківську Січ, повернувшись на місце Кам'янської, а навесні 1734 р. близько 20 тис. запорожців повернулися на Запорозжжя і за 7 км від колишньої Чортомлицької (Старої) Січі заклали *Нову Січ*. Нова Січ стояла на берегах р. Підпільної, що впадала в Дніпро поряд із Чортомликом. Ось чому цю Січ називають іще *Підпільненською*.

Для періоду Нової Січі (1734–1775) характерним став швидкий розвиток *паланок*. Так називали фортецю, а також місто навколо неї, центр самостійної округи Війська Запорозького, і саму округу. Спочатку паланок було п'ять, потім – вісім. На лівому березі Дніпра розташовувалися Кальміуська, Орільська, Протовчанська, Самарська, на правому – Бугогардівська, Інгульська й Кодацька, в гирлі Дніпра – Прогноїнська паланки.

▲ Паланковий устрій Вольностей Війська Запорозького Низового в період Нової Січі

Землі Війська Запорозького за періоду Нової Січі охоплювали величезну площу степової України. Нині – це територія майже всієї Дніпропетровської області, а також значні частини Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей. У містах – центрах паланок діяли органи влади, які обирали паланкові ради. Тут розташовувалися суд, церкви, ремісничі майстерні, річкові поромні переправи, відбувалися ярмарки тощо. Адміністративний апарат паланок був невеликим: полковник, писар, суддя, осавул, а також отамани слобід, що належали до округи. У паланках поряд із козаками жили й селяни, які мали право обирати своїх отаманів. Кожна паланка мала власний герб, особливу печатку.

Прикметна риса Запорожжя часів Нової Січі – велика кількість населення. Напередодні ліквідації Запорозької Січі на її землях мешкало близько 100 тис. осіб. Осередками господарської діяльності, як і раніше, були зимівники. Здебільшого це були великі господарства, у яких розвивалося не тільки рільництво, а й скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство тощо. За часів Нової Січі козацький зимівник – це велика садиба з кількома житловими й господарськими будівлями: будинками власника й господаря-управителя, хатами наймитів. Зимівник, що був своєрідним хутором, – основна форма землеволодіння на Запорожжі.

Розвивалися на Запорожжі й ремесла, центрами яких були міста-паланки. Січ вела широко торгівлю.

Яким був адміністративно-територіальний устрій запорозьких земель за часів Нової Січі? Яку роль відіграло Запорожжя в господарському розвитку південноукраїнських земель?

2. Які історичні умови ліквідації Запорозької Січі?

У 1768 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Українська територія безпосередньо прилягала до театру воєнних дій, тому була використана російським командуванням для зосередження й розгортання військ. Крім того, в Україні формувалися місцеві військові полки – гусарські, пікінерські тощо. Було створено корпус із лівобережного козацтва, а з жителів Правобережної України – добровольчий козацький корпус. До складу діючої армії належали також запорожці.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. завершилася підписанням у липні 1774 р. Кючук-Кайнарджійського мирного договору. До Росії відійшли східна частина Керченського півострова (з фортецями Керч і Єнікале), а також Азов із навколишніми землями, територія між Дніпром і Південним Бугом (по нижній течії до узбережжя Чорного моря) разом з фортецею Кінбурн. Російська імперія одержала право вільного торгового судноплавства на Чорному морі. За умовами Кючук-Кайнарджійського миру Кримське ханство отримало незалежність від Османської імперії, проте фактично воно опинилося в залежності від Російської імперії.

Закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. пришвидшило справу ліквідації козацького устрою на Запорожжі. Долю Козацької республіки та її столиці було вирішено на раді при імператорському

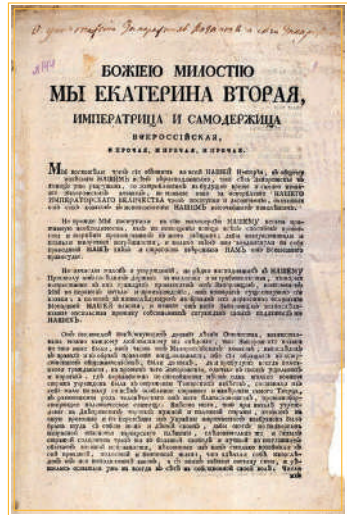
дворі. 15 червня 1775 р. війська генерала П. Текелія раптово оточили Січ-столицю, де стояла невелика залога, і зажадали її капітуляції. Після бурхливої військової ради, зваживши на сили сторін (3 тис. запорожців проти 10 тис. російського війська), а також пам'ятаючи різанину, яку вчинили московські війська в Батурині та Чортомлицькій Січі, козаки вирішили скласти зброю. Наступного дня за наказом П. Текелія із Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, архів, клейноди і прапори. Усі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували.

Від кінця травня до середини червня 1775 р. російська армія повністю захопила запорозькі землі. 14 серпня 1775 р. імператриця Катерина II підписала указ про ліквідацію Запорозької Січі. Запорожцям пропонували записатися до селянського чи міщанського станів, багато старшин зазнали переслідувань. Серед тих, кого покарали найсуровіше, були кошовий отаман Петро Калнишевський, військовий суддя Павло Головатий, військовий писар Іван Глоба. Останній кошовий протягом 25 років відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі, суддя і писар жили на засланні в Тобольську.

У 1783 р. Катерина II видала маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані і всієї Кубанської сторони під Російську державу». Останній хан Шагін-Герай зрікся престолу, Кримське ханство було ліквідоване.

У 1787 р. знову розпочалася російсько-турецька війна. Російське командування вкотре планувало використати колишніх запорозьких козаків. Протягом 1787–1791 рр. із них сформували Військо вірних козаків (трохи згодом воно стало називатися Чорноморським). Козаки брали участь у багатьох битвах. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та о. Березань, Кінбурна, Ізмаїла. Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. закінчилася укладенням у січні 1792 р. Ясського мирного договору, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків. Османська імперія остаточно визнала приєднання Криму до Росії. Так усе Причорномор'я, Приазов'я й Кримський півострів опинилися в складі Російської імперії.

▲ Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі. 1775 р.

Чим спричинена та як відбувалася ліквідація Запорозької Січі? Якою була доля останнього кошового отамана? Чим завершилися російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст.?

Прочитайте уривок з джерела. Про яку подію йдеться в документі? З якою метою було оприлюднено маніфест? Як у документі роз'яснено причини події? Які з причин, на вашу думку, не названо й чому?

«Ми захотіли через це оголосити всім вірноповідданим цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими: ...привласнення собі земель Новоросійської губернії... Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали в козаки, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії... Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням» (З маніфесту Катерини II, 14 серпня 1775 р.).

На підставі біографічної довідки про Петра Калнишевського складіть хронологічні задачі за зразком: «Діяч козацької доби, який своїм життям поєднав три століття: народився в XVII ст., пережив XVIII ст. й помер у XIX ст. – у віці 112 років». Обговоріть у загальному колі, свідком та учасником яких історичних подій він був. Поділіться припущеннями, яким було його ставлення до побаченого і пережитого.

Останньому кошовому Петрові Калнишевському (1691–1803) судилося прожити довгий вік. Про його авторитет серед козаків свідчить той факт, що на сьомому десятку життя він обіймав значні посади: похідного полковника, військового осавула, військового судді. Уперше був обраний кошовим отаманом 1762 р. Через прагнення здобути для Запорожжя більшої незалежності від російського царату з волі імператриці Катерини II був усунений з посади. Проте від 1765 р. впродовж десяти наступних років його знову обирали кошовим. Очолюючи Січ, прагнув зміцнення її економіки: дбав про колонізацію запорозьких земель, розвиток рільництва й торгівлі. Здатність до господарювання була, безперечно, одним з найяскравіших талантів останнього кошового. Джерела свідчать про нього як про дбайливого господаря величезних маєтностей. Його коштом збудовано п'ять церков і соборів, придбано чимало книг. Коли Козацька республіка впала, карався за неї у Соловецькому казематі. Там, на Соловках, він і помер – формально звільненим, бо пережив своє ув'язнення. Відмовившись від імператорської ласки, доживав віку в монастирі.

▲ Петро Калнишевський.
Художниця Н. Павлусенко. 2019 р.

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них. Спираючись на відомості, які отримали під час роботи над проєктним завданням у попередній темі, поділіться припущеннями про підстави зображення останнього кошового на іконі. Схарактеризуйте портрет П. Калнишевського як мистецьку пам'ятку. Як ви думаєте, наскільки

реалістичним є зображення останнього кошового? У чому цінність пам'ятки як історичного джерела?

▲ Ікона Покрову Пресвятої Богородиці, на якій серед козаків зображено Петра Калнишевського. XVIII ст.

Ікону написано на початку 70-х років XVIII ст. У верхній її частині – зображення Богородиці та двох найбільш шанованих на Запорозжжі святих – Миколи та архистратига Михаїла. Унизу, біля військових клейнодів, зображено дві групи козаків. Усі постаті умовні. Індивідуальні риси властиві лише портретам козацьких керманичів, яких на іконі двоє. Один з них, із шаблею, і є кошовий отаман Петро Калнишевський.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/6eLkM28Z> або кодом, перегляньте відео. Коли було знищено Запорозьку Січ? Назвіть причини, які спонукали Катерину II до рішення про ліквідацію Січі. Як саме це відбувалося? Чому козаки не чинили спротиву? Як склалася подальша доля запорожців? Схарактеризуйте історичну роль Запорозжжя в історії України.

Другу половину XVIII ст. в історії України зазвичай змальовують чорними барвами. Як ви гадаєте, чому? Чи погоджуєтеся з думкою, що в житті й за найтрагічніших часів є місце для щастя та добра? Відповідь обґрунтуйте історичними фактами з історії XVIII ст. та прикладами із сьогодення.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) остаточна ліквідація царським урядом Запорозької Січі; б) ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні; в) Ясський мирний договір між Росією і Туреччиною.

2. Які території увійшли до складу Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським миром? Які – за Ясським?

3. Яку роль в історичній долі України відіграла російсько-турецька війна останньої чверті XVIII ст.?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/feHPS9DD> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 43. Правобережна Україна та західноукраїнські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. Про що свідчить той факт, що ватажок протестного руху став героєм народної картини? Які деталі на картині вказують на терени, з якими пов'язана діяльність зображеного діяча? Про яку іншу народну картину, відому з козацьких часів, довідалися на попередніх уроках? Що відрізняє і чим подібні образи та сюжети, утілені в народних картинах?

▲ Олекса Довбуш.
Народна картина

На картині зображено ватажка опришків, з іменем якого пов'язаний найбільший розмах цього руху протягом 1738–1745 рр. Слово «опришок» походить від латинського *opressor* – «знищувач», «порушник». Опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися економічного та соціального визиску. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами в Галицькому Прикарпатті, на Буковині та Закарпатті. Перші свідчення про опришків подають джерела XVI ст. Загони опришків збиралися навесні, переховуючись у малодоступних гірських районах. У Карпатах перетиналися кордони трьох держав – Польщі, Угорщини й Молдови. Це давало змогу повстанцям вільно переходити з однієї країни до іншої та легко уникати переслідування.

1. Що визначало історичні умови життя на Правобережжі та в західноукраїнських землях упродовж XVIII ст.?

Війни, що без упину точилися протягом другої половини XVII ст., спустошили Правобережжя. Проте королівська влада не бажала втрачати родючі землі. Основою господарського життя знову ставала фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом. У Волинському воєводстві, північно-західних частинах Подільського та Київського воєводств панщина сягала, залежно від розмірів земельної ділянки, від 2 до 6 днів на тиждень із волюки. Зростало магнатське землеволодіння. Та особливо тяжкі умови життя для українського населення склалися в господарствах, які безпосередні власники на правах оренди передавали третім особам: розміри всіх повинностей за таких обставин зростали в кілька разів.

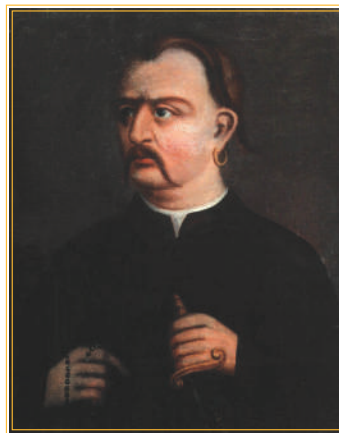
Посилилися релігійні утиски. Рішення сеймів 1717 й 1733 р. позбавили православних права брати участь у сеймових комісіях і трибуналах. Сейм 1717 р. навіть ухвалив закрити всі православні церкви. У 60-х роках XVIII ст. у Київському й Подільському воєводствах залишалось 20 православних парафій. Зазнавала переслідувань і греко-католицька церква: побільшало спроб наблизити її обряд до

римо-католицького, почастишали ініціативи запровадити в ній польську мову.

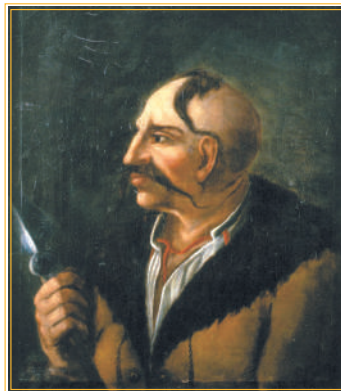
Стихійними борцями за соціальну справедливість стали *гайдамаки*. Слово «гайдамака» вперше вжито в документі 1715 р. Походить воно від турецького *hayda* – «гнати», «переслідувати». Зародившись у першому десятилітті XVIII ст., гайдамацький рух згодом поширився майже на всю територію Правобережної України, а частково й Лівобережної, то підіймаючись до могутніх повстань, то обмежуючись партизанськими діями в якомусь одному селі чи містечку. Перше велике гайдамацьке повстання відбулося 1734 р. під проводом Верлана. Нова хвиля гайдамацького руху припала на 50-ті роки. Загони гайдамаків захопили тоді Умань, Вінницю, Летичів, Корсунь. Повстання сягнуло Галичини, Підляшшя та Білорусі.

У 1768 р. спалахнуло нове повстання – *Коліївщина*. Навесні в Холоднім Яру біля Чигирина зібралося кілька сотень осіб, з яких почало формуватися повстанське військо. За козацьким звичаєм, гайдамаки обрали собі полковника. Ним став *Максим Залізняка*. Похід гайдамацьких загонів під проводом М. Залізняка розпочався у травні 1768 р. Невдовзі повстанці визволили з-під польської влади Жаботин, Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та багато інших міст, містечок і сіл. Їхні лави невпинно зростали за рахунок покозачених селян і містян. На звільненій території скасовували панські повинності. Скрізь запроваджувалося козацьке врядування. У червні – на початку липня повстанці визволили Канів, Ржищів, Фастів, Брусилів. Значною перешкодою на їхньому шляху була Умань – міцна фортеця з добре озброєною залогою. Перехід на бік повстанців одного з полків охорони на чолі із сотником *Іваном Гонтою* вирішив справу: місто було взяте, і саме тут повстанці облаштували свою базу. Рада, що відбулася в таборі повстанців, проголосила М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту – полковником.

Стурбований розмахом повстання польський уряд звернувся по допомогу до російських військ, що стояли на Правобережжі. Керівники гайдамаків й собі сподівалися на підтримку з боку російського війська, повіривши обіцянкам. Тим часом російська імператриця Катерина II надала таємну інструкцію своєму командувачеві діяти спільно з польським військом для придушення повстання. 7 липня 1768 р. М. Залізняка й І. Гонту схопили. Наступного дня було ото-

▲ Максим Залізняка.
Невідомий художник.
XVIII ст.

▲ Іван Гонта.
Невідомий художник

чено гайдамацький табір. Ошукані повстанці майже не чинили опору. Тисячі повстанців було страчено. Загинув і І. Гонта. М. Залізняка як підданого Російської імперії засудили до жорстокого тілесного покарання й відправили на каторжні роботи до Сибіру. Утім, незважаючи на розгром основних сил, Коліївщина тривала до травня 1769 р.

Протестні рухи відбувалися і в Галичині. У краї протягом кількох століть тривала боротьба народних месників – *опришків*. Найбільшого розмаху цей рух набув під керівництвом Олекси Довбуша протягом 1738–1745 рр. Своїми успіхами О. Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів та міцному зв'язку з місцевим населенням. Основу загону складало збідніле українське населення. Кількісний склад загону О. Довбуша часто змінювався, коливаючись у межах 10–50 осіб. Нечисленні ватаги опришків відзначалися маневреністю та мобільністю. Нападів завдавали несподівано, часто й швидко змінювали місця розташування, що створювало враження, ніби діє не кілька десятків опришків, а цілий полк.

Для боротьби проти народних месників галицька шляхта організувала каральні загоны з найманців. Крім того, опришків розшукували й підрозділи коронного війська. Проте переслідувати їх без підтримки населення було дуже складно. Щоб знешкодити О. Довбуша, по всіх галицьких селах оголосили, що той, хто спіймає чи вб'є його, буде звільнений від усіх повинностей.

Одночасно із загonom О. Довбуша діяло чимало інших ватаг у різних місцях Підкарпаття й Закарпаття. Не припинився рух опришків і після смерті О. Довбуша.

Хто такі гайдамаки та опришки? Що спільного і чим відрізнялися рухи, учасниками яких вони були? Яку історичну подію називають Коліївщиною? Де і як вона розгорталася? За яких обставин Коліївщину було придушено?

Прочитайте замітку та уривок з поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Що стало безпосереднім приводом до Коліївщини? Кого називають конфедератами? Чи має слушність оцінка Коліївщини як форми національно-визвольної боротьби українського народу? На підставі процитованого уривка припустіть, у чому вбачав причини Коліївщини Т. Шевченко.

1. Піднесення гайдамацького руху наприкінці 60-х років XVIII ст. було зумовлене складною ситуацією на Правобережжі. Варшавський сейм 1766 р. виніс ухвалу, за якою шляхтича, який обстоював права некатолицького населення, оголошували ворогом. Протистояння католиків і православних загострилося. У конфлікт утрутилася Російська імперія, яка через свого ставленика-короля домоглася певних поступок дисидентам (так у Польщі називали некатолицьке населення).

На початку 1768 р. між Річчю Посполитою та Росією було укладено трактат про зрівняння в політичних правах із католиками православних і протестантів. Той трактат залишився на папері, бо проголосити рівність було значно легше, ніж домогтися її втілення. Проте частина польської шляхти й магнатів сприйняла польсько-російський трактат як зазіхання на їхні необмежені права. У лютому

1768 р. у м. Бар було утворено *конфедерацію* – військово-політичне об'єднання польської шляхти й католицького духівництва для протидії будь-яким поступкам некатолікам у церковно-релігійному житті й для збереження необмежених привілеїв шляхетського стану. Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала свій похід Правобережжям: переслідувань і репресій зазнавали православні селяни, містяни, священники, з жорстокістю придушувалися й найменші прояви протесту чи невдоволення. Окрім того, конфедерати свавільно встановлювали податки, збільшували повинності на свою користь.

2. Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні...
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

Прочитайте уривок з джерела. Про що йдеться в документі, коли відбулися описані в ньому події? Як автор розповіді ставиться до згаданих історичних діячів та подій (явищ), про які йдеться? Чому ви так думаєте? Поділіться припущеннями, навіщо він свідчить про ці події. Чи є достовірною інформація, яку наводить автор? На підставі чого ви зробили такі висновки?

Головний цих розбійників начальник Максим Залізняк... Народився він в польському містечку Медведівка, із мужиків, де і жив, а потім пішов у Запорозьку Січ, був там козаком років із п'ятнадцять, а із Січі Запорозької прийшов у Мотронинський монастир, який розташований у Польщі, на послухання. Нинішнього року у квітні місяці... разом із 70 людьми-втікачами запорозькими козаками для викорінення в Польщі конфедератів поляків... пішов із цього монастиря на містечко Жаботин, під яким розгромили конфедератів п'ятдесят чоловік... а потім пішли далі... до містечка Умані...

▲ Мотрин (Мотронинський) монастир. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

З містечка Умані сотник Іван Гонта... прибувши до нього, Залізняк, оголосив, що він має козаків до чотирьохсот, і так з обох, погодившись з ним, Залізняком, у те містечко Умань сильно увійшли по настанню вже другого дня зранку... А при цій зграї, яка зібралася, визнався був він, Залізняк, полковником, у яке звання він тими запорозькими козаками, з якими була в нього згода... вибраний був ще при виступі його, Залізняка, із Мотронинського монастиря (З доповідної записки Київської губернської канцелярії).

2. Чим для українських земель завершилися поділи Речі Посполитої?

Унаслідок глибокої соціально-політичної кризи, ослаблення міжнародного впливу Річ Посполиту наприкінці XVIII ст. поділили між собою істотно сильніші сусіди – Пруссія, Австрія та Росія. Позначилися ці поділи й на українських землях, які перебували у складі Польщі.

За *Першим поділом (1772 р.)* Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західна частина Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра – Збручем і Стрипою), а також південно-західна частина Волинського воєводства відійшли до Австрійської монархії.

На приєднаних землях австрійський уряд створив провінцію під назвою «Королівство Галіції (Галичини) і Лодомерії (Володимирії)». Назва провінції мала доводити спадкові права Габсбургів на приєднані землі. Дві третини території королівства були етнічними українськими землями, західна її частина – польськими. У 1786 р. до «Королівства Галіції і Лодомерії» як її 19-ту округу було приєднано Буковину, яку в 1775 р. Османська імперія за Константинопольською конвенцією передала на «вічні часи» Австрії. У складі Австрійської імперії перебувала й Закарпатська Україна.

Помітний вплив на долю західноукраїнських земель мали реформи австрійських монархів Марії-Терезії та її сина й наступника Йосифа II, які відбулися в 70–80-х роках XVIII ст. Зокрема, указами Марії-Терезії з 5–6 до 3 днів на тиждень скорочено панщину, за державний кошт відкривалися світські школи, запроваджено обов'язкову шкільну освіту – у містах, містечках і селах на західноукраїнських землях з'явилися однокласні «парафіяльні» школи з навчанням рідною мовою, трикласні «тривіальні» та чотирикласні «нормальні» школи. У 1774 р. у Відні було засновано греко-католицьку семінарію для навчання руського духовництва («Барбареум»), у 1783 р. її було переведено до Львова. Імператор Йосиф II (1780–1790) запровадив свободу віросповідання та зрівняв у правах греко-католицьке духовництво з римо-католицьким. Після ліквідації ордену єзуїтів 1773 р. було закрито єзуїтську академію у Львові, натомість 1784 р. відкрито *Львівський університет*. При ньому з 1784 по 1805 р. діяв Руський інститут («Студіум рутенум»), де навчалися студенти-русини. Йосиф II у 1782 р. скасував особисту залежність селян від землевласника, удався до спроби скасувати панщину й замінити її чиншем, щоправда, невдало.

У 1793 р. стався *Другий поділ Речі Посполитої*, унаслідок якого території Київського, Брацлавського й Подільського воєводств та

східна половина Волинського воєводства відійшли до Росії. Через два роки (1795 р.) за остаточним, *Третім*, поділом до Росії було приєднано західну частину Волинського воєводства, східні частини Холмської землі й Белзького воєводства. Уся Правобережна Україна ввійшла до складу Росії. У 1795 р. тут уже створено Волинське, Брацлавське й Подільське намісництва. За наказом російського імператора Павла I у 1797 р. на Правобережжі замість намісництв створено Київську, Подільську та Волинську губернії.

Які держави поділили Польщу наприкінці XVIII ст.? Яке це мало значення для українських земель? У чому полягала суть реформаторської діяльності Марії Терезії та Йосифа II?

Прочитайте уривок з джерела. Про яку подію в ньому йдеться? Поділіться припущеннями про історичні перспективи, які з'явилися в українців у зв'язку зі згаданою подією.

...У Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/YeLWQqy6> або кодом, перегляньте відео. Що зумовило соціальну напругу на Правобережній Україні на початку XVIII ст.? Витлумачте поняття «гайдамащина» та «коліївщина». Як розвиток гайдамацького руху був пов'язаний із Запорозькою Січчю? Чому ватажки Коліївщини стали героями літературних та фольклорних творів? Схарактеризуйте гайдамацький рух як спротив українського народу проти соціального та релігійного гноблення.

Зробіть висновки-узагальнення про суспільно-політичну ситуацію на Правобережній Україні та в західноукраїнських землях наприкінці XVIII ст.

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності: а) утворення Брацлавської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії; б) остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні; в) початок Коліївщини.

2. Які території були охоплені гайдамацьким рухом у другій половині XVIII ст.? Схарактеризуйте історичні умови його піднесення.

3. Які землі перейшли під владу Росії, а які – під владу Австрії внаслідок трьох поділів Речі Посполитої?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/eeHPhOvb> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 44. Розвиток освіти, науки та музичної культури у 20–90-х роках XVIII ст.

Роздивіться ілюстрації на с. 234 та прочитайте коментар. Як доля Григорія Сковороди пов'язана з історією Києво-Могилянської академії? Про що свідчить той факт, що свої міркування про сутність свободи в поезії «De libertate» він проілюстрував згадкою про Богдана Хмельницького? Поділіться припущеннями, яким є ідеал свободи для українського філософа.

▲ Григорій
Сковорода

▲ Пам'ятник Григорію Сковороді в Києві.
Сучасна світлина

Григорій Сковорода (1722–1794) навчався в Києво-Могилянській академії. Мав яскраве музичне обдарування, був запрошений співати до імператорського палацу. Полишивши службу в придворній капелі, він повернувся на навчання до Києво-Могилянської академії. Побував у багатьох європейських містах, слухав лекції в тамтешніх університетах. Повернувшись в Україну, був домашнім учителем та викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. По-новаторськи викладав курс поезики, що суперечило засадам імперської освітньої політики. Не бажаючи поступатися переконаннями, Г. Сковорода облишив викладання. Останні 25 років життя мандрував Україною. Підсумовуючи побачене й пережите, Г. Сковорода заповів написати на своїй могилі: «Світ ловив мене, та не впіймав».

Філософські ідеї Г. Сковороди втілені в його літературних творах – філософських трактатах, віршах та байках. Байки зібрані в книжку «Байки харківські». Збірник поезій Г. Сковороди «Сад божественних пісень» складається з 30 віршів. Утім, у спадку митця є поезії, що не увійшли до згаданої збірки. Один з віршів присвячено роздумам про свободу:

Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

1. Якими були історичні умови розвитку на українських теренах упродовж XVIII ст. освіти, науки та літератури?

Наприкінці XVIII ст. в Російській імперії було здійснено загальнодержавну реформу освіти. На Лівобережній Україні та на Слобожанщині впроваджували нові типи шкіл – головні й малі народні

училища. Чотирирічні головні народні училища, що відкривалися в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі, мали навчати дворянських дітей. У повітових містах було створено дворічні малі училища. Унаслідок реформи освіта в Україні набула станового характеру, навчання в усіх закладах провадилося тільки російською мовою.

Зміни торкнулися й основного освітнього осередку на українських землях – Києво-Могилянської академії. Заходами імперського уряду її було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а 1817 р. взагалі закрито. Та попри реорганізацію й перешкоди в освітній діяльності Київська академія мала вирішальне значення для становлення й розвитку української науки та культури. У ній сформувався один із центрів філософської думки слов'янського світу. В академії навчалися літописці С. Величко, Г. Граб'янка, П. Симоновський, історики М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, художники І. Мигура, Г. Левицький, Л. Тарасевич, композитори М. Березовський, А. Ведель, архітектор І. Григорович-Барський. Її вихованцями були гетьмани України. Київська академія сприяла розвитку нових літературних жанрів, зокрема драматургічних, тут склалася оригінальна поетична школа.

Києво-Могилянська академія надавала студентам і медичні знання. Офіційно клас медицини відкрили в 1802 р. Чимало вихованців академії уславилися як знані медики та винахідники нових лікарських практик. Наприклад, доктором медицини Лейпцизького університету був українець Нестор Максимович-Амбодик. Він працював у госпіталях Петербурга й Кронштадта, був основоположником вітчизняного акушерства, ботаніки й фізіотерапії. Данило Самойлович, доктор наук з епідеміології, військовий лікар діючої армії під час російсько-турецької війни, який народився на Чернігівщині, був почесним членом двадцяти академій. Він уперше обґрунтував можливість та необхідність щеплення проти чуми.

У XVIII ст. в Україні зростала зацікавленість природничими науками. Провідні професори Києво-Могилянської академії викладали курси з астрономії, фізики, біології. Зокрема, у лекціях з фізики розглядали такі розділи, як рух, космологія тощо. З'явилися курси натурфілософії – попередниці природознавства. Велику увагу приділяли вивченню математики. У другій половині XVIII ст. в академії відкрили класи чистої математики (алгебра й геометрія), а також змішаної математики, де викладали цивільну й військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, астрономію тощо.

Розвиток природничих наук відбувався в тісному зв'язку з розвитком філософії. Усі відомі церковні діячі, учені, поети висловлювали філософські ідеї або у трактатах, або у творах інших жанрів. Найвидатнішим філософом України та поетом другої половини XVIII ст. був Григорій Сковорода.

Найвидатнішим явищем історичної літератури першої половини XVIII ст. стали *козацькі літописи*, які творилися в козацькому середовищі та оповідали про події козацької історії. Одним з найдавніших серед великих козацьких літописів є «Літопис Самовидця». У ньому

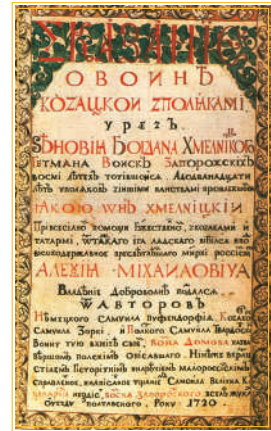
викладено події від 1648 до 1702 р. Ті, хто переписував літопис, довели розповідь у ньому до 1734 р. Вивчення цієї пам'ятки дало змогу вченим установити ім'я автора: ним вважають Романа Ракушку-Рома-новського, військового та політичного діяча часів Руїни.

Другим важливим твором був літопис Григорія Граб'янки (з 1730 р. гадацький полковник). Його створено в Гадячі 1710 р. Літопис розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. – поразки І. Мазепи та обрання гетьманом І. Скоропадського.

▲ Нерівна рівність.

Художник Г. Сковорода. XVIII ст.

▲ Титульна сторінка

літопису Самійла Величка

Найвизначнішим явищем козацького літописання став ґрунтовний літопис канцеляриста Самійла Величка. Написано його 1720 р. Твір складався з двох частин: опису подій від 1648 до 1660 р. та від 1660 до 1700 р. Літопис дійшов до нас пошкодженим, без закінчення і з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис супроводжений десятьма портретами гетьманів, у ньому використано безліч документів, поетичних текстів.

У чому внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток України? Як розвивалися філософські ідеї? У чому непроминальна цінність козацьких літописів? Які зміни сталися в системі освіти на українських теренах під владою Російської імперії після ліквідації козацького устрою? Наведіть факти, що свідчать про перетворення освіти на інструмент імперської колонізаторської політики.

Прочитайте уривок з літопису Самійла Величка, яким починається хроніка. Чому, на думку літописця, треба берегти історичну пам'ять народу? Як це потрібно робити? У чому Самійло Величко вбачає свою роль і яку мету перед собою ставить?

Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки... Оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й незатемнено. Цього не скажеш про

наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь, варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми кудим і короткослівним реестриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин (З літопису Самійла Величка).

Прочитайте уривки з мовознавчих праць. Як наведені в *тексті 1* факти доводять, що процес мовного розвитку в Україні відбувався під тиском імперської колонізаторської політики? Поділіться припущеннями, чому деякі заборони щодо використання української мови доводилося дублювати в пізніших указах? Що з *текстів 2 і 3* ви довідалися про історію літературних мов в Україні XVIII ст.? На якій основі постала слов'яноруська мова? Чому цю мову названо «штучним витвором»? Чому вона відіграла щодо староукраїнської літературної мови деструктивну роль? У чому це виявлялося?

1. 1720 р. Указ Петра I про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, які необхідно «для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти... щоб ніякої різниці й окремого наріччя в них не було».

1753 р. Указ про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1769 р. Заборона Синоду Російської православної церкви на друкування та використання українського «Букваря».

1784 р. Переведення викладання у Києво-Могилянській академії на російську мову.

1786 р. Київський митрополит С. Миславський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви і правили службу Божу «голосом, властивим російському наріччю». Те саме було заведено і в школах України (З розділу «Лінгвоцид» із книжки Василя Іванишина та Ярослава Радевича-Винницького «Мова і нація»).

2. Слов'яноруська мова, що витіснила староукраїнську, була штучним витвором, що спирався тільки на церковнослов'янську мову. Українські автори XVIII ст., пишучи свої твори, свідомо чи несвідомо хотіли влитися в загальноросійський культурний контекст. Навіть більше – вони творили його, бо російська література з їхньою участю тільки-но починала розвиватися. Г. Сковорода філософські твори писав російською мовою, свідомо звертаючись час від часу до українців. Служачи культурним потребам українців, і слов'яноруська мова, і мова Г. Сковороди витіснили з ужитку вже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову. Таким чином, обидві літературні мови – слов'яноруська і російська – об'єктивно відігравали деструктивну роль щодо староукраїнської мови. Але, руйнуючи староукраїнську літературну мову і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної, ці штучні мови розчищали місце для творення нової української

літературної мови – уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі (З енциклопедії «Українська мова»).

3. ... в Україні XVIII ст. – це доба наступу на автономію краю, його посиленна русифікація і провінціалізація. ...Русифікація України створила поважні бар'єри на шляху становлення української літературної мови. У зв'язку з тим, що писемні джерела давньоруської доби перейшли у власність російської мови, а старі літературні мови, котрі побутували в Україні в XVI–XVII ст. – слов'яноруська (українізована форма церковнослов'янської мови) і проста (книжна українська мова), вийшли з ужитку, нова українська літературна мова могла спиратися лише на уснорозмовні джерела – народнорозмовне мовлення і фольклор (Масенко Л. «Мова і політика»).

2. Що відомо про розвиток музичної культури України?

Києво-Могилянська академія була провідним осередком музичної культури, де навчання музики й співу вважалося обов'язковим предметом. Ще в 50-х роках XVII ст. тодішній ректор академії Лазар Баранович організував спеціальну музично-хорову школу. Хор студентів налічував близько 300 осіб та був найкращим київським хором.

Музичні класи відкривали і в колегіумах. У 1729 р. вийшов указ про створення співацької школи у Глухові, наступного року вона почала діяти. Це був перший спеціалізований заклад музичного профілю. За часів гетьманування К. Розумовського Глухів став музичною столицею України. Тут, при дворі гетьмана, діяли професійний оркестр та оперний театр, репертуар яких складався з найкращих зразків західноєвропейської музики. Поширення музичних знань сприяло становленню української професійної музики.

Музичну культуру України неможливо уявити без імен Артема Веделя, Максима Березовського та Дмитра Бортнянського. Усі троє з раннього дитинства виявили непересічні музикальні здібності, мріяли про високе мистецтво, творили його, заживши найвищих оцінок слухачів, проте ніхто з них не був гідно влаштований у житті. Лише один – Д. Бортнянський – не знав злиднів. Після навчання в Глухівській співацькій школі він потрапив до Петербурга. Удосконалював освіту за кордоном. Написав більше сотні творів хорової духовної музики, багато світських творів різних жанрів. Хоч би яку музику він творив, вона завжди мала в собі українські мотиви. М. Березовський після навчання потрапив до Болонської академії, невдовзі отримав там звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонійного товариства. Перебуваючи в Італії, поставив оперу «Демофонт». Зовсім юний А. Ведель, навчаючись в Києво-Могилянській академії, був знаний як найталановитіший київський диригент і віртуозний виконавець музичних творів. Ще до закінчення академії його забрали до Москви.

▲ Дмитро Бортнянський.
Художник М. Бельський.
1788 р.

Протягом кількох років А. Ведель керував хором московського генерал-губернатора. Уславився як автор хороших церковних концертів.

Чим уславилися А. Ведель, М. Березовський та Д. Бортнянський? Спираючись на факти біографії цих композиторів, поділіться припущеннями про джерела української професійної музики.

Прочитайте афоризми Г. Сковороди. Поясніть один з крилатих висловів, який вважаєте суголосним своїм думкам. Чому Г. Сковороду називають українським Сократом?

- Живуть на землі такі, що не мислять ні про що, крім збагатитися, наїстися, одягтися. У серці їхнім лихе сім'я, що приносить жовч і зміїну отруту, яка вбиває душу.
- Більше думай і тоді вирішуй.
- Бери вершину, матимеш середину.
- Не все те отрута, що неприємне на смак.
- Любов починається з любові: коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.
- Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/xelkQLVS> або кодом, перегляньте відео, присвячене Г. Сковороді. Які з відомих вам фактів життєпису Сковороди обіграно у відео, а що довідалися нового? Яку філософську ідею Г. Сковороди автори використали як стрижневу в сюжеті? Чи вважаєте її слушною?

Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь: «Києво-Могилянська академія в другій половині XVII – упродовж XVIII ст. була одним з найвпливовіших освітніх, наукових і культурних осередків на українських теренах».

1. Хто з перелічених діячів української історії не був вихованцем Києво-Могилянської академії: 1) С. Величко; 2) Л. Тарасевич; 3) М. Березовський; 4) А. Ведель; 5) І. Григорович-Барський; 6) В.-К. Острозький; 7) П. Могила; 8) Ю. Хмельницький; 9) І. Виговський; 10) П. Дорошенко; 11) І. Самойлович; 12) І. Мазепа; 13) П. Орлик; 14) П. Полуботок; 15) Д. Апостол; 16) К. Розумовський?

2. Якими були історичні умови, що визначали розвиток освіти в Україні упродовж XVIII ст.?

3. Чому занепала староукраїнська книжна мова, а слов'яноруська не мала шансів розвинутися до літературної мови?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/beHPgBHv> або кодом та виконайте завдання онлайн.

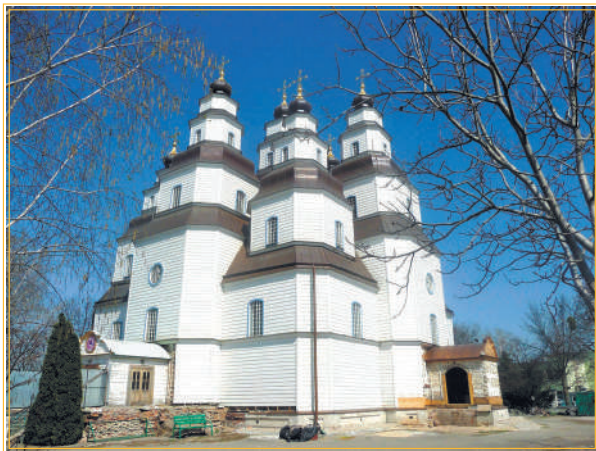
§ 45. Архітектура та образотворче мистецтво

Роздивіться ілюстрацію на с. 240, прочитайте коментар та перегляньте відео, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/EeLkEloc> або кодом. У чому унікальність пам'ятки, про яку йдеться? Чому козацькі гетьмани та старшина опікувалися будівництвом церков? У чому своєрідність козацького бароко – стилю, яскравим взірцем якого є і Троїцька соборна церква в Самарі? Спробуйте дати відповіді на запитання, які поставив у цитованому уривкові Олесь Гончар.

▲ Троїцька соборна церква в Самарі (Дніпропетровська обл.).
Сучасна світлина

Зображений на ілюстрації храм – найбільша та найвища споруда XVIII ст. (близько 65 м), єдина зі збережених в Україні дев'ятизрубна (дерев'яна) церква з дев'ятьма банями. Будували її впродовж 1773–1779 рр. за проєктом народного майстра Якова Погребняка на замовлення самарської старшини й тамтешнього духівництва. Майстер довго не міг утілити свій задум – храм йому уявлявся дев'ятибанним, з однією банею в центрі, проте так, щоб з усіх чотирьох боків було видно по три бані. Зрештою, він подався в плавні й залишався там доти, доки його не осяяло, як саме належить зводити церкву. Аби перекопати замовників у можливості реалізації задуму, будівничий створив мініатюрну модель храму. Ще однією цікавою особливістю будівництва було те, що церкву споруджено без жодного цвяха, – такою була умова замовників, які вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя – Ісуса Христа, який був цвяхами прибитий до хреста.

Краса і велич храму, а також його трагічна доля за більшовицької влади надихнули українського письменника Олесь Гончара на створення роману «Собор», який став провісником культурного піднесення та національного пробудження в 60-ті роки XX ст. Про унікальну пам'ятку української архітектури козацької доби майстер прози залишив такі сповнені роздумів про історичну пам'ять рядки: «Все відійшло, zostався лише оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики... Ох, важко буде встояти собору!.. А нащадки ж прийдуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?». Міжнародна організація ЮНЕСКО внесла Троїцький собор у Самарі до світових пам'яток архітектури.

1. У чому особливості української архітектури 20–90-х років XVIII ст.?

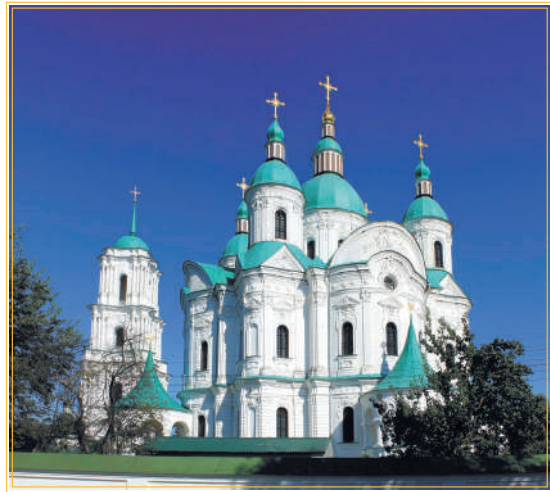
Українська архітектура середини – другої половини XVIII ст. розвивала надбання попереднього періоду. Панівним архітектурним

стилем на землях Лівобережної, Слобідської та Південної України лишалося козацьке бароко. Найвідомішою спорудою доби є Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці на Полтавщині, збудована впродовж 1718–1732 рр. коштом Данила Апостола. Неперевершеною пам'яткою дерев'яного храмового будівництва є Троїцька соборна церква в Самарі.

У тогочасному церковному будівництві дерево й надалі залишалося основним матеріалом. І саме в дерев'яній архітектурі козацької України найяскравіше втілювався національний колорит. Тож зрозуміло, чому на початку XIX ст. її було заборонено в Російській імперії указом Синоду. Мурована церковна архітектура Лівобережжя зазнала російського впливу. Відому Андріївську церкву в Києві збудовано за проєктом петербурзького архітектора (за походженням – італійця) Бартоломео Растреллі, а церкву Різдва Богородиці в Козельці на Чернігівщині споруджено петербурзьким майстром Андрієм Квасовим.

▲ Андріївська церква в Києві.
Сучасна світлина

▲ Церква Різдва Богородиці
в Козельці. Сучасна світлина

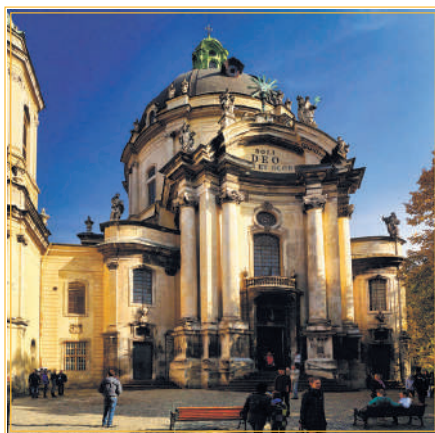
Серед українських митців найвизначнішим архітектором доби був *Іван Григорович-Барський*. Творити він почав наприкінці 40-х років XVIII ст. з будівництва міського водогону на Подолі, центральною спорудою якого став павільйон-фонтан Феліціан (Самсон) на майдані перед будинком магістрату. У 60–70-х роках XVIII ст. І. Григорович-Барський був найпопулярнішим київським будівничим, без його участі не зводили жодну будівлю на Подолі. Він спроектував, зокрема, надбрамну церкву Кирилівського монастиря, Покровську церкву й церкву Миколи Набережного. Окрім того, керував будівництвом кам'яної церкви Святих Антонія та Феодосія Печерських у Василькові, поблизу Києва, церкви Покрову Богородиці в Охтирці, Трьох Святителів у Лемешах.

На Правобережжі та західноукраїнських землях архітектура розвивалася під впливом західноєвропейських традицій. У будівництві

католицьких та греко-католицьких монастирів та костелів простежуються риси західноєвропейського бароко. Характерною пам'яткою такої архітектури є костел монастиря домініканців у Львові, споруджений 1745–1749 рр. за проектом Яна де Вітте. Найвизначнішою пам'яткою церковного будівництва тієї доби є собор Святого Юра у Львові. Храм закладено 1744 р. за проектом львівського будівничого – підприємця німецького походження Бернарда Меретина. Фундатором Святоюрського собору був греко-католицький митрополит Атанасій Шептицький. Відомою пам'яткою доби є також Успенська соборна церква – головний храм і найвиразніша споруда архітектурного ансамблю Почаївської лаври в м. Почаєві на Тернопільщині. Пам'ятку споруджено у стилі європейського бароко 1771–1783 рр. за зміненим проектом Готфріда Гофмана.

▲ Собор Святого Юра у Львові.
Сучасна світлина

▲ Костел монастиря домініканців
у Львові. Сучасна світлина

В останні десятиліття XVIII ст. в Україні поширився стиль *класицизму*. Його самобутність найвиразніше виявляється в палацах та парках. Однією з перших (і водночас найвідомішою) класицистичною архітектурною пам'яткою є палац і парк у Качанівці на Чернігівщині. У стилі класицизму збудовано й палац К. Розумовського в Батурині.

Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими й чіткими архітектурними формами, відмовою від пишного оздоблення. В основі нового стилю – регулярна система в забудові міст, стриманість і простота форм, наслідування художніх зразків античності.

 Що визначало розвиток архітектури доби? Складіть перелік найвизначніших архітектурних пам'яток того часу. Про які з них докладно довідалися на попередніх уроках? Чим уславився І. Григорович-Барський? Про яку пам'ятку йдеться в уривкові з роману О. Гончара: «У цьому творінні поєдналося все, гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. В отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу. Живе його задума-мрія, дух народу, його естетичний ідеал... Нас не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!.. такий витвір належить не тобі, не мені,

точніше, не тільки нам...»? Запропонуйте завершення міркувань письменника, доповнивши цитату власними роздумами.

Попрацюйте з історичною картою. Визначте місце розташування найвідоміших архітектурних пам'яток XVIII ст. (укажіть адміністративно-територіальну належність населених пунктів, де ці пам'ятки збудовано, прокоментуйте, які архітектурні традиції характерні для споруд, і поясніть, чим це зумовлено).

2. Як розвивалася скульптура та образотворче мистецтво?

Самобутністю в окреслений період відзначалася й скульптура. Утіленням цього виду мистецтва, як і раніше, було декоративне різьблення для церков та фігурна скульптура в костелах Правобережжя та західноукраїнських земель. Найвідомішим скульптором другої половини XVIII ст. є *Йоганн Пінзель*. Проте його творів, авторство яких документально підтверджено, майже не збереглося. Чи не єдині збережені та задокументовані роботи митця – постаті святих Лева й Афанасія на другому поверсі фасадної стіни та скульптурна композиція «Святий Юрій Змієборець» у соборі Святого Юра у Львові.

Найвизначніші здобутки українського малярства другої половини XVIII ст. пов'язані з творчістю майстрів Лівобережжя, однак більшість їхніх творів утрачено. Серед уцілілих найбільшу мистецьку цінність мають ікони з Вознесенської церкви в Березні на Чернігівщині, збудованої у 60-х роках XVIII ст. Це ікони «Моління», апостолів і Трьох Святителів, які вважають найдосконалішими зразками українського бароко. Цікавими є декілька вцілілих миргородських ікон Володимира Боровиковського.

Серед жанрів світського малярства в другій половині XVIII ст. розвивався *портретний живопис*. Як і раніше, на портретах увічнювали меценатів Києва та Лівобережжя. Прикладами таких творів є портрети Івана та Якова Шиянів. Мистецькі традиції доби втілено й у портреті полтавського бурмістра Павла Руденка, створеного В. Боровиковським, у картинах Дмитра Левицького.

▲ Павло Руденко – бурмістер Полтави.
Художник
В. Боровиковський. 1778 р.

▲ Дмитро Левицький.
Автопортрет.
1783 р.

▲ Дені Дідро.
Художник Д. Левицький.
1773 р.

Як розвивалося мистецтво скульптури? Які особливості мав український живопис? Назвіть прізвища митців доби, про твори яких довідалися.

Роздивіться ілюстрації. На підставі зображень та коментаря до однієї з них визначте прикмети творчої манери Й. Пінзеля.

▲ Скульптурна група святих Лева й Афанасія на фасаді собору Святого Юра у Львові. Сучасна світлина

▲ Скульптурна композиція «Святий Юрій Змієборець» на фасаді собору Святого Юра у Львові. Сучасна світлина

Пам'ятка належить до найвизначніших зразків монументальної барокової скульптури. Кінна статуя Юрія Змієборця сповнена динаміки та емоційної виразності. Вершника зображено в нестримному русі. Він мчить, одержимий непохитною рішучістю здолати зло, уособленням якого є повержений і протромлений списом змії.

i Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Доберіть якомога більше прикметників на позначення барв зображеної ікони. Відтінки якого кольору переважають? Скільки відтінків цієї барви змогли назвати? Чому подану пам'ятку визначають як «останній, вершинний, твір українського релігійного малярства Лівобережжя»? Поділіться припущеннями, із чим пов'язаний занепад цього самобутнього мистецтва. Чому імперська влада прагнула контролювати розвиток мистецтва на підкорених українських землях?

▲ Ікона «Моління» з Вознесенської церкви в Березні.
Близько 1762 р.

Серед ікон привертає увагу величне «Моління», колорит якого, побудований на грі відтінків золота посеред стриманої палітри інших кольорів, створює ілюзію сяяння зображених постатей. Березнянські ікони – це останні, вершинні, твори релігійного малярства українського Лівобережжя.

📶 Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/xelk5dnN> або кодом, перегляньте відео про реставрацію Андріївської церкви в Києві. Яка з таємниць пам'ятки зацікавила вас найбільше? Що дізналися про роботу реставраторів? Яка інша споруда архітектора, за проектом якого споруджено Андріївську церкву, є окрасою столиці України?

🔄 Узагальніть матеріал уроку на прикладі однієї з мистецьких пам'яток, що справила на вас найбільше враження, за схемою: 1) до якого виду мистецтва належить обрана вами пам'ятка; 2) де і коли її створено; 3) хто творив пам'ятку або розробляв її проєкт чи фінансував; 4) прикмети якого мистецького стилю вирізняють її з-поміж інших; 5) чим вона вам подобається.

1. Хто з українських митців творив у царині архітектури та образотворчого мистецтва: 1) А. Ведель; 2) В. Боровиковський; 3) Г. Сковорода; 4) Д. Бортнянський; 5) І. Григорович-Барський; 6) Й. Пінзель; 7) М. Березовський; 8) Я. Погребняк?
2. Де розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби?
3. Визначте особливості розвитку архітектури та образотворчого мистецтва доби. Якими історичними умовами вони зумовлені?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/MeH69T4N> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 46–47. Проєкт та узагальнення з теми «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.»

Проєкт Щоб систематизувати знання з історії України з теми, упродовж опрацювання якої довідалися про зусилля козацької старшини, гетьманів, ватажків протестних рухів, діячів культури з протидії політиці сусідніх держав, спрямованої на підкорення українських земель, виконайте проєктне завдання «В імперських лецатах».

У межах проєкту створіть літопис «Хроніка наступу Російської імперії на українські терени», у якому зафіксуйте відомі вам факти з різних сфер суспільного життя на українських землях, які мали на меті ліквідацію решток автономії Гетьманщини та козацького устрою, зміни в соціальній структурі, у господарському та церковному житті, системі освіти та культурній сфері. Кожному такому фактові присвятіть невеликий історичний нарис, у якому 1) викладіть історичну канву (що передувало; коли відбулася описувана вами подія; які її причини; хто був її учасником; де розгорталася); 2) поміркуйте про те, яких сфер суспільного життя стосувалася подія, яку мету переслідували імперські кола, ініціюючи її; 3) визначте безпосередні й віддалені у часі наслідки події; 4) поділіться прогнозом, до яких суспільних змін задля збереження української ідентичності спонукали реалізовані подією форми імперського тиску.

Перед початком роботи укладіть реєстр відомих вам фактів з наступу Російської імперії на українську козацьку державність, заповнивши таблицю.

Політика Російської імперії щодо українських земель

Історичний факт	Події та їхні дати	Чого стосувалися	Кого стосувалися	Учасники	Причини	Привід	Наслідки

Оберіть одну з подій та напишіть нарис за схемою, викладеною вище.

Укладіть з готових нарисів літопис-хроніку, розташувавши дописи в хронологічній послідовності.

Підготуйте загальну презентацію проєкту для інформування шкільної громади.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Пригадайте дати подій та розташуйте їх на лінії часу: а) ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків; б) утворення Брацлавської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії; в) остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні; г) початок Коліївщини; ґ) ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні.

2. Попрацюйте з історичною картою. 1. Території яких держав позначені на картосхемі жовтим, світло-коричневим та зеленим кольорами? 2. Лінією якого кольору позначено терени Гетьманщини в часи скасування гетьманства та полкового устрою? 3. Якими буквами позначено українські землі, що належали Речі Посполитій? Назвіть ці землі відповідно до літер. 4. Яку подію на картосхемі позначено замкненою пунктирною лінією червоного кольору? 5. Як на карті позначено міста, засновані в другій половині XVIII ст. на Півдні України?

3. Про що йдеться в уривках з історичних джерел? Дайте історичний коментар описаним подіям за схемою: 1) про яку подію свідчить уривок; 2) коли вона відбулася; 3) хто з відомих історичних постатей брав у ній участь; 4) хто і чому залишив свідчення про неї; 5) яке її значення в перебігові історичних подій.

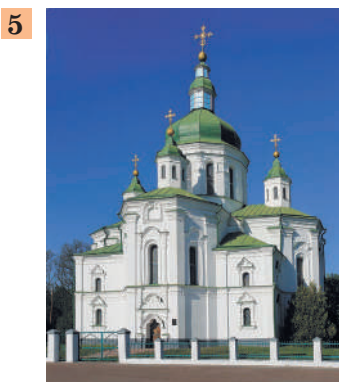
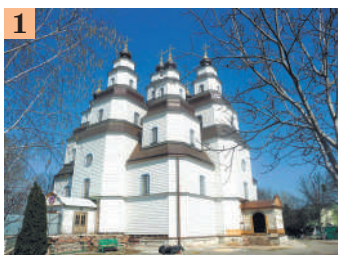

А «Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, у якій бути головним нашому генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам... повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений за нашої відсутності».

Б «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє і самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь».

4. Підготуйте розповідь про одного з видатних діячів доби, використавши пам'ятку для характеристики історичної особистості, розміщену в матеріалах § 10–11.

5. Спираючись на подані ілюстрації, узагальніть досягнення української культури доби.

§ 48. Узагальнення до курсу: історія України в контексті епохи раннього нового часу

Проект Упродовж року ви вивчали історію України раннього нового часу – доби, яку називають *козацькою*, оскільки її ключовим явищем було зародження козацтва та постання Української козацької держави – Війська Запорозького.

За період від першої згадки про козаків у писемних історичних джерелах (1489 р.) і до зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) та ліквідації козацького устрою на землях Лівобережної України (80-ті роки XVIII ст.) Україна невідомо змінилася. У вирі подій тих століть гартувався український народ, який відтоді і до сьогодні знаний у світі як козацький. Та ми й самі не втратили духовного зв'язку зі звитязцями козаками й досі називаємо козацькими свої степи, пісні, завзяття, силу і журбу, свій характер. Не випадково за років, коли сподівання на власну державу видавалися спогадом-мрією, український поет-шістдесятник Василь Симоненко віру в незнищенність українського духу й кращу долю рідної землі висловив у карбованих рядках:

Народ мій є! В його волячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Виникнення козацтва припадає на часи, коли нашим пращурам, позбавленим власної держави, загрожувало розчинення серед сусідів. І власне козацтво стало тією суспільною силою, що не лише перешкодила цьому, а й викристалізувала та реалізувала ідею державної самостійності. Виникнувши як військова потуга, козацтво виробило особливу військову організацію, самобутню систему управління й командування. Козацькі прийоми ведення морських і суходільних боїв, велика винахідливість під час воєнних операцій, наступальний характер дій збагатили скарбницю світового військового мистецтва.

Проте внесок козацтва в історію України не лише в цьому. Козаки утвердили за Дніпровими порогами козацьку республіку – Запорозьку Січ, а внаслідок козацької революції під проводом Богдана Хмельницького поширили свій лад та способи господарювання на значні українські терени, домігшись міжнародного визнання Української козацької держави. Козацтво уособлює ідею свободи – і індивідуальної, і колективної, адже саме в його середовищі розвивалася філософська та правничка думка, пам'ятками яких є оригінальні твори Григорія Сковороди, козацькі літописи, тексти міждержавних угод та документ, відомий як Конституція Пилипа Орлика.

▲ Запорожець.
Художник
А. Манастирський.
1932 р.

▲ Проводи на Січ. Художник О. Сластіон. 1886 р.

Друга половина XVIII ст. – час остаточної втрати Україною державності. Ліквідація гетьманства й Запорозької Січі супроводжувалися знищенням традиційного козацького адміністративно-територіального устрою, упровадженням нових адміністративних та судових установ, змінами в соціальній структурі населення – ліквідацією козацького стану, закріпаченням селян, реорганізацією козацького війська на кшталт російського. Під владою Росії опинилася більшість українських земель: Правобережжя, Лівобережжя, Південна Україна, Крим та Слобожанщина. Тільки Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття перебували під владою Австрійської імперії.

Проте й такі вкрай несприятливі обставини не згасили в українців прагнення до волі. Уже перші десятиліття XIX ст. засвідчили, що український народ не втратив ідеї власної держави, як не втратив відчуття національної гідності та причетності до тисячолітньої історії своєї землі. Глибокий патріотизм Івана Котляревського, пристрасні Шевченкові вірші – віхи, що не лише живили пам'ять та уособлювали національну самобутність, а й пробуджували національну свідомість і гідність, віщуючи нове українське відродження. Але про це – наступного навчального року.

А ще козацька доба – найбагатший на події та героїв період української історії. Упродовж року ви мали нагоду довідатися про сповнені пригод і випробувань долі козацьких керманичів – гетьманів, кошових, полковників, замислитися про особистий вибір учених, митців, служителів церкви – усіх, хто творив культуру козацької України. Свідчення тогочасних джерел слугують підставою для роздумів про роль особистості в історії, важливість життєвого прикладу для збереження історичної пам'яті, плекання відданості цінностям та ідеалам свободи як передумови вчинків, що є виявом самовідданої любові до

1

2

3

▲ Мешканці з теренів Гетьманщини на малюнках Тимофія Калинського: дівчина-селянка (1), містянин (2), шляхтянка (3). 1778–1782 рр.

рідної землі – того магнетичного почуття, про яке переписувач Густинського літопису Михайло Лосицький висловився так: «Природжено якусь жагу і любов до вітчизни своєї почувати кожному чоловікові; всякого вона до себе притягає, неначе магніт-камінь залізо».

Поділитися найяскравішими враженнями про козацьку добу історії України вам допоможе підсумковий проєкт до курсу «Щоб козацька слава повік не пропала», у межах якого пропонуємо вам створити оповідання або казку про обрану вами подію чи постать. На відміну від есе, твори оповідних жанрів мають будуватися на основі сюжету, мати героїв і бути структурованими як розповідь про цікаву пригоду. Такий спосіб викладу історичної інформації називають *сторітелінгом*.

Сторітелінг (англ. story – *історія* та telling – *розповідати*) – це розказування історій. Під час навчання сторітелінг використовують як прийом, що передбачає виклад матеріалу у формі захопливої розповіді, в основі якої, утім, лежать реальні факти. На відміну від переказу або опису, такий спосіб викладу дає оповідачеві змогу виявляти особисте ставлення, власні емоції, заповнювати прогалини у фактажі вигаданими деталями і подробицями. Тож сторітелінг передбачає створення художньої інтерпретації історичної інформації, він є творчою розповіддю.

Щоб історія була цікавою для слухачів або читачів, їй має бути властивий сюжет, тобто події мають розгортатися від експозиції та зав'язки, через розвиток дії до кульмінації та розв'язки. У розповіді діють герої, вона має обмежуватися конкретною темою (*про що йдеться*) та підпорядковуватися наскрізній ідеї (*яку думку хоче донести оповідач*). Важливо пам'ятати, що кожна історія живе доти, доки є ті, хто хоче її слухати. Історії, які подобаються нам найбільше, запевняють професійні письменники, живуть у нас вічно. Тому майстерно розказані історії про події козацької доби – це ваш особистий внесок у збереження історичної пам'яті.

Щоб обрати сюжет для своєї розповіді, скористайтеся оповіданнями, які розташовано за посиланням <https://cutt.ly/3e5ZA2uL> або кодом. Ці тексти пропонуємо як зразки, які, можливо, надихнуть вас на власні ідеї. Пригадати матеріал курсу вам допоможуть завдання до узагальнювальної хронологічної таблиці.

Основні події та факти історії України козацької доби

1489 р.	перша писемна згадка про українських козаків
1556 р.	спорудження першої Січі на о. Мала Хортиця
1556–1561 рр.	створення Пересопницького Євангелія
1569 р.	Люблінська унія
1574 р.	вихід друком перших українських книг «Апостола» і «Букваря»
1578 р.	створення реєстрового козацтва
1591–1593 рр.	козацьке повстання під проводом К. Косинського
1596 р.	Берестейська церковна унія
1616 р.	здобуття Кафи козаками на чолі з П. Сагайдачним
1620 р.	відновлення Київської митрополії
1625 р.	Куруківська угода
1648 р.	початок козацької революції
1649 р.	Зборівський договір
1652 р.	битва під Батогом
1654 р.	укладення Березневих статей
1658 р.	Гадяцький договір
1659 р.	битва під Конотопом
1663 р.	Чорна рада
1669 р.	укладення Корсунських статей
1672 р.	Бучацький мирний договір
1676 р.	зречення П. Дорошенком гетьманства
1686 р.	укладення між Польщею та Московією «Вічного миру»
1704 р.	об'єднання Правобережної та Лівобережної України під булавою І. Мазепи
1708 р.	укладення українсько-шведського союзу
1710 р.	ухвалення «Пактів й конституцій законів і вольностей Війська Запорозького»
1714 р.	ліквідація козацтва на Правобережжі
1764 р.	ліквідація гетьманства в Україні
1772 р.	приєднання Східної Галичини до Австрійської імперії
1775 р.	приєднання Північної Буковини до Австрійської імперії
1775 р.	ліквідація Запорозької Січі
1783 р.	ліквідація Кримського ханства
1793 р.	приєднання Правобережної України до Російської імперії

Виконайте в парах або групах завдання, використовуючи за потреби лінію часу.

1. Оберіть кілька подій та складіть до них хронологічні задачі, запропонуйте розв'язати їх у загальному колі.
2. Оберіть з переліку кілька подій, що відбувалися в різні періоди раннього нового часу, та проілюструйте кожен період визначними пам'ятками культури, про які довідалися на уроках.
3. Виберіть події, у яких не названі імена історичних діячів. Пригадайте, хто з відомих вам постатей брав у них участь.
4. Прокоментуйте події, в описі яких згадані імена історичних діячів. Визначте їх місце в історії України козацької доби, дотримуючись плану: 1) чим уславився; 2) які наслідки мала його / її діяльність; 3) які деталі життя цієї постаті пам'ятаєте.
5. До кожної з наведених дат доберіть приклад події, що відбувалася в країнах, про які йшлося на уроках всесвітньої історії, уклавши синхронізовану хронологічну таблицю.
6. Оберіть кілька подій та пригадайте географічні назви, що окреслюють місце їх розгортання або ті, де найяскравіше виявилися їхні наслідки.
7. Оберіть по одній події з різних періодів раннього нового часу та пригадайте їхні причини та наслідки.
8. Укладіть зворотний історичний календар, відраховуючи «хронологічну відстань» від кожної з подій до сьогодення. На підставі віддаленості від сьогодення сформулюйте запитання-загадки до трьох-чотирьох подій, добираючи для їх опису влучні характеристики та цікаві історичні факти.
9. Поділіться припущеннями, на яких засадах відібрано дати до запропонованої для роботи на уроці хронологічної таблиці. Доберіть дві-три інші дати, які вважаєте важливими для козацької доби, обґрунтуйте їх доречність.
10. Укладіть свою хронологічну таблицю, висвітлюючи діяльність визначних постатей доби або таку, що інформує про найвидатніші пам'ятки того часу.

ЗМІСТ

<i>Дорогі восьмикласники та восьмикласниці!</i>	3
---	---

Розділ 1. Українські землі у складі Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст.

§ 1. Ранній новий час в історії України	4
§ 2. Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.	8
§ 3. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVI ст.	15
§ 4. Люблінська унія 1569 р.	20
§ 5. Соціально-економічний розвиток та повсякденне життя на українських землях після Люблінської унії	27
§ 6. Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI ст.	32
§ 7. Берестейська церковна унія 1596 р.	38
§ 8. Культурно-освітнє життя та книговидавництва на українських землях у XVI ст.	43
§ 9. Містобудування, архітектура та образотворче мистецтво	48
§ 10–11. Проект та узагальнення з теми «Українські землі у складі Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст.»	55

Розділ 2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 12. Походження українського козацтва	59
§ 13. Запорозька Січ – козацька республіка	65
§ 14. Побут і військова майстерність українського козацтва	70
§ 15. Реєстрове козацтво. Козацькі повстання кінця XVI ст.	77
§ 16. Походи козаків першої чверті XVII ст.	82
§ 17. Участь українського козацтва в суспільному житті першої половини XVII ст. Петро Могила	89
§ 18. Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.	94
§ 19. Культура першої половини XVII ст.	101
§ 20–21. Проект та узагальнення з теми «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)»	109

Розділ 3. Козацька революція середини XVII ст.

§ 22. Передумови і початок козацької революції середини XVII ст.	114
§ 23. Українська козацька держава – Військо Запорозьке	120
§ 24. Воєнно-політичні події 1650–1653 рр.	126

§ 25. Дипломатія Війська Запорозького: у пошуку союзників	131
§ 26. Воєнно-політичні події 1655–1657 рр.	136
§ 27–28. Проект та узагальнення з теми «Козацька революція середини XVII ст.»	140

**Розділ 4. Українська козацька держава
наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.**

§ 29. Гетьманування Івана Виговського	146
§ 30. Поділ Гетьманщини	152
§ 31. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини	158
§ 32. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст.	165
§ 33. Слобідська Україна та Запорозька Січ.	171
§ 34. Гетьманщина за часів Івана Мазепи.	177
§ 35. Пилип Орлик і його Конституція	186
§ 36. Культурне життя в другій половині XVII – на початку XVIII ст.	192
§ 37–38. Проект та узагальнення з теми «Українська козацька держава наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.»	201

Розділ 5. Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

§ 39. Імперський наступ на автономію Гетьманщини. Павло Полуботок	206
§ 40. Відновлення гетьманства. Данило Апостол та Кирило Розумовський	211
§ 41. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні	217
§ 42. Нова Січ. Українське козацтво після знищення Запорозької Січі	222
§ 43. Правобережна Україна та західноукраїнські землі в 20–90-х роках XVIII ст.	228
§ 44. Розвиток освіти, науки та музичної культури у 20–90-х роках XVIII ст.	233
§ 45. Архітектура та образотворче мистецтво	239
§ 46–47. Проект та узагальнення з теми «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.»	246
§ 48. Узагальнення до курсу: історія України в контексті епохи раннього нового часу	249

